

11 КИЇВ-1986

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Соціальна політика КПРС як могутній засіб утвердження соціалістичного способу життя
- Діяльність профспілок республіки по дальшому поліпшенню умов праці та життя радянських людей
- Робітничий клас України в 1917—1920 рр.
- Перші кроки соціалістичних перетворень у сільському господарстві України (1920 р.)
- Великий Жовтень і поразка темної дипломатії імперіалізму (листопад 1917 р.— січень 1918 р.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 29 14 66, 28 52 34

▼

доктор іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор С. С. Стегняк

Технічні редактори Л. Б. Молдаванська, О. В. Дивуля

Коректор Т. В. Речмедіна

Здано до набору 12.09.86. Підп. до друку 28.10.86. БФ 33038. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл.-вид. арк. 16,0. Тираж 2600 пр. Зам. 0-123.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 11 (308), ноябрь, 1986. Институт истории Академии наук Украинской ССР. Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Полиграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 11 (308)

ЛИСТОПАД

1986

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Королько В. Г. Соціальна політика КПРС як могутній засіб утвердження соціалістичного способу життя 5
- Селіхов М. Г. Діяльність профспілок республіки по дальшому поліпшенню умов праці та життя радянських людей 16

До 70-річчя Великого Жовтня

- Рибалка І. К. (*Харків*). Робітничий клас України в 1917—1920 рр. 27
- Гриценко А. П. Перші кроки соціалістичних перетворень у сільському господарстві України (1920 р.) 39
- Симоненко Р. Г. Великий Жовтень і поразка таємної дипломатії імперіалізму (листопад 1917 р.—січень 1918 р.) 52

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Міхненко А. М. (*Донецьк*). Проблеми відбудови металургійних підприємств Донбасу в українській радянській історичній літературі. 1943—1985 рр. 67

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Великої Жовтневої соціалістичної революції

- Борисов В. І. (*Ворошиловград*). З історії перших продзагонів на Україні (листопад 1917 — квітень 1918 рр.) 75
- Яневський Д. Б. Профспілки України в період підготовки Великого Жовтня 81
- Паумов С. О. (*Харків*). Про чисельність Рад, ревкомів і комбідів на Лівобережній Україні в 1919 р. 89
- Панайотов П. (*Софія*). Болгарські інтернаціоналісти в боротьбі за перемогу і захист Радянської влади 98

Проти буржуазної фальсифікації історії

- Горак В. С. Неспроможність буржуазних фальсифікацій концепцій союзу робітничого класу і селянства України (1917—1920 р.) 105

Трибуна молодого автора

Громов А. В. Матеріали Біографічної хроніки В. І. Леніна як джерело вивчення міжнародних науково-технічних зв'язків Радянської держави	114
Низова Л. В. Стан кустарної промисловості напередодні її соціалістичного перетворення	121
Писаренко Ю. Г. Міфологічні та історичні риси «Легенди про смерть Олега від коня»	127

На допомогу викладачу історії

Чашко Л. В. Комплексне використання аудіовізуальних засобів на уроках історії	137
---	-----

Наш календар

Східний А. А. Про участь Української РСР у роботі ЮНЕСКО (До 40-річчя заснування організації)	144
---	-----

Критика та бібліографія

Ваколюк В. С. Головна заповідь революції	148
Демиденко Г. Г. (Харків). Борці за владу Рад	149
Корольов Б. І., Харабуга В. В. (Сімферополь). Нове дослідження з історії економічної політики	150
Козибаєв М. К. (Алма-Ата). Інтернаціональний подвиг радянського народу	151
Санцевич А. В. Змістовна монографія про розвиток історичної науки	153
Курносів Ю. О., Шейко В. М. (Харків). Нова праця з історії культурної революції на Україні	155
Цапанов В. І. (Москва), Алексієвський М. М. (Тернопіль). Єдиним фронтом до соціалізму	157

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы коммунистического строительства

Королько В. Г. Социальная политика КПСС как могучее средство утверждения социалистического образа жизни	5
Селихов М. Г. Деятельность профсоюзов республики по дальнейшему улучшению условий труда и жизни советских людей	16

К 70-летию Великого Октября

Рыбалка И. К. (Харьков). Рабочий класс Украины в 1917—1920 гг.	27
Гриценко А. П. Первые шаги социалистических преобразований в сельском хозяйстве Украины (1920 г.)	39
Симоненко Р. Г. Великий Октябрь и поражение тайной дипломатии империализма (ноябрь 1917 г.—январь 1918 г.)	52

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Михненко А. М. (Донецк). Проблемы восстановления металлургических предприятий Донбасса в украинской советской исторической литературе (1943—1985 гг.)	67
---	----

СООБЩЕНИЯ

Из истории Великой Октябрьской социалистической революции

Борисов В. И. (Ворошиловград). Из истории первых продотрядов на Украине (ноябрь 1917—апрель 1918 гг.)	75
Яневский Д. Б. Профсоюзы Украины в период подготовки Великого Октября	81
Наумов С. А. (Харьков). О численности Советов, ревкомов и комбедов на Левобережной Украине в 1919 г.	89
Панайотов П. (София). Болгарские интернационалисты в борьбе за победу и защиту Советской власти	98

Против буржуазной фальсификации истории

Горак В. С. Несостоятельность буржуазных фальсификаций концепций союза рабочего класса и крестьянства Украины (1917—1920 гг.)	105
---	-----

Трибуна молодого автора

Громов А. В. Материалы Биографической хроники В. И. Ленина как источник изучения международных научно-технических связей Советского государства	114
Низова Л. В. Состояние кустарной промышленности накануне ее социалистического преобразования	121
Писаренко Ю. Г. Мифологические и исторические черты «Легенды о смерти Олега от коня»	127

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Чашко Л. В. Комплексное использование аудиовизуальных средств на уроках истории	137
---	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

С хидный А. А. Об участии Украинской ССР в работе ЮНЕСКО (К 40-летию основания организации)	144
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Ваколюк В. С. Главная заповедь революции	148
Демиденко Г. Г. <i>(Харьков)</i> . Борцы за власть Советов	149
Королев Б. И., Харабуга В. В. <i>(Симферополь)</i> . Новое исследование из истории экономической политики	150
Козыбаев М. К. <i>(Алма-Ата)</i> . Интернациональный подвиг советского народа	151
Санцевич А. В. Содержательная монография о развитии исторической науки	153
Курносков Ю. А., Шейко В. Н. <i>(Харьков)</i> . Новая работа по истории культурной революции на Украине	155
Цапанов В. И. <i>(Москва)</i> , Алексеев Н. М. <i>(Тернополь)</i> . Единным фронтом к социализму	157

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

В. Г. КОРОЛЬКО (Київ)

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА КПРС ЯК МОГУТНІЙ ЗАСІБ УТВЕРДЖЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Велика Жовтнева соціалістична революція, що стала переломною подією всесвітньої історії, поклала початок докорінних перетворень у житті радянського народу. Країна Рад під керівництвом Комуністичної партії пройшла великий і славний шлях, здобула історичні перемоги в усіх сферах людського буття, наочно продемонструвала гуманістичну природу створюваної цивілізації нового типу. Одним із найвидатніших наслідків пройденого радянським суспільством шляху, які незаперечно розкривають соціально-економічні, політичні, духовно-моральні переваги соціалізму, є соціалістичний спосіб життя. Соціалізм, наголошується у новій редакції Програми КПРС, це суспільство, в якому «...склався соціалістичний спосіб життя, що ґрунтується на соціальній справедливості, колективізмі і товариській взаємодопомозі і дає людині праці впевненість у майбутньому, духовно і морально підносить її як творця нових суспільних відносин, власної долі»¹.

Соціалістичний спосіб життя втілює в собі сукупність типових форм життєдіяльності людини нового типу (а також класів, соціальних груп, націй і народностей, трудових колективів), які обумовлені новим способом виробництва, соціалістичним суспільно-політичним ладом, де немає ні гнобителів, ні пригноблених, ні експлуататорів, ні експлуатованих, де влада належить народові. В ньому відбиваються всі суттєві характеристики нового суспільного буття людини, сконцентровані реальні досягнення соціалізму в сферах матеріального і духовного життя, що завойовані трудящими під керівництвом Комуністичної партії. Відмітними рисами соціалістичного способу життя сьогодні виступають: загальність праці, соціально-політична монолітність суспільства, торжество ідей свободи, нерозривна єдність прав і обов'язків кожного члена суспільства, соціалістичний інтернаціоналізм й братерська дружба народів, гідність особи, справжній гуманізм.

Зрозуміло, ще не всі радянські люди однаковою мірою реалізують на практиці норми і принципи соціалістичного способу життя, втілюють у своїй повсякденній життєдіяльності його риси. Серед них знаходиться певна частина людей, поведінка яких заважає втіленню соціалістичних ідеалів у життя. XXVII з'їзд КПРС приділив велику увагу питанням наступальної боротьби проти антиподів соціалістичного способу життя, порушень його норм і вимог за утвердження нової системи духовних цінностей, принципів комуністичної моралі. Різкій критиці були піддані ті, хто безвідповідально ставиться до виконання своїх трудових обов'язків, до використання суспільного багатства, хто порушує норми со-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 152.

ціалістичного співжиття². Практика показала, що непримиренне ставлення до таких негідних явищ, вмiла виховна робота, формування у кожної людини високої політичної культури приносять відчутні результати у боротьбі з пияцтвом, службовими зловживаннями, розкраданням загальнонародної власності і т. п. Партія розгорнула активну боротьбу з цими негативними явищами. Завдання — довести цю боротьбу до кінця і разом з тим запроваджувати в практику все краще, передове, що народжується у способі життя радянських людей.

Зміцнення історичних завоювань, цінностей нового способу життя — об'єктивна потреба суспільної практики реального соціалізму, необхідна умова виходу нашої країни на нові якісні рубежі. Розв'язання цього завдання нерозривно пов'язане з реалізацією курсу КПРС на прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства, який спрямований на якісне перетворення всіх сторін життя, у тому числі й тих, що мають безпосереднє відношення до умов і форм життєдіяльності радянських людей. Йдеться насамперед про докорінне оновлення не лише матеріально-технічної бази виробництва, а й економічних основ соціалістичного способу життя, вдосконалення виробничих відносин, про глибокі зміни у змісті й характері праці, матеріальних і духовних умовах життя, про перебудову діяльності всієї системи політичних, громадських та ідеологічних установ, розгортання соціалістичного самоврядування народу.

Разом з тим XXVII з'їзд КПРС з особливою силою наголосив, що прискорення якісних перетворень об'єктивних економічних, соціальних, політичних і духовних умов життя в значній мірі залежатиме від підвищення ролі людського фактора, а саме: від розвитку творчої енергії та ініціативи трудящих, якнайповнішої реалізації здібностей і талантів людей праці, від утвердження нової духовної атмосфери, атмосфери взаємної вимогливості, непримиренного ставлення до порушень норм комуністичної моралі, тобто від перебудови мислення, вироблення нової психології, вдосконалення характеру життєдіяльності людей, типу їх діяльності, стилю життя, утвердження динамізму як способу життя, норми буття.

Виробивши основні напрями планомірного і всебічного вдосконалення соціалізму на основі прискорення соціально-економічного розвитку країни, XXVII з'їзд КПРС визначив й загальні шляхи розвитку соціалістичного способу життя, досягнення його нової якості. Суть їх зводиться до того, що утвердження і вдосконалення способу й форм життєдіяльності радянських людей вимагає, з одного боку, якісного перетворення матеріальних, соціальних, політичних і духовних умов життя, з другого, — розвитку самої людини як головного суб'єкта-носія способу життя, підвищення її трудової, громадсько-політичної і культурної активності. В документах XXVII з'їзду КПРС поглиблено розуміння діалектики умов і форм життєдіяльності радянських людей, діалектики вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини.

Питання розвитку соціалістичного способу життя знайшли своє найбільш концентроване відображення в соціальній політиці КПРС, яка сформульована в документах XXVII з'їзду партії як могутній засіб приведення економічних, науково-технічних, політичних і духовних перетворень до єдиного знаменника — турботи про людину. Саме в цій сфері, відзначив у Політичній доповіді ЦК КПРС М. С. Горбачов, «...реалізуються результати економічної діяльності, які зачіпають життєві інтереси трудящих, втілюються найвищі цілі соціалізму. Саме тут найбільш широко і наочно виявляється гуманістична природа соціалістичного ладу, його якісна відмінність від капіталізму»³.

² Там же.— С. 47, 53, 55—56, 59, 68, 72, 73, 98, 126 та ін.

³ Там же.— С. 52.

Соціальна політика являє собою сукупність усіх заходів, що здійснюються партією з метою впливу на цілий комплекс явищ і процесів, які називаються соціальними у вузькому розумінні. Сьогодні своїми основними завданнями соціальної політики партія висуває: неухильне поліпшення умов життя і праці радянських людей; дедалі повніше здійснення в усіх сферах суспільних відносин принципу соціальної справедливості; зближення класів та соціальних груп і верств, подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, містом і селом; удосконалення національних відносин, зміцнення братерської дружби націй і народностей країни⁴. Розв'язання усіх цих завдань у кінцевому підсумку спрямоване на розвиток соціалістичного способу життя. В новій редакції Програми КПРС наголошено, що «партія розглядає соціальну політику як могутній засіб прискорення розвитку країни, піднесення трудової і суспільно-політичної активності мас, формування нової людини, утвердження соціалістичного способу життя, як важливий фактор політичної стабільності суспільства»⁵.

Соціальна політика партії дає можливість цілеспрямовано і планомірно змінювати матеріальні й духовні умови життя трудящих, удосконалювати зміст найважливіших форм їх життєдіяльності — у праці, громадсько-політичній сфері, у сферах побуту і культури, змінювати саме ставлення людей до своєї повсякденної життєдіяльності, створювати спосіб життя, спрямований на самоутвердження людини праці, розвиток її здібностей і обдарувань. Уточнюючи головні напрями соціальної політики, пов'язані з питаннями способу життя, партія виходить з того, що його розвиток передбачає удосконалення як загальних, так і безпосередніх умов життя людей, насамперед матеріальних.

Нова редакція програми КПРС, інші документи XXVII з'їзду партії визначили широку систему заходів дальшого зростання добробуту народу, які охоплюють неухильне поліпшення всіх сторін життя радянських людей — споживання і житло, культуру і відпочинок, умови праці і побуту. Основою реалізації цих заходів є економічна стратегія партії, суть якої полягає в забезпеченні ефективного розвитку виробництва і удосконалення виробничих відносин згідно з економічними законами і цілями дальшого просування соціалізму по шляху до комунізму.

Свою економічну стратегію партія підпорядковує таким завданням і цілям, які мають безпосереднє відношення до розв'язання соціальних питань, до удосконалення соціалістичного способу життя. Так, визначаючи перспективи розвитку нашої країни на дванадцяті п'ятирічку і на період до 2000 року, XXVII з'їзд КПРС виходить з необхідності «посилити соціальну орієнтацію розвитку економіки, її спрямованість на створення кращих умов для гармонійного розвитку особи, зміцнення соціалістичного способу життя, дедалі повнішу реалізацію принципу соціальної справедливості»⁶.

Головними економічними важелями, з допомогою яких здійснюється вплив на розвиток умов життя радянських людей, виступають: інвестиційна політика, що визначає на найближчу і віддалену перспективу пропорції у розвитку основних галузей народного господарства і тим самим умови задоволення матеріальних і духовних потреб людей; техніко-економічна політика, яка в умовах соціалізму є вирішальним фактором перетворень у змісті і характері праці на базі прискорення науково-технічного прогресу; політика у сфері розподілу матеріальних і духовних благ, яка зачіпає форми і методи задоволення особистих і колективних потреб на основі принципу соціальної справедливості.

⁴ Там же.— С. 179.

⁵ Там же.

⁶ Там же.— С. 323.

Які б заходи із названих напрямів політики партія не вирішувала, вони мають яскраво виражену соціальну спрямованість, приймаються, як правило, з урахуванням тих прогресивних змін, що мають відбутися у способі життя радянських людей. Наприклад, визначаючи головні завдання інвестиційної політики, XXVII з'їзд КПРС не лише акцентував увагу на прискорене науково-технічне переозброєння сфери виробництва (з цією метою при розподілі національного доходу підвищиться частка фонду нагромадження), а й передбачив на дванадцяті п'ятиріччю більш високі темпи зростання виробництва галузей групи «Б» (на 22—25%) порівняно з темпами приросту продукції групи «А» (на 20—23%)⁷. У даному випадку йдеться про прискорене створення необхідних умов для більш повного задоволення потреб населення у високоякісних і різноманітних продуктах харчування, в промислових товарах, предметах культурно-побутового призначення. Цьому, як відомо, підпорядковується і цілеспрямоване широке інвестування розвитку всього комплексу галузей народного господарства, пов'язаних з поетапною реалізацією прийнятих партією комплексних програм у сфері нарощування виробництва продовольства, товарів народного споживання, розвитку сфери послуг тощо.

Щодо техніко-економічної політики, питань прискорення науково-технічного прогресу як головної підйоми підвищення ефективності виробництва, то партія розглядає їх не лише як засіб досягнення вищого світового рівня продуктивності суспільної праці, передумову нарощування національних багатств і загальну умову зростання матеріального добробуту народу. Завдання ставиться значно глибше. У даному випадку особливого значення надається посиленню соціальної спрямованості техніко-економічної політики. Краще науково-технічне оснащення праці, її механізація та автоматизація, посилення економічних важелів зростання ефективності і якості виробництва, удосконалення системи планування і управління виробництвом тощо мають безпосереднє відношення до людського фактора на виробництві. Вони сприятимуть значному удосконаленню форм життєдіяльності в основній сфері способу життя людей — у сфері праці, змістовному розвитку розумних потреб трудящих, їх здібностей, творчої ініціативи й активності. З допомогою такого підходу до техніко-економічної політики прискорюється процес перетворення праці людини не лише у більш продуктивну, а й більш змістовну, цікаву, творчу.

Саме з цією метою партія передбачає здійснити широку систему заходів по скороченню ручної малокваліфікованої і важкої фізичної праці, якою зайнято зараз близько 50 млн. чол.: приблизно третина робітників у промисловості, більше половини — у будівництві, три чверті — в сільському господарстві⁸. В галузі машинобудування передбачено на базі власної реконструкції та модернізації швидкими темпами створювати і запроваджувати зразки нових, найсучасніших і ефективних типів машин, обладнання, приладів і засобів автоматизації, робототехнічних комплексів, знімати з виробництва застарілу технологію, забезпечувати його модернізацію, комплексну механізацію та автоматизацію. Наростаючий потік техніки нових поколінь створить умови для докорінного переозброєння народного господарства. В результаті, щорічно буде економитися праця близько 12 млн. чол., у тому числі людей, що зайняті ручною працею. Уже в поточній п'ятирічці намічається різко зменшити частку малокваліфікованої ручної праці, а до кінця століття знизити її у виробничій сфері до 15—20%⁹. У розв'язанні цієї серйозної не лише технічної, а й соціальної проблеми — ключ до створення

⁷ Там же.— С. 330.

⁸ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії.— К., 1985.— С. 10.

⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 31, 57.

найсприятливіших умов праці для радянських трудящих, поступового перетворення самої праці у першу життєву потребу кожної людини.

Прискорення науково-технічного прогресу, органічне поєднання новітніх досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму впливають безпосередньо на процес індустріалізації не лише праці, а й побуту, сприяють розвитку умов життєдіяльності людей, зрушенням у співвідношенні робочого і вільного часу. Вони впливають на удосконалення структури сфери споживання, відкривають широкий простір для дії закону зростання потреб, сприяють розвитку громадсько-політичної активності мас, культури трудящих, висувають якісно нові вимоги до інтелектуальної та емоційної діяльності людини.

Розгортання науково-технічної революції в умовах соціалізму помітно прискорює прогресивний процес інтернаціоналізації способу життя радянських людей, який проявляється через розширення і поглиблення територіальних, демографічних, культурних та інших зв'язків між народами СРСР. Під впливом НТР, що викликала інтенсивний розвиток засобів масових комунікацій, транспорту, масового споживання культури, виникають нові форми спілкування людей, зміцнюються живі зв'язки між усіма республіками, прискорюється процес прилучення людей різних національностей до вищих досягнень соціалістичної цивілізації. Різно збільшуючи територіальну і соціальну мобільність населення, НТР у небагатьох до цього масштабах створює можливості для зміни звичного стилю життя, психології людей, розвитку нових форм життєдіяльності, ціннісних орієнтацій, характеристик класів, соціальних верств, національно-етнічних спільностей.

Разом з тим опосередковано, через усю сукупність суспільних відносин, сферу освіти і виховання, систему управління і т. ін., НТР в умовах соціалізму впливає на процес розмивання застарілих, часом консервативних форм зв'язків між людьми, прискорює розквіт і зближення соціалістичних націй і народностей в усіх сферах суспільного життя, стимулює розвиток єдиного народногосподарського комплексу країни, дальшу інтернаціоналізацію економік радянських республік, їх культури, духовного життя, тобто інтенсифікує процес дальшого розвитку нової соціальної та інтернаціональної спільності людей — радянського народу.

Таким чином, всемірне підпорядкування науково-технічного прогресу завданням соціального розвитку радянського суспільства відкриває широкі можливості для максимального його використання в інтересах трудящих, для дальшого вдосконалення всіх сторін соціалістичного способу життя. Водночас партія надає великого значення зростанню зворотного впливу соціальних заходів, самого соціалістичного способу життя на хід, темпи, характер і результати розвитку науково-технічної революції, про що свідчить завдання, сформульоване на XXVII з'їзді КПРС, а саме: «Посилити вплив соціальних заходів на розвиток виробництва і зростання його ефективності»¹⁰. Такий підхід обумовлюється гуманістичною сутністю соціальної політики партії, якісно новими рисами самого соціалістичного способу життя, історичні переваги якого дають змогу повніше розкрити простір для розвитку НТР. Але ці переваги і можливості ще потрібно якомога ширше використати, усунути всі суб'єктивні перепони, що подекуди заважають цьому.

Провідне місце серед напрямів соціальної політики КПРС, що безпосередньо пов'язані з розвитком умов життя трудящих, удосконаленням соціалістичного способу життя, посідають завдання поліпшення народного добробуту. Сьогодні радянське суспільство має величезний економічний потенціал, що дає змогу підняти добробут трудящих на якісно новий рівень. За чверть століття національний доход зріс майже в 4 рази, промислове виробництво — в 5 разів, сільськогосподарсь-

¹⁰ Там же.— С. 371.

ке — в 1,7 раза. Реальні доходи на душу населення збільшилися у 2,6 раза, виплати і пільги, що отримує населення із суспільних фондів споживання — більше ніж у 5 разів. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців за роки одинадцятої п'ятирічки зросла з 163 до 190 крб., оплата праці колгоспників за рахунок громадського господарства збільшилась на 29% і становила 153 карбованці. Суспільні фонди споживання за цей час збільшилися на 25% і становили в 1985 р. близько 530 крб. в розрахунку на душу населення¹¹.

Разом з тим розв'язання багатьох соціальних питань відставало від запланованих темпів. Зокрема, у 70-ті роки було допущено відставання матеріальної бази освіти, охорони здоров'я і культурно-побутового обслуговування населення. Утворився розрив між суспільними потребами і досягнутим рівнем виробництва, між платоспроможним попитом і його матеріальним покриттям. Не було забезпечено зростання основних показників поліпшення життєвого рівня населення¹².

Розкривши основні причини труднощів і негативних процесів у соціально-економічному розвитку країни, XXVII з'їзд КПРС, з урахуванням досягнутих масштабів суспільного виробництва, намітив конкретні шляхи забезпечення якісно нового рівня народного добробуту при послідовному здійсненні соціалістичного принципу розподілу за працею. Протягом п'ятнадцяти років намічається подвоїти обсяг ресурсів, що спрямовуються на задоволення потреб народу¹³. Розроблена програма поліпшення народного добробуту, яка охоплює всі сторони життя людей. Вона передбачає: послідовне зростання реальних доходів населення як шляхом збільшення оплати праці, так і шляхом зростання суспільних фондів споживання; удосконалення відносин розподілу на базі послідовного і строгого проведення в життя принципу соціалізму «Від кожного — за здібностями, кожному — за працею»; поліпшення умов праці і побуту, розвиток житлового і соціально-культурного будівництва, системи соціального забезпечення, охорони здоров'я і організації відпочинку радянських людей, створення кращих умов для поєднання материнства з активною участю жінок у трудовій, громадсько-політичній діяльності; послідовне забезпечення на основі комплексних програм умов для більш повного задоволення потреб населення у високоякісних і різноманітних продуктах харчування, промислових товарах і предметах культурно-побутового призначення; розвиток сфери послуг, торгівлі, транспорту; далі поліпшення системи допомоги сім'ї у вихованні дітей; охорона навколишнього середовища і т. ін.

Виявляючи турботу про даліше поліпшення народного добробуту, рівня життя трудящих, партія прагне не лише до кількісного зростання виробництва предметів споживання, збільшення доходів населення, а й до якісних перетворень життя, до постійної практичної боротьби за високу культуру спілкування, людських відносин, культуру споживання, повноцінне використання вільного часу з тим, щоб усе це повною мірою відповідало потребам зростання трудової і громадської віддачі кожного працівника, завданням формування нової людини.

Зростання добробуту народу, кожної радянської людини, прогресивні зміни кількісних і якісних характеристик їх умов життя партія розглядає як сполучну ланку між процесами економічного розвитку суспільства і вдосконаленням соціалістичного способу життя, досягненням його нового якісного стану. Зрозуміло, зростаючий рівень життя народу — найістотніша передумова розвитку способу життя радянських людей, але не єдина у справі зміцнення його нового характеру і соціального змісту. Якісна, соціально-класова визначеність нового способу життя обумовлюється, як відомо, способом виробництва, політичними і суспільними відносинами, що панують у соціалістичному суспільстві.

¹¹ Там же.— С. 26, 300.

¹² Там же.— С. 26, 27.

¹³ Там же.— С. 180.

Розвитку цього фундаменту нового способу життя партія підпорядкувала висунуту і всебічно обґрунтовану концепцію прискорення соціально-економічного розвитку країни. «Це, — відзначається в новій редакції Програми КПРС, — стратегічний курс партії, націлений на якісне перетворення всіх сторін життя радянського суспільства: докорінне оновлення його матеріально-технічної бази на основі досягнень науково-технічної революції; вдосконалення суспільних відносин і в першу чергу економічних; глибокі зміни у змісті й характері праці, матеріальних і духовних умовах життя людей; активізацію всієї системи політичних, суспільних та ідеологічних інститутів»¹⁴.

Однак, констатує той факт, що соціалістичний лад визначає новий якісний зміст способу життя трудящих, КПРС при цьому проявляє постійну турботу про розвиток його кількісних характеристик, оскільки через їх зростання істотним чином розкривається динаміка прогресу способу життя в умовах удосконалення соціалізму, просування до нового якісного стану радянського суспільства.

Кількісні перетворення у способі життя радянських людей на етапі удосконалення соціалізму досить значні. Постійно розвиваються й істотним чином впливають на соціалістичний спосіб життєдіяльності такі зрушення в умовах життя радянських трудящих, як зростаючий рівень реальних доходів на душу населення, забезпеченість житлом, продовольчими і промисловими товарами, все більш повне задоволення їх потреб в охороні здоров'я, освіті, відпочинку і культурно-побутових потребах, зростаючі розміри виплат і пільг з суспільних фондів споживання тощо.

Таким чином, соціалістичний спосіб життя, його кількісні й численні якісні параметри зазнають значних змін залежно від постійно зростаючого добробуту трудящих. Саме цим пояснюється виключна увага партії до питань зміцнення матеріальних основ соціалістичного способу життя, до тих напрямів соціальної політики, які впливають на цей процес.

Рішеннями XXVII з'їзду КПРС передбачається до 2000 р. збільшити реальні доходи на душу населення в 1,6—1,8 раза, ввести в експлуатацію житлові будинки загальною площею не менш як 2 млрд. квадратних метрів, тобто забезпечити практично кожному сім'ю окремою квартирою або індивідуальним будинком, збільшити обсяг суспільних фондів споживання приблизно в 2 рази, випуск товарів народного споживання не менше як в 1,8—1,9 раза, обсяг послуг, що надаватимуться населенню, — у 2,1—2,3 раза. Вже у найближчі п'ять років планується збільшити середньомісячну заробітну плату робітників і службовців на 13—15%, або до 215—220 крб., оплату праці колгоспників на 18—20%¹⁵. З'їздом намічено комплекс заходів, пов'язаних з поліпшенням системи оплати праці, охорони здоров'я, висунуто завдання створення єдиної системи безперервної освіти і т. ін., що дозволить підняти повсякденні матеріальні і духовні умови життя на якісно новий рубіж.

Висуваючи завдання, що пов'язані з розвитком рівня життя, матеріальних умов життєдіяльності радянських людей, партія уважно враховує особливості та інтереси класів, соціальних верств і груп, націй і народностей країни. КПРС добивається не лише систематичного загального поліпшення добробуту всіх груп населення, а й зближення рівнів їх життя, умов життєдіяльності. Така політика має принципове значення для подолання істотних соціально-економічних відмінностей між класами, містом і селом, поступового становлення безкласової структури суспільства, для формування соціально однорідного за своїми сутнісними характеристиками способу життя радянських людей, забезпечення дійсної соціальної рівності.

¹⁴ Там же.— С. 166.

¹⁵ Там же.— С. 324, 328, 372, 373.

Стратегічний курс на вдосконалення матеріальних основ соціалістичного способу життя, зростання народного добробуту партія пов'язує з якнайповнішим здійсненням принципу соціальної справедливості, який проймає всі сторони соціалістичних суспільних відносин. «Суворе проведення в життя принципу соціальної справедливості, — зазначалось на XXVII з'їзді КПРС, — важлива умова єдності народу, політичної стабільності суспільства, динамізму розвитку»¹⁶. Такий підхід партія вимагає забезпечувати в усьому — чи йдеться про заохочення праці, чи розподіл житла, розподіл суспільних фондів споживання.

Основним джерелом доходів трудящих при соціалізмі, як відомо, є оплата за працею, залежно від її кількості і якості. Такий принцип розподілу, поряд із розвитком суспільних фондів споживання, сприймається трудящими як найвищий критерій соціальної справедливості, досягнутий людством на сучасному етапі. Зрозуміло, поки ще рано говорити про повну рівність задоволення розумних потреб усіх трудящих, яка буде можлива лише при комунізмі і до якої ще потрібно пройти довгий шлях. Тому сьогодні, в умовах соціалізму, крім рівномірного розподілу певної частини суспільних фондів споживання, кожний громадянин має право на такі матеріальні блага, які відповідають кількості і якості його суспільно корисної праці. Такий розподіл на даному етапі партія розглядає як соціально справедливий і разом з тим прагне постійно вдосконалювати систему заробітної плати щоб вона повною мірою відповідала принципу оплати за кількістю і якістю праці, враховувала її умови і результати, стимулювала підвищення кваліфікації, продуктивності праці, якості продукції і т. д. Саме на цій основі і зростає зарібок і рівень життя трудящих. Бо лише створене працею може розподілятися. Тому, чим вищі результати праці, тим міцніша економіка соціалістичної Батьківщини, тим повніше задовольняються особисті й громадські потреби, тим вищий рівень життя радянських людей.

Марксистсько-ленінське розуміння відносин розподілу і шляхів їх удосконалення не має нічого спільного з волютаристським підходом, що не враховує зв'язку зростання продуктивності праці, рівня виробництва і рівня розподілу, відповідності реальних економічних можливостей і загального обсягу життєвих благ, що поступають у розпорядження членів суспільства. Всяке порушення ленінської вимоги «...найсуворішого контролю з боку суспільства і з боку держави над мірою праці і мірою споживання...»¹⁷ неминуче призводить до проїдання національних багатств, падіння рівня життя трудящих. КПРС ставить завдання уважно враховувати цю вимогу при розв'язанні питань стимулювання праці і вдосконалення відносин розподілу.

Головна мета розвитку відносин розподілу при соціалізмі — приведення їх у все більшу відповідність з новими завданнями і вимогами сучасного етапу вдосконалення соціалістичного суспільства — підпорядкована зростанню добробуту трудящих, зміцненню матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя. При цьому партія вибирає такі напрями соціального розвитку в цій сфері, які відповідають принципам справедливості і забезпечують послідовне зближення основних показників способу життя всіх верств населення. Йдеться, зокрема, про заходи, спрямовані на матеріальну компенсацію суспільно необхідних, але непривабливих, трудомістких видів праці, доплату за працю і виділення спеціального харчування в особливо складних виробничих і кліматичних умовах. Використання таких пільг-компенсацій, що набули форму підвищених тарифних ставок і посадових окладів працівників вугільної, металургійної, хімічної промисловості, районних коефіцієнтів і надбавок до заробітної плати робітників і службовців віддалених,

¹⁶ Там же. — С. 52.

¹⁷ Ленін В. І. Держава і революція. Вчення марксизму про державу і завдання пролетаріату в революції // Повне зібр. творів. — Т. 33. — С. 92—93.

новоутворюваних або тяжких у природно-кліматичному відношенні районів, додаткової оплати за працю у нічні години тощо, виконують не лише важливі економічні функції, а й виступають одночасно засобом послідовної реалізації принципу соціальної справедливості. Вирівнюванню рівнів життя різних соціальних груп сприяють також заходи, спрямовані на випередження темпів житлового і культурно-побутового будівництва у районах, що вперше освоюються, і встановлення тут пільг у забезпеченні трудящих житловою площею, дитячими, оздоровчими закладами тощо.

Великого значення у справі вирівнювання рівнів життя трудящих партія надає збільшенню обсягу виплат із суспільних фондів споживання тим громадянам, які одержують порівняно низькі пенсії, а також тим сім'ям, що мають багато дітей. Ці та інші заходи спрямовані на зменшення дії тих факторів, які впливають на матеріальний стан сімей, людей похилого віку, інвалідів, осіб, що втратили годувальника, і не залежать від кількості і якості праці, що витрачають у суспільному виробництві працездатні члени сімей. У дванадцятій п'ятирічці, зокрема, планується дальше підвищення мінімальних пенсій за віком та інвалідністю робітників і службовців, раніше призначених пенсій колгоспникам. Посилюється турбота про ветеранів війни і праці, непрацездатних від народження громадян і сім'ї воїнів, що загинули. Поетапно буде здійснюватися збільшення тривалості частково оплачуваних відпусток жінкам-матерям по догляду за дитиною до півторарічного віку, з одночасним наданням права на додатково неоплачувану відпустку строком до 6 місяців.

Такий додатковий розподіл виплат і пільг із суспільних фондів споживання відповідає принципам соціальної справедливості і спрямований на розв'язання важливих соціально-економічних і демографічних питань, пов'язаних з переходом від гарантованого мінімуму заробітної плати до гарантованого мінімуму доходів сімей, що відрізняються величиною і складом, з забезпеченням більшої відповідності міри праці трудівника не лише розміру оплати, а й мірі фактичного споживання ним життєвих благ, з поліпшенням умов відтворення населення і т. д.

Водночас партія виходить з того, що різноманітні пільги і можливості користуватися соціальними благами повинні залежати від ставлення до праці і особистого вкладу кожного працівника в суспільне виробництво, щоб вони не однаковою мірою розподілялися між сумлінними працівниками і ледарями, дармоїдами, порушниками трудової дисципліни і громадського порядку. На XXVII з'їзді КПРС наголошувалося, що суспільні фонди споживання «...це аж ніяк не фонди благодійності. Вони відіграють важливу роль у забезпеченні рівного доступу членів суспільства до освіти і культури, вирівнюванні умов для виховання дітей, полегшенні життя тих, хто з тих чи інших обставин потребує одноразової або постійної допомоги. Разом з тим це і засіб заохочення, стимулювання кваліфікованої, сумлінної праці»¹⁸.

Удосконалення відносин розподілу згідно з принципом соціалістичної соціальної справедливості передбачає рішучу боротьбу з нетрудовими доходами, проти тих груп людей з чітко вираженими власницькими прагненнями, із зневажливим ставленням до суспільних інтересів, які є результатом послаблення контролю над мірою праці і мірою споживання та з ряду інших причин. У зв'язку з цим партія і Радянська держава прийняли ряд правових та інших допоміжних заходів, що мають на меті викорінення нетрудових доходів, які отримуються шляхом незаконної діяльності, розкрадання, хабарництва, спекуляції, самовільного використання у корисних цілях транспортних засобів, машин і механізмів, які належать державі.

¹⁸ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 55.

Водночас, практика життя показала, що джерелом збагачення часто виступають такі нетрудові доходи окремих груп населення, які не завжди суперечать існуючим правовим нормам. Маються на увазі доходи власників підсобних господарств, які одержують завдяки сприятливим кліматичним умовам та високій родючості земель, що їм належать, додаткові прибутки від надання різного виду послуг, доходи від здачі внайми житлової площі, доходи від права на спадщину, грошові заощадження, майно та інші незароблені власною працею доходи, що раніше обкладалися низьким прибутковим податком, або взагалі не обкладалися.

Прийняті останнім часом партією і Радянською державою законодавчі акти у цій сфері, посилення відповідного державного контролю над різноманітними доходами, що отримуються населенням внаслідок власних занять, ведуть до усунення небажаних прихованих перерозподільних процесів, які часом суттєво впливають на невинуватну диференціацію майнового стану різних категорій населення, знижують ефективність планомірної діяльності щодо регулювання грошових і реальних доходів різних соціальних верств. З метою упорядкування цих процесів удосконалена податкова політика, у тому числі прогресивне оподаткування за спадщину. Одночасно передбачається розробка правових актів, що будуть більш чітко регулювати передбачену Конституцією СРСР індивідуальну трудову діяльність у сфері кустарно-ремісницьких промислів, сільського господарства, побутового обслуговування населення та інших сферах, що заснована виключно на особистій праці громадян.

Удосконалення системи відносин розподілу в соціалістичному суспільстві на основі принципу соціальної справедливості, контроль за нетрудовими доходами, безумовно, не повинні обмежуватися лише розробкою нових законодавчих актів. Величезну роль партія надає посиленню контролю з боку трудових колективів, громадських організацій, усієї нашої громадськості в боротьбі з нетрудовими доходами.

Створення ефективної, постійно діючої системи державного і громадського контролю за процесами формування доходів населення, контроль над мірою праці і мірою споживання відкривають нові перспективи зміцнення матеріальних основ соціалістичного способу життя, поліпшення добробуту трудящих на базі непорушного принципу соціалістичної соціальної справедливості. Безумовне запровадження цього принципу в життя якраз і становить одне із головних завдань соціальної політики Комуністичної партії Радянського Союзу, спрямованої на розвиток безпосередніх умов життєдіяльності радянських людей, їх способу життя в цілому.

Визначаючи завдання вдосконалення соціалістичного способу життя, XXVII з'їзд КПРС звернув особливу увагу на необхідність «...створювати максимум можливостей для утвердження колективізму і розвитку особи»¹⁹. Провідна роль тут відводиться трудовим колективам. Партія вважає необхідним посилити їх вплив на всі сфери життя суспільства, розширювати їх права і одночасно підвищувати відповідальність за розв'язання конкретних питань економічного, соціального і культурного розвитку.

Соціалістичний трудовий колектив — це те соціальне оточення, яке безпосередньо впливає на життєдіяльність особи, виховує у людини такі риси характеру, які якнайбільше відповідають змістові соціалістичного способу життя. Тут формуються соціалістичні властивості кожного трудівника, підвищується свідомість трудящих, їх відповідальність за стан справ у своєму колективі і в усьому суспільстві, зміцнюється така риса нашого способу життя, як відповідальність кожного перед колективом і відповідальність колективу за кожного працівника.

¹⁹ Там же.— С. 127.

В соціалістичному трудовому колективі людина розглядається не просто як окремий працівник, що виконує певну «роль», а як особа, що має почуття відповідальності і власну гідність. Це й сприяє розвиткові справжнього колективізму. Тут людина має широкі можливості реалізувати у повсякденній трудовій діяльності свої ціннісні орієнтації, ідеали, переконання, і в той же час постійно збагачувати їх. У такому колективі особа не нівелюється, а має свободу, повну можливість проявити свою індивідуальність. «В умовах дійсної колективності, — писали К. Маркс і Ф. Енгельс, — індивіди знаходять свободу у своїй асоціації і через неї»²⁰. Соціалістичний трудовий колектив як соціальне середовище формує, удосконалює особу у напрямку її всебічного розвитку. Різноманітність сфер діяльності, з приводу яких члени трудового колективу взаємодіють між собою, створює те багатство відносин, які значною мірою визначають духовне багатство радянської людини як носія соціалістичного способу життя.

В умовах соціалістичних трудових колективів склалися різноманітні форми відносин людей у процесі колективної праці, участі в управлінні, народилися і розвиваються такі нові соціальні явища, як соціалістичне змагання, бригадна форма організації і стимулювання праці, планування соціального розвитку трудових колективів.

Соціалістичне змагання є дійовим засобом розвитку нового ставлення до праці, формування колективістських взаємовідносин. Являючи собою форму творчості мас, соціалістичне змагання за своєю суттю ґрунтується на високій свідомості й ініціативі людей. Ця ініціатива допомагає розкривати і приводити в дію резерви виробництва, підвищувати ефективність і якість праці. Разом з тим соціалістичне змагання створює кожному членові колективу сприятливі умови для розвитку власних здібностей, відточувати новий характер відносин між людьми, зміцнювати спільність їх інтересів, товариствськість і колективізм, виховує господарське ставлення до суспільної власності, свідому трудову дисципліну, моральні й вольові якості будівника нового суспільства.

Все це свідчить про найтісніший зв'язок розвитку соціалістичного змагання і проблеми зміцнення матеріальних і духовних основ нового способу життя. Цей зв'язок настільки нерозривний, що можна з повним правом сказати про те, що успіхи у змаганні, участь у ньому трудящих виступають важливим показником втілення принципів соціалістичного колективізму у способі життя радянських людей. Тому дальший розвиток соціалістичного змагання, подолання бюрократизму, формалізму й шаблонності в його організації, пошук нових критеріїв змагання стають актуальним завданням в умовах удосконалення соціалізму. Зосередження уваги на таких головних цілях соціалістичного змагання, що зазначені у Зверненні ЦК КПРС до трудящих Радянського Союзу «Дванадцятій п'ятирічці — натхненну творчу працю радянського народу», як підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції, економія ресурсів, запровадження і освоєння нової техніки, бережне використання кожної хвилини робочого часу, виробничих потужностей, сировини, енергії, капітальних вкладень та ін.²¹ безперечно будуть сприяти формуванню високих громадянських рис у радянських людей, потреби у сумлінній праці на спільне благо, самоутвердженню і громадському визнанню особи.

Утвердженню соціалістичного способу життя підпорядковане планування економічного і соціального розвитку колективів промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, районів, міст і цілих регіонів. Таке планування передбачає комплексний розвиток колективів, охоплює всі головні сфери життєдіяльності людей. Партія вимагає забезпечити строгий контроль за тим, щоб кошти на соціальний розвиток підприєм-

²⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 3.— С. 70.

²¹ Правда.— 1986.— 18 юнія.

ства, міст і сіл використовувалися точно за призначенням, повністю і в установлені строки. При цьому КПРС орієнтує партійні організації на широке використання місцевого досвіду і ініціативи самих трудящих, використання коштів самих підприємств і організацій на розвиток соціальної сфери. У новій редакції Програми КПРС наголошується, що «особливого значення набувають розширення прав і розвиток активності трудових колективів в усіх питаннях управління виробничим і соціально-культурним будівництвом, у політичному житті суспільства. Підвищуватимуться роль загальних зборів і рад трудових колективів, відповідальність адміністрації за виконання їх рішень...»²². Це свідчить про те, що соціальна політика партії не просто спрямована на зміцнення соціалістичного способу життя, а й сама є дійсно колективною всенародною творчістю, справою рук, розуму і волі найширших трудящих мас. У цьому з усією наочністю проявляється демократизм соціальної політики КПРС, спрямованої на втілення у життя тих величних ідеалів, які були проголошені Великим Жовтнем, розвинуті партією у ході соціалістичного будівництва, поступового просування нашого суспільства до комуністичного майбуття.

Утверджуючи соціалістичний спосіб життя, висуваючи завдання досягнення його нового якісного стану, партія створює найбільш сприятливі умови для розвитку соціальної активності мас. Глибока зацікавленість КПРС у підвищенні ролі людського фактора випливає із самої суті марксистсько-ленінського розуміння суспільного прогресу, в якому спосіб діяльності розглядається як спосіб реалізації існуючих і створення нових умов життєдіяльності людей. Ця зацікавленість збігається з потребами будівництва цивілізації нового типу, початок якої поклала Велика Жовтнева соціалістична революція, збігається з завданнями всебічного вдосконалення побудованого соціалізму на основі прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства, здійснення яких є процесом живої творчості народних мас.

В. Г. Королько

СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА КПСС КАК МОГУЧЕЕ СРЕДСТВО УТВЕРЖДЕНИЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ

Резюме

В статье разносторонне освещается социальная политика партии, сформулированная в документах XXVII съезда КПСС, рассматриваются основные направления утверждения и развития социалистического образа жизни во всех сферах жизнедеятельности человека.

²² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 190.

М. Г. СЕЛІХОВ (Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФСПІЛОК РЕСПУБЛІКИ ПО ДАЛЬШОМУ ПОЛІПШЕННЮ УМОВ ПРАЦІ ТА ЖИТТЯ РАДЯНСЬКИХ ЛЮДЕЙ

Трудящі нашої республіки наполегливо працюють над виконанням планів першого року дванадцятої п'ятирічки. Передумови для впевненого старту п'ятирічки створювалися ще в ході передз'їздівського соціалістичного змагання. Як відомо, в цілому по Україні були успішно виконані (а в багатьох випадках — перевиконані) зобов'язання на честь XXVII з'їзду КПРС.

При всій напруженості планів у I півріччі 1986 р. загальний обсяг виробництва промислової продукції УРСР порівняно з відповідним періодом минулого року збільшився на 5,5% при річному плані 3,4%. Продуктивність праці зросла на 5,5%. План реалізації продукції виконаний усіма областями та промисловими міністерствами, крім Міністерства місцевої промисловості УРСР. Позитивні зрушення намітилися в агропромисловому комплексі, поліпилася робота транспорту тощо¹.

В питаннях внутрішньої політики для партії немає важливішого завдання, як неухильне піднесення народного добробуту, що, в свою чергу, є одним з вирішальних факторів підвищення трудової активності мас, ефективності суспільного виробництва. Послідовність цієї лінії переконливо підтверджена на XXVII з'їзді КПРС, в його стратегічних накресленнях. В «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року» намічено «забезпечити дальше піднесення народного добробуту, дедалі повніше задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб радянських людей. Посилити вплив соціальних заходів на розвиток виробництва і зростання його ефективності»².

Плани партії по прискореному розвитку економіки тісно пов'язані з дальшим поліпшенням умов праці й життя радянських людей, тобто з розвитком невиробничої сфери. Без цього, відзначав М. С. Горбачов у промові на нараді активу Хабаровської крайової партійної організації, мертвою буде й виробнича сфера³.

В поліпшенні умов життя й праці радянських людей велика роль належить професійним спілкам, активізації діяльності яких КПРС надає важливого значення і здійснює для цього практичні заходи. Партія вважає, що «святая святых їхньої діяльності — турбота, турбота про соціальні та культурні потреби, умови праці й побуту, відпочинок та дозвілля трудящих»⁴. Така діяльність дає найвідчутніші результати тоді, коли має конкретний, захисний характер, виявляється повсякденно, у нерозривному зв'язку із систематичною та наполегливою боротьбою за найвищу продуктивність праці, за дисципліну та організованість на кожному робочому місці. Це — природно, адже життєві блага для людей у соціалістичному суспільстві створюються у сфері матеріального виробництва, а зростання добробуту кожного трудівника безпосередньо залежить від ефективності його роботи.

Захист прав та інтересів трудящих — одна з основних функцій радянських профспілок. Вона закріплена відповідною статтею Статуту професійних спілок⁵, гарантована Конституцією СРСР, радянськими законами. Головне ж, звичайно, полягає в тому, що ця функція реалізується на практиці, виявляється у конкретних справах.

За минулу п'ятирічку лише в Українській РСР з метою підвищення добробуту та поліпшення умов праці, життя трудящих витрачено 325 млрд. крб., або на 46 млрд. більше, ніж у десятих п'ятиріччі. За той же період реальні доходи населення зросли на 14%⁶. В цілому ж по країні за останню чверть століття вони зросли в 2,6 раза, а суспільні фонди споживання — у 5 з лишком разів⁷. Досягнуто значних успіхів у всіх галузях соціального життя нашої країни.

Разом з тим виникла необхідність по-новому поглянути на дальший розвиток соціальної сфери в майбутньому, надати їй, як і всьому народногосподарському комплексу Союзу РСР, нового якісного розвитку.

¹ Курсом прискорення // Рад. Україна.—1986.—24 лип.

² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 371.

³ Див.: Рад. Україна.— 1986.— 2 серп.

⁴ Горбачов М. С. Вибрані промови та статті.— К., 1985.— С. 318.

⁵ Устав профессиональных союзов СССР.— М., 1982.— С. 10.

⁶ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1986.— С. 26.

⁷ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 26.

ку. Тому особлива роль у цьому належить дванадцятій п'ятирічці. Вона стане першим і дуже важливим етапом практичної реалізації довгострокової економічної і соціальної стратегії КНРС.

XXVII з'їзд партії надав першочергового значення проведенню активної, цілеспрямованої соціальної політики, реалізації накресленої на дванадцяті п'ятирічку та на перспективу програми піднесення народного добробуту. Робота в цьому напрямі висувається сьогодні на перший план у практичних справах профспілок. У Політичній доповіді ЦК КНРС XXVII з'їздові у зв'язку з цим підкреслюється: «ВЦРПС, інші профспілкові органи мають для цього величезні права, чималі державні та й власні кошти. От і треба впевнено й широко їх використовувати, а не чекати, що хтось розв'язуватиме за профспілки покладені на них завдання»⁸.

Принципові установки партії, конструктивна критика на адресу профспілок потребують відповідної реакції з боку рад, комітетів, усіх профспілкових організацій. Їм належить оперативно перебудувати свою соціальну діяльність насамперед на одному з основних напрямів — всебічному оздоровленні людей та полегшенні їм умов праці.

За роки минулої п'ятирічки у народному господарстві республіки здійснено чимало організаційно-технічних заходів щодо дальшого поліпшення умов праці й побуту на виробництві. З цією метою було витрачено близько 6,5 млрд. крб., що дало змогу додатково довести до нормативних вимог умови праці більш як для 3,2 млн. чол. Активна робота проводиться по виконанню республіканської цільової комплексної програми «Праця». Починаючи з 1985 р., конкретні показники по вивільненню робітників від ручної праці почали включатися до соціалістичних зобов'язань трудящих областей та працівників галузей народного господарства. Зусилля рад і комітетів профспілок, організацій НТТ та ВТВР, господарських органів у цій важливій справі вже дали певні позитивні наслідки. За минулу п'ятирічку здійснено перехід з ручної на механізовану працю 1,1 млн. робітників, скорочено в цілому по народному господарству республіки чисельність зайнятих ручною працею на 6,9%.

Настійливість у вирішенні цієї проблеми виявила, наприклад, Полтавська обласна рада профспілок. Її досвід щодо організації роботи методичного центру по впровадженню засобів механізації ручної праці схвалений президією Укрпрофради. Діяльність центру, спрямована на прискорення темпів цього процесу в області, сприяє інтенсифікації виробництва, підвищенню продуктивності праці⁹.

Після прийняття відповідної постанови Ради Міністрів УРСР та Укрпрофради¹⁰ в республіці значно активізувалась робота по проведенню атестації робочих місць та їх раціоналізації. На початок 1986 року атестація робочих місць на промислових підприємствах УРСР в основному завершилась, а в інших галузях проведена майже в кожному другому колективі. Зросла ефективність атестації. Лише на промислових підприємствах у 1985 р. за її результатами в інтересах більшої ефективності виробництва було раціоналізовано 177,6 тис. і ліквідовано 37,1 тис. робочих місць. Значних успіхів у цій справі досягли трудящі Дніпропетровської області та міста Києва.

Досвід дальшого поліпшення умов праці, вдосконалення її охорони в минулій п'ятирічці незаперечно свідчить, що завдяки цьому неухильно знижується загальний виробничий травматизм, зберігається і зміцнюється здоров'я багатьох трудівників. Це важливий результат участі профспілок у цій невідкладній справі.

⁸ Там же.— С. 69.

⁹ Сологуб В. О. Перебудова на марші // Під прапором ленінізму.— 1985.— № 20.— С. 14.

¹⁰ ЗП УРСР.— 1985.— № 11.— С. 84.

У нинішній п'ятирічці вирішуються більш масштабні завдання. Передбачено в республіці, зокрема, прискорити темпи зниження частки ручної праці у порівнянні з минулою п'ятирічкою більш як у 2 рази¹¹, максимально вивільнити від тяжкої фізичної праці жінок.

Особливої уваги вимагає здійснення намічених заходів щодо прискорення технічного переозброєння діючих підприємств на основі впровадження прогресивних технологій, робототехнічних комплексів і гнучких автоматизованих систем. Однією з головних є проблема дальшого розвитку та підвищення ефективності проведення атестації робочих місць і їх раціоналізації.

При розв'язанні практичного завдання щодо рішучого поліпшення роботи у справі охорони праці профспілкові органи орієнтуються на необхідність її тісної ув'язки із заходами, що проводяться по технічній реконструкції народного господарства. Природно, що механізація й автоматизація необхідна насамперед для травмонебезпечних робіт і процесів. Відповідальним обов'язком профспілкових організацій є те, щоб не допускати введення в експлуатацію об'єктів з недоробками по охороні праці. Тут особливого значення набуває суворий контроль профспілок за ходом будівництва тих чи інших народногосподарських об'єктів. Професійні організації працюють наполегливо над розв'язанням завдань, пов'язаних з повсюдним впровадженням стандартів безпеки та системи управління охороною праці. Нині практично на все обладнання й технологічні процеси міжгалузевого характеру введені в дію державні стандарти безпеки праці. Проте на практиці застосовуються вони на багатьох підприємствах, на жаль, ще незадовільно.

ВЦРПС поставила перед профспілковими організаціями завдання — у 1986 р. домогтися приведення умов праці на робочих місцях у повну відповідальність з санітарними нормами, навести належний порядок в санітарно-побутових приміщеннях підприємств та організацій. Досягти наміченого можна лише спільними зусиллями господарських і профспілкових органів, відповідальним ставленням до справи. Поставлене завдання можна розв'язати лише за умов дійового контролю, глибокого вивчення стану справ з умовами праці та побуту працюючих на виробництві.

У республіці є немало прикладів успішної роботи по створенню зразкового виробничого побуту. Ефективно працюють у цьому напрямі партійні, профспілкові організації, господарники у Дніпропетровській області. Непоганих результатів домоглися на підприємствах і в організаціях Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської областей.

Особливо пильної уваги вимагає нині здійснення комплексних планів поліпшення умов, охорони праці та санітарно-оздоровчих заходів. Поки що жодній галузі та області не вдається забезпечити їх виконання в повному обсязі. Не останньою причиною такого стану є те, що комплексні плани не завжди забезпечуються необхідними матеріально-технічними і фінансовими ресурсами, проектно-кошторисною документацією.

Серед додаткових заходів, схвалених президією Укрпрофради, по створенню необхідних здорових та безпечних умов праці на виробництві важливе місце відведено заходам щодо посилення контролю за роботою технічних інспекторів праці рад і комітетів профспілок. Зокрема, у I півріччі 1986 р. було проаналізовано склад, а також практику добору, розстановки й виховання відповідних кадрів технічної інспекції, зміцнено її ініціативними та висококваліфікованими спеціалістами.

Значно більше зусиль, ніж раніше, необхідно нині й для організації повсюдного поширення та застосування, схваленого Укрпрофрадою, досвіду роботи господарників і профспілок з питань охорони праці. Це насамперед стосується досвіду Головкиївміськбуду та Косівської рай-

¹¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— С. 98.

сільгосптехніки Івано-Франківської області по організації навчання і щоденного контролю знання техніки безпеки робітниками, колгоспниками, керівними та інженерно-технічними працівниками; підприємств та організацій Запорізької області по першочерговій механізації й автоматизації травмонебезпечних робіт і процесів; Дніпропетровської області по створенню зразкового виробничого побуту та Ровенської області по підвищенню культури виробництва.

У справі підвищення матеріального добробуту, зміцнення здоров'я трудящих і членів їх сімей важлива роль належить державному соціальному страхуванню. У цьому питанні нагромаджено позитивний досвід, що потребує творчого використання¹². Йдеться передусім про необхідність посилення контролю за правильним та економічним витрачанням коштів бюджету державного соціального страхування, який лише у 1985 р. становив понад 4 млрд. крб., прийняття додаткових заходів по скороченню трудових втрат, пов'язаних з тимчасовою непрацездатністю.

За роки одинадцятиї п'ятирічки середньорічний рівень трудових втрат у республіці через хвороби знизився порівняно з попереднім п'ятиріччям на 3,5 дня. Це дало змогу скоротити витрати з коштів державного соціального страхування на 23 млн. крб. У 1986—1990 рр. поставлено завдання домогтися дальшого зниження рівня захворюваності на 15—20%, що, безумовно, вимагатиме від профспілкових організацій енергійніших і дійовіших заходів. Передбачається повсюдно здійснити п'ятирічні комплексні програми «Здоров'я». Зокрема, у кожному, в тому числі і малочисельному, трудовому колективі буде впроваджено кодекс «Здоров'я», виробничу гімнастику, обладнано тренажери, найпростіші спортивні споруди, кімнати психологічного розвантаження. Зрозуміло, що у цій роботі необхідно об'єднати зусилля рад і комітетів профспілок, міністерств й відомств, органів охорони здоров'я, господарських та фізкультурних організацій.

В минулій п'ятирічці органи охорони здоров'я разом з профспілковими організаціями в основному забезпечили освоєння бюджетних асигнувань на потреби охорони здоров'я трудящих. Вдосконалювались організаційні форми диспансеризації населення. У 1986 р. намічено завершити персональний облік населення для її проведення у повному обсязі.

Поліпшенню умов праці, посиленню профілактичної роботи, зниженню захворюваності сприяє практика організації інженерно-лікарських бригад. Такі бригади створені у Дніпропетровській, Донецькій, Київській, Львівській та ряді інших областей на підприємствах, де працює 1000 і більше чоловік. Однак у цілому по республіці ще кожне п'яте підприємство таких бригад не має. Не укомплектована належним чином лікарськими кадрами цехова медична служба.

Значний резерв у справі скорочення трудових втрат, пов'язаних з доглядом за дітьми, криється у посиленні уваги до проведення відповідних заходів. Становище тут можна значно поліпшити за рахунок організації нових та перепрофілювання частини діючих дитячих дошкільних закладів у дитячі садки санаторного типу, будівництва заміських дач для оздоровлення дітей у літній період, широкого застосування системи матеріального стимулювання працівників дошкільних закладів.

Для розв'язання цих та інших завдань у галузі державного соціального страхування необхідні цілеспрямовані дії по дальшому вдосконаленню роботи санаторно-курортних закладів профспілок, розширенню мережі піонерських таборів, здравниць для сімейного відпочинку. Укрпрофрада розглянула й схвалила пропозиції щодо поліпшення організації санаторно-курортного лікування дітей у здравницях

¹² Шиглик А. Советское государство и профсоюзы // Советские профсоюзы.— 1986.— № 6.— С. 7.

республіки, а також щодо розвитку мережі санаторіїв-профілакторіїв у поточній п'ятирічці. Передбачено, зокрема, будівництво оздоровчих закладів для батьків з дітьми на курортах Криму, Одеси, Слов'янська, розширення мережі санаторіїв-профілакторіїв за рахунок нового будівництва 104 здравниць на 11,9 тис. місць.

Про можливості організації оздоровлення населення в подібних закладах системи профспілок свідчить той факт, що лише у 1985 р. в піонерських та оздоровчих таборах відпочили 2,7 млн. школярів, у тому числі 120 тис. у сезонних піонерських таборах санаторного типу. А в санаторіях-профілакторіях зміцнили своє здоров'я 620 тисяч трудящих.

У здравницях профспілок за минулу п'ятирічку оздоровлено понад 10 млн. чол. Їх мережа розвивається, зміцнюється лікувальна база курортів. Побудовані нові санаторії «Победа», ім. Радянських профспілок в Євпаторії, ім. Леніна в Саках, ім. Пирогова на курорті Куяльник, міжнародний пансіонат «Дружба» в Ялті.

Дедалі більшого значення у зміцненні здоров'я людей набуває туризм. За роки одинадятої п'ятирічки введені в дію туристські бази, готелі, кемпінги більш як на 12 тис. ліжок-місць у Закарпатській, Івано-Франківській, Київській, Чернігівській, Дніпропетровській, Запорізькій та інших областях. Темпи розвитку туризму в республіці в наступний період будуть постійно зростати. Прийнято пропозицію про збільшення обсягу послуг, які надаються організаціями системи Української республіканської ради по туризму та екскурсіях. Вдосконалення організації всіх видів відпочинку та оздоровлення трудящих і має стати конкретним вкладом профспілок у забезпечення виконання соціальної програми партії.

Дійовою формою реалізації захисної функції профспілок завжди була їхня участь у роботі по зміцненню соціалістичної законності, підвищенню активності трудящих у боротьбі з будь-якими відступами від норм радянського права і моралі. Зусилля в цьому напрямі, як відзначалося на XXVII з'їзді КПРС, ні в якому разі не повинні послаблюватися¹³. Порушення законів про працю, недоліки у виробництві гальмують розв'язання поставлених партією завдань, породжують трудові конфлікти, збільшують плинність кадрів. Такого роду негативні явища мають місце, як правило, там, де профспілкові організації належним чином не користуються наданим їм правом контролю, а ради та комітети профспілок не турбуються про підвищення його ефективності.

В цілому в республіці намітилась позитивна тенденція в цьому питанні. В 1985 р. у порівнянні з першим роком одинадятої п'ятирічки зменшилась кількість незаконних звільнень. Скорочується кількість порушень законодавства про режим праці та відпочинку, оплату праці, ведення трудових книжок, зменшилися обґрунтовані звернення трудящих в органи по розгляду трудових суперечок. У зміцненні дисципліни на виробництві та громадського порядку підвищилась активність товариських судів. Нині у трудових колективах республіки їх налічується понад 52 тис.

Проте ще не скрізь профспілки використовують наявні можливості по рішучому запобіганню порушенням трудових прав робітників і службовців. У 1985 р., наприклад, зросла кількість трудових суперечок на підприємствах, в організаціях автотранспорту та шосейних шляхів, агропрому, зв'язку, металургійної промисловості. В 10 областях республіки збільшилися випадки незаконних звільнень. Профкоми підприємств нерідко дають згоду на звільнення працівників поспіхом, без всебічного вивчення обставин, приймають рішення неправомірним скла-

¹³ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 55—60, 69—73.

дом. У зв'язку з цим значно більшої уваги потребують питання поліпшення роботи комісій по трудових суперечках, посилення впливу на діяльність товариських судів з боку республіканських комітетів профспілок.

Значні резерви у зміцненні порядку та організованості на виробництві, попередженні порушень законодавства про працю криються в активному залученні робітників і службовців до управління, послідовної реалізації Закону СРСР про трудові колективи. Про це свідчить практика його застосування на виробничому експериментальному взуттєвому об'єднанні «Київ» ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка схвалена секретаріатом Укрпрофради у лютому 1986 р. У цьому об'єднанні ведеться цілеспрямована робота по дальшому вдосконаленню форм реалізації повноважень трудового колективу, передбачених законом, посиленню його ролі та впливу на зміцнення дисципліни й порядку, прискорення науково-технічного прогресу, підвищення економічних показників виробництва. Втрати робочого часу тут у 3 рази менші, ніж в середньому по галузі, в 1,5 раза вища продуктивність праці. В об'єднанні повністю викорінено розкрадання державного майна, стали значно рідшими випадки порушення трудової дисципліни. Його колектив протягом багатьох років є переможцем Всесоюзного соціалістичного змагання серед підприємств легкої промисловості.

Проте далеко не скрізь профспілкові організації так результативно забезпечують реалізацію положень Закону про трудові колективи. А це, звісно, гальмує вирішення проблеми активізації людського фактора, проблеми, яка є однією з найголовніших у стратегічних планах партії. В матеріалах XXVII з'їзду КПРС людський фактор розкривається як комплексне поняття, що охоплює як фізичні здібності людей, їх економічні інтереси й духовний потенціал, так і соціальні характеристики — здібності та ставлення до праці, колективізм і активність, дисципліну й творчі начала.

Для виправлення такого стану, а найголовніше — з метою «...плетворити демократичні принципи і норми, закладені в законі, у практику повсякденної роботи»¹⁴ Укрпрофрадою вжито додаткових заходів. Насамперед чітко визначено основні напрями роботи рад і комітетів профспілок у справі подання допомоги на місцях у цьому питанні. Відділам республіканської ради, профспілковим органам республіки належить напружено попрацювати в цьому напрямі, щоб виконати завдання, поставлені партією.

Здійснення накресленої XXVII з'їздом КПРС широкої соціальної програми потребує дальшого посилення та перебудови житлово-побутової роботи профспілок. Активізація діяльності профспілкових органів республіки останнім часом дала змогу багато в чому підвищити вплив профорганізацій на вирішення таких насущних потреб трудящих, як забезпечення житлом, дитячими дошкільними закладами, паливом, а також на поліпшення організації торговельно-побутового обслуговування, особливо за місцем праці.

За роки минулої п'ятирічки в республіці збудовано 91,7 млн. квадратних метрів житла (майже 1 млн. 700 тис. нових квартир), що на 10,9 млн. більше, ніж передбачалося п'ятирічним планом. Це дало можливість поліпшити житлові умови 7,7 млн. чол., у тому числі 6,6 млн. — одержати окремі впорядковані квартири¹⁵. Завершено роботу по відселенню сімей з малопридатних для проживання приміщень. Для забезпечення тимчасовим упорядкованим житлом побудовані будинки для малосімейних на 120 тис. квартир. На 1,5 млн. квадратних метрів розширилася площа гуртожитків, поліпшилось їх оснащення меблями та інвентарем. На їхній благоустрій щороку витрачається 30 млн. крб.

¹⁴ Там же. — С. 70—71.

¹⁵ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України. — С. 27.

Разом з радянськими і правоохоронними органами вжито заходів щодо зміцнення соціалістичної законності у справі обліку та розподілу житла. Радою Міністрів УРСР та Укрпрофрадою затверджено нові Правила обліку громадян, які потребують поліпшення житлових умов, і надання їм житлових приміщень в Українській РСР.

Були перевиконані п'ятирічні завдання по розвитку мережі торгово-побутових закладів за місцем роботи трудящих.

У робітничих їдальнях з'явилося 200 тис. нових місць, на підприємствах і біля їх прохідних відкрито понад 4 тис. магазинів, відділів кулінарії, столів замовлень на продовольчі товари, майстерень, комплексних приймальних пунктів побутового обслуговування.

За період минулої п'ятирічки щороку виконувались колдоговірні зобов'язання по забезпеченню населення паливом. На його придбання трудящим республіки по пільгових цінах державою була відпущена дотація на суму понад 1 млрд. крб.

Однак в цілому, як відзначалося на XXVII з'їзді КПРС, радянських людей не може повністю задовольнити нинішній рівень житлового будівництва, побутового обслуговування, особливо якісний бік цієї справи. «...Безсумнівно, життя людей стає кращим, змістовнішим, — зазначав В. В. Шербицький на XXVII з'їзді Компартії України. — Але й потреби трудящих безперервно зростають, змінюється їх характер. Те, що вчора ще задовольняло людину, сьогодні вже не повною мірою відповідає її запитам»¹⁶. Така постановка питання стала для профспілкових організацій республіки справою практичних дій.

Реалізація програмного завдання соціальної політики Комуністичної партії — забезпечити до 2000 року кожному радянську сім'ю окремою квартирою або будинком¹⁷ — вимагає більш суворого контролю з боку профспілок за питаннями будівництва та розподілу житла. Лише в цьому році за рахунок державних капіталовкладень у республіці належить ввести в експлуатацію житлові будинки загальною площею 9,3 млн. квадратних метрів.

Слід зазначити, що сьогодні право контролю у цій справі профспілками здійснюється ще далеко не повною мірою. Ради профспілок рідко розглядають питання виконання планів житлового будівництва, а іноді взагалі не приділяють уваги цим проблемам. Така позиція негативно позначається й на результатах роботи груп та постів громадського контролю за житловим і культурно-побутовим будівництвом, які діють при профкомах підприємств й організацій.

Як свідчить практика, перспективною формою забезпечення населення квартирами є житлово-будівельні кооперативи. Її використання дало змогу за п'ять останніх років побудувати в республіці 127,7 тис. квартир. Лише у 1985 р. шляхом залучення коштів населення здано 27,8 тис. квартир, що на 34% більше, ніж в 1980 р. Однак в цілому рівень кооперативного будівництва ще досить низький. У ряді областей, зокрема в Кіровоградській, Миколаївській, Ворошиловградській, у минулому році недодано значну кількість житлової площі житловобудівельними кооперативами. Багато хто з господарських та профспілкових керівників, будівельних організацій продовжують займати пасивну позицію щодо цієї форми будівництва.

Важливу роль у розв'язанні житлової проблеми відіграє також індивідуальне житлове будівництво, для розширення якого у сільській місцевості і в невеликих містах є всі необхідні умови. Однак й тут спостерігається відсутність достатньої уваги до цієї справи з боку деяких керівників підприємств, колгоспів і радгоспів, їхніх профспілкових організацій.

Тому ради, комітети профспілок мають у найстисліші строки разом з радянськими, господарськими органами, керівниками трудових колек-

¹⁶ Там же — С. 28.

¹⁷ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 57.

тивів ретельно розібратися у стані справ із забезпеченням трудящих житлом на кожному підприємстві, в галузі, регіоні, конкретно визначити, що саме та за який час слід зробити для розв'язання соціального завдання величезної ваги і значення.

Серйозного поліпшення потребує практика розподілу житла. Багато що залежить тут від правильного і повного застосування Закону про трудові колективи, рівня професійної підготовки кадрів, відповідальних за квартирний облік та розподіл житла, повсюдного підвищення вимог у цій справі. Допомогти виправити становище, усунути наявні недоліки у вирішенні житлової проблеми покликані трудові колективи. Саме про це йдеться у постанові ЦК КПРС від 17 квітня 1986 р. «Про основні напрями прискорення розв'язання житлової проблеми в країні»¹⁸.

У дванадцятій п'ятирічці відповідно до настанов XXVII з'їзду КПРС поставлені завдання — забезпечити вищі темпи зростання виробництва предметів споживання, значно поліпшити організацію торгівлі та громадського харчування, побутового обслуговування населення. Укрпрофрада визначила заходи щодо участі профспілок республіки в реалізації Комплексної програми розвитку виробництва товарів народного споживання та сфери послуг. Організовано республіканське соціалістичне змагання областей, міст Києва та Севастополя за успішне виконання завдань, встановлених цією програмою. Така ж робота проведена в областях республіки і галузях економіки. Скрізь показники виконання планів по виробництву, асортименту та якості товарів народного споживання й реалізації послуг включено як основні до умов соціалістичного змагання на 1986 р. і дванадцяті п'ятирічці.

З метою дальшого розвитку торгово-побутового обслуговування трудящих за місцем праці профспілковим комітетам рекомендовано включити у колективні договори заходи, які забезпечують організацію виїзного обслуговування підприємств, на яких працює близько 500 чол.; створення на території чи неподалік підприємств з чисельністю понад 500 чол. комплексних приймальних пунктів служби побуту; відкриття будинків побутових послуг на підприємствах та в об'єднаннях з числом працюючих понад 5 тис. чол.

Виконання поставлених завдань пов'язано з підвищенням рівня роботи профспілкових комітетів, широкого використання набутого досвіду в організації зразкового виробничого побуту. Адже ще сотні робітничих ідалень перевантажені, на багатьох підприємствах не виділені приміщення для відкриття ательє, майстерень, комплексних приймальних пунктів побутового обслуговування. Недостатньо використовуються з цієї метою кошти підприємств, фонд соціально-культурних заходів та житлового будівництва. Щороку вони освоюються лише трохи більше як наполовину. Однак профспілкові комітети далеко не завжди питають з винних за безвідповідальне ставлення до потреб трудівників. Без належної їхньої уваги залишається позитивний досвід організації комплексного торгово-побутового обслуговування за місцем роботи трудящих, набутий у виробничих об'єднаннях «Електронмаш» (Київ), «Запоріжж-трансформатор», «Кінескоп» (Львів), на Білоцерківському домобудівному комбінаті, Дніпропетровському машинобудівному заводі ім. Леніна, Луцькому заводі виробів з пластмас та на інших підприємствах.

Останнім часом у країні велика увага приділяється розвитку колективного садівництва, яке, як свідчить практика, відіграє відчутну роль не лише у виконанні Продовольчої програми, а й в організації дозвілля трудящих, трудового виховання підростаючого покоління. За останні десять років кількість садівничих товариств у республіці зросла вдвічі, а число членів у них збільшилося більш як у 2,4 раза і досягло нині понад півмільйона чоловік.

¹⁸ Рад. Україна.— 1986.— 24 квіт.

В Українській РСР було розроблено конкретні заходи, які передбачають, відповідно до настанов партії, збільшення до кінця дванадцятої п'ятирічки кількості садівничих товариств у 3 рази і задоволення в основному запитів трудящих у садівничих ділянках. Профспілковим органам належить забезпечити суворе дотримання діючого порядку прийому громадян до таких товариств. При цьому перевага надається сумлінним робітникам і службовцям, багатодітним сім'ям, учасникам Великої Вітчизняної війни та ветеранам праці.

Випробуваною формою впливу профспілок на поліпшення соціально-культурних та житлово-побутових умов трудящих є робітничий контроль. Його ефективність багато в чому залежить від уваги до роботи комісій і груп робітничого контролю, підтримки їх членів, вимогливості з боку рад і комітетів профспілок. Розгорнута згідно з рішеннями XXVII з'їзду КПРС боротьба за досягнення соціальної справедливості в нашому суспільстві вимагає практичних справ, в тому числі і в напрямі дальшої перебудови та активізації роботи громадського контролю. Тому важливо, щоб увага профспілкових органів до робітничих контролерів, а їх тепер у республіці понад 1,2 млн., була постійною, підтримка — всебічною, вимогливістю в усіх справах, пов'язаних з усуненням наявних негативних явищ, високою і принциповою.

На XXVII з'їзді КПРС дуже гостро піднімалося питання про необхідність розумного і корисного використання вільного часу людей, відзначалось, що для цього є необхідні умови. Проте через погану організацію справи багато можливостей практично не реалізується. «Чому ми так погано використовуємо те, що вже є у нашому розпорядженні, — палаци, клуби, стадіони, парки та багато іншого? — відзначалося у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії. — Чому Радам, профспілкам, комсомолові не взятись як слід за ці питання? Чому не розгорнути рух за активніше будівництво за місцем проживання найпростіших спортмайданчиків і спортзалів? Чому, нарешті, не організувати спортивні, туристичні та інші клуби на кооперативних засадах?»¹⁹.

Нині у розпорядженні профспілок є широка мережа культурно-освітніх закладів і спортивних споруд, в профспілкових клубах, будинках та палацах культури налічується понад 1,5 млн. посадочних місць, експлуатується 10 тис. кіноустановок. У віданні спортивних товариств профспілок є 905 стадіонів, 64,2 тис. спортивних майданчиків і полів, понад 3 тис. спортивних залів, 260 плавальних басейнів, 668 дитячо-юнацьких спортивних шкіл.

Дальшого розвитку набуде матеріальна база культурного обслуговування трудящих та для занять фізкультурою і спортом у нинішній п'ятирічці. У 1986—1990 рр. на задоволення духовних потреб трудівників міст і сіл — на культурно-масову роботу, розвиток народної художньої творчості, фізкультури та спорту, кінообслуговування — буде виділено понад 1,5 млрд. крб. з профспілкового бюджету. Отже, умови для раціонального використання вільного часу, духовного і фізичного розвитку трудящих очевидні. Профспілковим організаціям, їх культосвітнім закладам лише слід забезпечити такий рівень та структуру споживання культурних благ, які найбільшою мірою відповідали б меті комуністичного виховання трудящих, створенню необхідних умов для найбільш повного розкриття їх здібностей в інтересах суспільства.

У такому напрямі працюють сьогодні палаци культури металургів у Макіївці, об'єднань «Дніпрошина» та заводу ім. К. Лібкнехта у Дніпропетровську, об'єднання «Ждановтяжмаш» Бердичівського заводу «Прогрес» на Житомирщині, Миколаївського гірничо-хімічного комбінату на Львівщині та ряд інших. Їх досвід потребує більш масового використання, ніж це робилося до цього часу, в тому числі й щодо організації раціональної експлуатації наявної матеріальної бази. При інтен-

¹⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 59.

сивнішому використанні без усяких додаткових витрат вже тепер можна було б залучити до клубних заходів удвічі більше трудящих.

У справі зміцнення трудової дисципліни та порядку актуальним завданням залишається вибір найбільш доцільних наступальних засобів і форм роботи, особливо в боротьбі з антисоціальними явищами, зокрема, з пияцтвом. Ради і комітети профспілок ведуть значну організаційну роботу в цьому напрямі. В трудових колективах повсюдно відбулися збори з порядком денним «Тверезості — колективну гарантію», набули поширення дні дисципліни і рух «Профгрупа — без відстаючих та порушників трудової дисципліни». З кожним роком збільшується кількість профспілкових груп, які не мають порушень. У 1983 р. в республіці їх було 64,5, у 1984 — 70,4, 1985 р. — 71,0%, або 392 тис. Наближається до кінця формування республіканського добровільного товариства боротьби за тверезість. В його лавах налічується близько 3 млн. чол. Проводиться робота по створенню в республіці культурно-спортивних комплексів. У 234 з них головними є профспілкові культосвітні заклади.

Однак комітети профспілок ще не все роблять для того, щоб боротьба з пияцтвом стала постійною справою трудових колективів, набула неослабного характеру. Повільно розгортається ця робота у будівельних організаціях. Низька ініціатива трудових колективів у притягненні до відповідальності тих, хто зловживає алкоголем, прогульників у Вінницькій, Івано-Франківській, Черкаській областях, в організаціях держторгівлі та потребкооперації, освіти, вищої школи і наукових закладів.

Життя вимагає від усіх профспілкових комітетів прийняття більш рішучих заходів щодо посилення боротьби з пияцтвом та алкоголізмом, утвердження в трудових колективах, сім'ях трудящих, серед молоді тверезого способу життя, всебічної підтримки руху за тверезий побут. Наполегливе вдосконалення культурно-масової, фізкультурно-спортивної роботи — це важливий резерв поліпшення організації змістовного дозвілля трудящих, дійовий засіб усунення з життя нашого суспільства негативних явищ²⁰.

Нині у профспілках розгорнулася звітно-виборча кампанія. Звіти і вибори профспілкових органів, підготовка до чергового XIV з'їзду профспілок України мають справити належний вплив на перебудову їх діяльності. Стан справ вимагає прискорення перебудови усіх ланок, підвищення результативності їх дій у розв'язанні широкого кола економічних і соціальних питань.

КПРС, говориться в новій редакції Програми партії, ставить завдання піднести добробут радянських людей на якісно новий ступінь, створити необхідні умови для повного розкриття здібностей і талантів радянських людей в інтересах суспільства²¹. На здійсненні цього програмного завдання зосереджені нині зусилля профспілкових організацій республіки.

М. И. Селихов

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФСОЮЗОВ РЕСПУБЛИКИ ПО ДАЛЬНЕЙШЕМУ УЛУЧШЕНИЮ УСЛОВИЙ ТРУДА И ЖИЗНИ СОВЕТСКИХ ЛЮДЕЙ

Резюме

В статье заведующего отделом Укрсовпрофа М. И. Селихова с использованием большого фактического материала показана работа профсоюзов республики в одиннадцатой пятилетке по улучшению условий труда и жизни трудящихся, рассмотрены вопросы ее дальнейшего совершенствования и перестройки в соответствии с требованиями XXVII съезда КПСС.

²⁰ Сологуб В. О. Перебудова на марші.— С. 17.

²¹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 179.

До 70-річчя Великого Жовтня

І. К. РИБАЛКА (Харків)

РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ В 1917—1920 рр.

Успішна діяльність робітничого класу як гегемона соціалістичної революції і провідної сили радянського суспільства визначалася, поряд з іншими факторами (роллю в економіці, зв'язком з масами трудящих, організованістю), також його чисельністю. На це, зокрема, вказував В. І. Ленін¹. У зв'язку з цим велике значення має вивчення кількісних і якісних змін у складі пролетаріату, його внутрішній структурі в перші роки після Жовтневої революції. Ці питання загалом по країні в тій чи іншій мірі висвітлювались у працях державних і профспілкових діячів, економістів та істориків уже в 20-х — першій половині 30-х років. Тоді були опубліковані, зокрема, дослідження Г. А. Панкратової, С. Г. Струмиліна та ін.

В останні десятиріччя історія робітничого класу, в тому числі зміни його чисельності і складу в 1917—1920 рр., широко досліджується в працях Д. А. Баєвського, А. І. Вдовіна і В. З. Дробіжева, Л. С. Гапоненка, Є. Г. Гімпельсона, Д. О. Коваленка, А. А. Матюгіна, А. Г. Рашина, Г. А. Трукана, О. І. Шкаратана та ін., а також в узагальнюючих працях². Однак у цих працях автори оперують в основному даними по РСФРР або РСР у цілому, а матеріали по Українській СРР наводяться переважно як окремі приклади й ілюстрації.

На Україні в 20-і роки вийшли праці А. О. Золотарьова, О. П. Кривицького та деяких інших авторів, у яких розглядалися розвиток промисловості і становище пролетаріату після Жовтня. Останнім часом робітничому класові напередодні соціалістичної революції, його участі у встановленні Радянської влади та боротьбі проти іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції присвячуються відповідні розділи в узагальнюючих працях з історії Комуністичної партії й історії України, з історії народного господарства, у спеціальних працях з історії Жовтневої революції і громадянської війни та ін.³ Вийшло й кілька спеціаль-

¹ Див.: Ленинский сборник XI.— С. 391.

² Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России: Истор.—экон. очерки.— М., 1958.— 624 с.; Матюгин А. А. Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства (1921—1925).— М., 1962.— 364 с.; Гапоненко Л. С. Рабочий класс России в 1917 году.— М., 1970.— 600 с.; Коваленко Д. А. Оборонная промышленность Советской России в 1918—1920 гг.— М., 1970.— 412 с.; Шкаратан О. И. Проблемы социальной структуры рабочего класса СССР: Истор.—социол. исследование.— М., 1970.— 472 с.; Баевский Д. А. Рабочий класс в первые годы Советской власти (1917—1921 гг.).— М., 1974.— 336 с.; Гимпельсон Е. Г. Советский рабочий класс 1918—1920 гг.: Соц.-полит. изменения.— М., 1974.— 352 с.; Трукан А. Г. Рабочий класс в борьбе за победу и укрепление Советской власти.— М., 1975.— 303 с.; Вдовин А. И., Дробижев В. З. Рост рабочего класса СССР, 1917—1940 гг.— М., 1976.— 264 с.; Изменения социальной структуры советского общества. Октябрь 1917—1920.— М., 1976.— 344 с.; История советского рабочего класса: Рабочий класс в Октябр. революции и на защите ее завоеваний, 1917—1920 гг.— М., 1984.— Т. 1.— 495 с.; та ін.

³ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР.— М., 1954.— 552 с.; Астахов В., Кондуфор Ю. Пролетариат Харькова в борьбе за победу Октября.— Харьков, 1957.— 180 с.; Гончаренко Н. Октябрь в Донбассе.— Луганск, 1961.— 272 с.; Борщевский В. Я. Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции.— Днепропетровск, 1962.— Ч. 1.— 240 с.; ч. II.— 171 с.; Гудзенко П. П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР.— К., 1965.— 299 с.; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине, 1918—1920.— М., 1966.— 454 с.; Історія робітничого класу Української РСР.— К., 1967.— Т. 2.— 508 с.; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.— К., 1967.— Т. 1.— 392 с.; Т. 2.— 462 с.; Розвиток народного господарства Української РСР.— К., 1967.— Т. 1.— 460 с.; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.— К., 1967—1970.—

них досліджень про робітничий клас України в 1917—1920 рр. З погляду, який нас цікавить, насамперед слід назвати статті та книги А. П. Гриценко, Ю. І. Кирьянова, М. А. Рубача, Є. М. Скляренка⁴. Проте перші три автори вивчали тільки кількісний і якісний склад робітничого класу України в 1917 р. і вплив на нього імперіалістичної війни. Книга Є. М. Скляренка присвячена робітничому класові України в роки громадянської війни, але основну увагу тут зосереджено на показі його боротьби під керівництвом Комуністичної партії за здійснення соціалістичних перетворень і ролі в захисті завоювань Жовтня від внутрішніх та зовнішніх ворогів. Змінам же чисельності і складу робітників у книзі відведено всього два невеличких параграфи, в яких висвітлюються окремі цікаві дані, однак достатньої розробки в них ці питання не дістали.

Отже, проблема змін чисельності робітничого класу, його якісного складу в 1917—1920 рр. потребує дальшого всебічного вивчення.

Для ґрунтовної характеристики соціальної структури суспільства і, зокрема, змін чисельності та складу робітничого класу в перші роки після перемоги Великого Жовтня важливе значення мають праці В. І. Леніна, документи Комуністичної партії і Радянської держави, виступи й статті керівних партійних та радянських діячів. Для конкретного аналізу досліджуваних питань дуже цінні статистичні матеріали, зокрема дані промислових переписів. Однак, на жаль, Всеросійський промисловий і професійний перепис 1918 р. не охопив Україну у зв'язку з окупацією її німецько-австрійськими військами. Наступний Всеросійський промисловий перепис (1920 р.) проводився в умовах боротьби проти врангелівців, військ буржуазно-поміщицької Польщі та численних куркульських банд. Через це він повністю не охопив Волинську і Подільську губернії; не ввійшли в розробку й ряд повітів інших губерній. Матеріали перепису по Українській СРР і Кримській АСРР було опубліковано в шостому випуску третього тому «Трудов ЦСУ», опублікованому в Москві 1925 р.⁵ Крім того, у 1924 р. ЦСУ УСРР в одному з випусків «Статистики України» навело лише часткові результати промислового перепису 1920 р. по промислових закладах міст і поселень міського типу (у порівнянні з даними Всесоюзного міського перепису 1923 р.)⁶. До того ж промисловий перепис 1920 р. охоплював усі підприємства, а не тільки ценові, великі, середні й дрібні, і тому його результати важко зіставляти з дореволюційними даними. У зв'язку з цим для характеристики робітничого класу на кінець громадянської війни слід використовувати також матеріали державної поточної промислової статистики, професійних спілок і органів Наркомпраці, в яких містяться дані про стан промисловості, чисельність і склад робітників та службовців у 1920 р. і на початок 1921 р., й інші джерела⁷.

Т. 1.—472 с.; Т. 2.—422 с.; Т. 3.—462 с.; Нариси історії Комуністичної партії України.—К., 1977.—762 с.; Історія народного господарства Української РСР.—К., 1983.—Т. 1.—464 с.; Історія Української ССР.—Київ, 1984.—Т. 6.—655 с.; Ресент А. П. Рабочий класс Советской Украины на завершающем этапе гражданской войны (1920 г.) — Киев, 1984.—167 с.

⁴ Рубач М. А. Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції // Укр. іст. журн.—1963.—№ 5.—С. 27—38; Скляренко Є. М. Робітничий клас України в роки громадянської війни.—К., 1966.—215 с.; Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России: 1914—февраль 1917 г.—М., 1971.—307 с.; Рубач М. А. Пролетаріат Украины накануне социалистической революции // Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г.—М., 1974.—С. 49—74; Гриценко А. П. Робітничий клас України у Жовтневій революції (березень 1917—січень 1918 рр.).—К., 1975.—240 с.

⁵ Труды ЦСУ.—М., 1925.—Т. 3.—Вип. 6: Всероссийская перепись промышленности заведений 1920 г.: Украинская ССР и Крымская АССР.—178 с.

⁶ Статистика Украины, № 57. Серия IX. Статистика промышленности.—Харьков, 1924.—Т. 3, вып. 1: Промышленность в городах Украины (по данным Всесоюз. гор. переписи 15 марта 1923 г.).—215 с.

⁷ Статистика Украины, № 31. Серия X. Статистика труда.—Харьков, 1923, т. 1, вып. 1: Статистика труда в промышл. заведениях Украины в 1921 г.—42 с.; Статистика Украины, № 44. Серия IX. Статистика промышленности.—Харьков, 1924.—Т. 2,

Робітничий клас України в 1917 р., за підрахунками М. А. Рубача, налічував 3612 тис. чол., що становило приблизно 1/5 частину загальної кількості пролетарів Росії⁸. Ця цифра і галузевий розподіл робітників прийняті авторами двотомника «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні»⁹, а також авторським колективом 6-го тому багатотомної «Истории Украинской ССР» з тією лише різницею, що в останній група «домашніх слуг» називається «інші категорії найманих робітників»¹⁰. Якщо ж врахувати і членів сімей, то в цілому налічуватиметься 6501,6 тис. чол., або 20,8% всього населення України¹¹. Чисельність і галузевий склад її пролетаріату в 1917 р. характеризується в таблиці 1.

Таблиця 1*

Категорії найманої праці і галузі виробництва	Абсол. чисельн. в тис. чол.	У % до заг. кільк.
Промислові робітники	817	22,6
Залізничні робітники, включаючи трудівників паровозних і вагонних майстерень	197	5,4
Робітники дрібної ремісничої міської промисловості	230	6,4
Робітники кустарної сільської промисловості	444	12,4
Будівельні	300	8,3
Сільськогосподарські	1200	33,2
Домашня прислуга	365	10,1
Робітники торговельних і трактирних підприємств, візництва	59	1,6
Разом:	3612	100,0

* Складено за: Рубач М. А. Указ. соч. — С. 66.

Хоч робітничий клас і не становив більшості, його сила, відзначав В. І. Ленін, була незрівнянно більша, ніж частка в загальній сумі населення¹². Зв'язаний з найпередовішими формами машинного виробництва, пролетаріат своєю працею приводив у рух промисловість, транспорт, систему зв'язку — весь складний економічний механізм капіталістичного господарства. Робітничий клас, підкреслював Володимир Ілліч, «...економічно панує над центром і нервом усієї господарської системи капіталізму...»¹³.

Своєрідним було територіальне розміщення пролетаріату України. Багато робітників жили поза містами, у селах. Дві третини промислового пролетаріату працювали й жили на південному сході й півдні регіону — в Катеринославській, Харківській і Херсонській губерніях, причому основна частина — у Донецькому і Криворізькому басейнах¹⁴. Характерними рисами робітничого класу України були його висока концентрація на великих капіталістичних підприємствах і багатонаціональний склад, що сприяло зростанню у трудящих мас політичної свідомості й відчуття інтернаціональної солідарності. Пролетаріат України, будучи складовою частиною всеросійського робітничого класу, під керів-

вып. 1: Промышленность Украины в 1921 году (по материалам госуд. текущ. промышл. статистики). — Харьков, 1924. — 158 с.; Труд и профсоюзы на Украине: Стат. справочник за 1921—1928 гг. — Харьков, 1928. — 390 с. та ін.

⁸ Рубач М. А. Указ. соч. — С. 66.

⁹ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. — Т. 1. — С. 27.

¹⁰ История Украинской ССР. — Т. 6. — С. 13.

¹¹ Рибалка І. К., Турченко Ф. Г. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції // Укр. іст. журн. — 1981. — № 11. — С. 29.

¹² Див.: Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату // Повне збір. творів. — Т. 40. — С. 22.

¹³ Там же.

¹⁴ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. — Т. 1. — С. 26.

ництвом Комуністичної партії пройшов у його лавах велику школу революційної боротьби.

Велика Жовтнева соціалістична революція, ліквідувавши панування поміщиків і буржуазії, утвердила в формі влади Рад диктатуру найреволюційнішого класу країни — робітничого класу. Завоювавши політичну владу і створивши Радянську державу, він став провідною силою нового суспільства.

З перших днів існування Радянської держави вся її політика, і насамперед соціальна, була спрямована на захист інтересів широких трудящих мас, у тому числі їх головного представника — робітничого класу. Проте його стан, чисельність і склад в 1917—1920 рр. визначалися не тільки політикою нової влади, а й загальною обстановкою у країні. В ході громадянської війни, під час свого тимчасового панування на Україні, інтервенти, білогвардійці, українські буржуазні націоналісти і під їх захистом капіталісти та поміщики вели тут хижацьку, грабіжницьку політику, що виявлялося у дальшому розладнанні її економіки й посиленні господарської розрухи.

В-ряді галузей промисловості занепад почався ще у період імперіалістичної війни (до 1917 р.) і посилювався в 1917 р., після Жовтневої революції, внаслідок саботажницьких дій фабрикантів та заводчиків. А починаючи з часу окупації України німецько-австрійськими військами весною 1918 р. він став широко прогресувати, захоплюючи дедалі більше число підприємств. В особливо тяжкому стані опинилися провідні галузі промисловості — кам'яновугільна, залізорудна, металургійна, цукрова та ін. У 1920 р. порівняно з 1913 р. видобуток вугілля становив 17,8%, виплавка чавуну — 0,5%, сталі — 1,7%, виробництво прокату — 1,8%, цукру — 4,4%, а видобуток залізної руди практично припинився зовсім¹⁵.

Скорочення промислового виробництва і гостра нестача продовольства змушували значну частину робітників залишати фабрики, заводи, шахти, рудники і в пошуках шматка хліба йти на села. Проте на чисельність і склад пролетаріату справляли вплив не тільки стан промисловості, а й різні інші фактори: загибель багатьох робітників від рук окупантів, білогвардійських або петлюрівських катів, перехід ряду передових, найсвідоміших робітників, насамперед комуністів, на роботу в радянський державний, військовий і господарський апарат, на службу в Червону Армію. «Створення військового і державного апарату, який здатний був переможно витримати випробування 1917—1921 років, — писав В. І. Ленін у 1921 р., — справа велика, що зайняла, захопила, висчерпала реальні (не в декламації крикунів існуючі) «сили робітничого класу»¹⁶.

Грабіжницька політика німецько-австрійських окупантів та дезорганізаторські дії капіталістів на Україні на початку 1918 р. призвели до закриття багатьох підприємств і згорання виробництва на ряді фабрик та заводів, внаслідок чого уже до літа утворилася величезна армія безробітних, яка налічувала не менше 400 тис. чол.¹⁷

На жаль, досить повних узагальнюючих відомостей про зміни в чисельності пролетарів України в 1918 р. знайти не вдалося. Є. М. Складенко виявив дані гетьманського міністерства праці на листопад 1918 р. по восьми губерніях (без Волині). Хоч ці дані дуже неповні і не зовсім точні, але й вони чітко свідчать про катастрофічне зменшення числа промислових робітників України. Так, якщо в 1917 р. у 8 вказаних губерніях їх було 730,8 тис. чол., то в 1918 р. налічувалося тільки 320,8

¹⁵ Україна: Стат. довідник. — К., 1925. — С. 189—195, 198; Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. — С. 91, 178, 181, 183.

¹⁶ Ленін В. І. Нові часи, старі помилки в новому вигляді // Повне зібр. творів. — Т. 44. — С. 98.

¹⁷ Круть В. Пролетариат Украины в борьбе с германским империализмом и гетманщиной // История пролетариата СССР. — 1934. — № 3. — С. 106—107.

тис. чол. (тобто 43,1%)¹⁸. В умовах денікінського режиму у другій половині 1919 р. на Україні внаслідок дальшого руйнування промисловості і транспорту білогвардійцями, фабрикантами та заводчиками становили робітників ще більше погіршувалось, а їх чисельність зменшувалася. Після розгрому денікінських військ і відновлення Радянської влади в кінці 1919 — на початку 1920 рр. народне господарство України перебувало у стані повної розрухи, а її робітничий клас був дуже ослаблений і значною мірою декласований. Комуністична партія і Радянська держава вживали рішучих заходів до врятування трудящих від голодної смерті, до поповнення і зміцнення лав пролетаріату. «У країні, яка розорена, — говорив В. І. Ленін у травні 1919 р., — перше завдання — врятувати трудящого. Першою продуктивною силою всього людства є робітник, трудячий. Якщо він виживе, ми все врятуємо і відбудуємо»¹⁹.

У складі промислового пролетаріату України найбільшим загоном були гірники й насамперед робітники кам'яновугільної промисловості, яких в 1917 р. налічувалося 280,3 тис. чол. (у тому числі 73,8 тис., або понад 25%, військовополонених)²⁰. А. П. Гриценко називає цифру 291 тис., але вона не вказує, в яких саме матеріалах ЦДАЖР СРСР містяться ці дані²¹. Під час німецько-австрійської окупації внаслідок закриття шахт і масових локаутів промисловців у листопаді—грудні 1918 р. залишилося всього близько 130 тис. шахтарів²². У цілому ж середньомісячна їх кількість у 1918 р. становила 157 тис.²³.

Після захоплення Донбасу денікінцями чисельність гірників, за даними журналу «Горнозаводское дело», скоротилася на 1 липня 1919 р. до 48,2 тис. чол., а на 1 серпня того ж року — до 44,8 тис. чол.²⁴ У цілому середньомісячна кількість робітників там в 1919 р. становила 88 тис. чол.²⁵, у січні ж 1920 р. їх залишилося 83 тис. чол.²⁶

Щоб почати відбудову вугільної промисловості, Радянська влада в 1920 р. провела ряд термінових заходів по збільшенню числа робітників і поліпшенню їх постачання й побутових умов. Завдяки цьому на кінець 1920 — початок 1921 рр. у цій галузі промисловості в Донбасі уже працювали 130 тис. чол. (за даними Центрального правління кам'яновугільної промисловості — 129 тис.²⁷, поточної промислової статистики — 133,5 тис. чол.²⁸). Отже, протягом 1920 р. кількість шахтарів у даному регіоні зросла на 47 тис. Їх середньомісячна чисельність становила 114 тис.²⁹. Приблизні зміни останньої в 1917—1920 рр. дано в таблиці 2.

Таблиця 2

Роки	Абс. число в тис. чол.	В % до 1917 р.	Роки	Абс. число в тис. чол.	В % до 1917 р.
1917	280,3	100	1920,	114	41
1918	157	56	в тому числі січень	83	30
1919	88	31	грудень	130	46

¹⁸ Рубач М. А. Указ. соч. С. 70—71; Склярєнко Є. М. Назв. праця.— С. 23.

¹⁹ Ленін В. І. I Всеросійський з'їзд у справі позашкільної освіти, 6—19 травня 1919 р. // Повне зібр. творів.— Т. 38.— С. 347.

²⁰ Рашин А. Г. Указ. соч.— С. 79—80.

²¹ Гриценко А. П. Робітничий клас України у Жовтневій революції.— С. 30.

²² Народное хозяйство Украины.— 1919.— № 3.— С. 26—27.

²³ Україна: Стат. довідник.— С. 190.

²⁴ Першак Д. А. Состав рабочих угольной промышленности Донбасса в 1917—1920 гг. // Тезисы докладов республ. конференции «История рабочего класса УССР в период социализма», 12—14 апреля 1967 г.— Харьков, 1967.— С. 47.

²⁵ Україна: Стат. довідник.— С. 190.

²⁶ Украинская промышленность в 1920 году (По отчетам Главн. управлений Укр. Совета нар. хозяйства).— Харьков, 1921.— С. 10.

²⁷ Там же.

²⁸ Статистика Украины, № 44, Серия IX. Статистика промышленности.— Т. 2, вып. 1.— С. 12.

²⁹ Україна: Стат. довідник.— С. 190.

Отже, хоч у 1920 р. зусиллями Радянської влади чисельність шахтарів збільшилася, в цілому Донбас на кінець громадянської війни втратив понад 1/2 своїх робітників.

В 1917 р. у видобутку залізної та марганцевої руди і солі на Україні було зайнято 23,2 тис. гірників³⁰. Внаслідок повного руйнування рудників у Криворізькому залізорудному і Нікопольському марганцевому районах на кінець громадянської війни там майже не залишилося робітників. Навіть на початок 1921 р. в залізорудній промисловості їх налічувалося всього 372 чол., у марганцеворудній — 320 і дещо більше в соляній — 2617 чол., тобто всього 3,3 тис.³¹, або 14% кількості робітників у 1917 р.

Значних втрат за роки громадянської війни зазнала металургійна промисловість. Із 22 великих заводів, що діяли в 1913 р. на Україні, в 1920 р. працювали, причому з відчутними перебоями, тільки 9. Щодо динаміки чисельності робітників-металургів у 1917—1920 рр. спостерігається велика розбіжність. «Статистический ежегодник 1918 — 1920 гг.»³² і статистичний довідник ЦСУ УСРР «Україна»³³ визначають їх кількість у 1917 р. на Україні в 142,5 тис. чол., а в 1920 р. — відповідно (в середньому) 11,8 тис. і 15 тис. М. А. Рубач вважає, що у 1917 р. тут було 114,1 тис. робітників чорної металургії³⁴. У звіті Укрраднаргоспу вказується, що на початок 1920 р. металургів на Україні налічувалося близько 30 тис. чол.³⁵ Очевидно, ближча всіх до істини остання цифра. Вона узгоджується і з даними поточної промислової статистики, за якою на початок 1921 р. цих робітників було 33 тис. чол.³⁶ Якщо прийняти дані М. А. Рубача за 1917 р. і поточної промислової статистики для кінця 1920 р., то зміни за ці роки в чисельності робітників металургійної промисловості України можна подати в такій таблиці (3).

Таблиця 3*

Роки	Абс. число в тис. чол.	В % до 1917 р.	Роки	Абс. число в тис. чол.	В % до 1917 р.
1917	114,1	100,0	1919	11,5	10,1
1918	18,2	15,9	1920	33,0	28,9

* Складено за: Рубач М. А. Указ. соч. — С. 54; Україна: Стат. довідник. — С. 195; Статистика України, № 44. Серія IX. Статистика промисловості. — Т. 2, вып. 1. — С. 14.

У металообробній промисловості й машинобудуванні України в 1917 р. налічувалося 98,4 тис. робітників, а на початок 1921 р. їх стало 45,5 тис., або 46,2%, у хімічній в 1917 р. — 16 тис., а на початок 1921 р. — 6 тис., або 37,5%, у силікатній — відповідно 28,2 тис. і 5 тис., або 17,7%³⁷.

Таким чином, з усієї кількості робітників важкої промисловості України в 1917 р. — 560,2 тис. (без паровозних, вагонних і пароплавних майстерень) — на кінець 1920 р. залишилося 222,8 тис. чол., або 39,8%.

³⁰ Рубач М. А. Указ. соч. — С. 54.

³¹ Статистика України, № 44. Серія IX. Статистика промисловості. — Т. 2, вып. 1. — С. 12—13.

³² Труды ЦСУ. — М., 1922. — Т. 8: вып. 2: Стат. ежегодник 1918—1920 гг. — С. 230.

³³ Україна: Стат. довідник. — С. 195.

³⁴ Рубач М. А. Указ. соч. — С. 54.

³⁵ Украинская промышленность в 1920 году. — С. 25.

³⁶ Статистика України, № 44. Серія IX. Статистика промисловості. — Т. 2, вып. 1. — С. 14.

³⁷ Рубач М. А. Указ. соч. — С. 54; Статистика України, № 44. Серія IX. Статистика промисловості. — Т. 2, вып. 1. — С. 10—11, 14, 16.

Найбільші втрати спостерігалися на підприємствах по видобутку руд і солі, в силікатній і металургійній промисловості.

У галузях легкої і харчової промисловості в 1917 р. налічувалося, за підрахунками М. А. Рубача, 256,9 тис. робітників, а на початок 1921 р., за даними поточної промислової статистики, їх залишилося 84,8 тис. чол., або 33,0%. Найчисленнішим загоном тут були трудівники цукрової промисловості, яких у 1917 р. на заводах працювало 142,7 тис., а на початок 1921 р. — 19,2 тис. чол., або 13,4%. Кількість текстильників зменшилася з 13,8 тис. до 4,9 тис. (35,5%), деревообробників — з 21,8 до 3,3 тис. (15,1%). Число борошномелів і поліграфістів зросло відповідно з 10,6 тис. до 13,0 тис. чол. (122,6%), з 4,7 тис. до 7,1 тис. чол. (151%)³⁸.

На основі викладеного загальну картину змін чисельності промислового пролетаріату України в 1917—1920 рр. можна подати в такій таблиці (4).

Таблиця 4

Галузі промисловості	1917 р.		Кінець 1920 р.		
	Абс. чис. робітн. (в тис. чол.)	В % до заг. чис. пром. роб.	Абс. чис. робітн. (в тис. чол.)	В % до заг. чис. пром. роб.	В % до 1917 р.
Важка промисловість	560,2	68,6	222,8	72,4	39,8
В тому числі:					
вугільна	280,3	34,3	130,0	42,3	46,0
чорна металургія	114,1	14,0	33,0	10,7	28,9
Видобуток руд і солі	23,2	2,8	3,3	1,1	14,0
Обробка металів і машинобудування	98,4	12,0	45,5	14,8	46,2
Хімічна	16,0	2,0	6,0	1,9	37,5
Силікатна	28,2	3,5	5,0	1,6	17,7
Легка і харчова промисловість	256,9	31,4	84,8	27,6	33,0
В тому числі:					
цукрова	142,7	17,4	19,2	6,2	13,4
борошномельна	10,6	1,3	13,0	4,2	122,6
текстильна	13,8	1,7	4,9	1,6	35,5
поліграфічна	4,7	0,6	7,1	2,3	151,0
деревообробна	21,8	2,7	3,3	1,1	15,1
Інші (тютюнова, шкіряна, швейна і т. п.)	63,3	7,7	37,3	12,1	58,9
Всього:	817,1	100,0	307,6	100,0	37,6

У цілому по Радянській країні, включаючи Україну, кількість фабрично-заводських і гірничозаводських робітників за роки першої світової і громадянської воєн змінювалася так: в 1913 р. — 3,1 млн. чол., у 1917 р. — 3,6 млн., в 1920 р. — 1,5 млн. чол. Наприкінці 1920 р. їх число по відношенню до 1913 р. становило близько 50%, а до 1917 р. — 41%³⁹. На Україні у той час, у зв'язку із складнішими й тяжчими умовами, промисловий пролетаріат мав більші втрати. В 1913 р. він налічував 655,7 тис. чол., в 1917 р. — 817,1 тис., наприкінці 1920 р. — 307,6 тис., що становило порівняно з 1913 р. 46,9%, а з 1917 р. — 37,6%. За підрахунками Є. М. Складенка, на кінець 1920 р. в промисловості України працювали 367 тис. чол., включаючи і службовців⁴⁰. О. П. Реєнт вважає правильною цифру 270 тис. промислових робітників, наведену Є. Г. Гімпельсоном, оскільки, на його думку, ця чисельність робітників підтверджується матеріалами промислової статистики України за 1921 р.⁴¹

³⁸ Рубач М. А. Указ. соч.— С. 54; Статистика України, № 44, Серія IX. Статистика промисловості.— Т. 2, вып.1.— С. 14—20.

³⁹ Гімпельсон Е. Г. Указ. соч.— С. 80.

⁴⁰ Складенко Є. М. Назв. праця.— С. 55.

⁴¹ Гімпельсон Е. Г. Указ. соч.— С. 80; Реєнт А. П. Указ. соч.— С. 17—18.

До промислового пролетаріату близько примикали залізничники, яких у 1917 р. на Україні налічувалося 197 тис. чол., у тому числі 76 тис. робітників паровозних і вагонних майстерень⁴². В 1920 р., за підрахунками ЦСУ УСРР, на чотирьох залізницях (Південній, Донецькій, Катерининській, Південно-Західній) було 176,3 тис. робітників⁴³. Якщо врахувати і ту частину Києво-Воронезької залізниці, яка проходила по Україні (приблизно 2/3 лінії), а їх там налічувалося 26 тис. чол.⁴⁴, то загальне число залізничників України в 1920 р. становитиме 202,3 тис. чол. Отже, їх кількість збільшилася на 2,7%. У нас немає даних, зокрема, про чисельність робітників паровозних і вагонних майстерень у 1920 р. Якщо взяти співвідношення між останніми і всіма залізничниками, яке було в 1917 р., і поширити його на 1920 р., то вийде, що тоді в цих майстернях працювали близько 78 тис. чол. Є. М. Скляренко, а за ним і О. П. Реєнт визначають кількість робітників і службовців на п'яти основних залізницях України в 237 тис. чол. Але вони, по-перше, враховують не тільки робітників, а і службовців, і, по-друге, в цю кількість включають трудівників усієї Києво-Воронезької залізниці, а не тільки тієї частини, що проходила по території України⁴⁵.

Сталість і навіть деяке збільшення числа робітників залізничного транспорту пояснювалися тим, що хоч обсяг перевезень внаслідок розрухи у роки громадянської війни різко зменшився, але у зв'язку із зниженням продуктивності праці для їх здійснення потрібне було дедалі більше число залізничників. Їх лави поповнювалися, тим більше, що, оскільки транспорт перебував на воєнному стані, вони звільнялися від мобілізації до Червоної Армії.

Надзвичайно складно з'ясувати питання про кількість сільськогосподарських робітників та її зміни в досліджувані роки. М. А. Рубач вважає, що в 1917 р. їх налічувалося на Україні 1200 тис. чол.⁴⁶. Внаслідок ліквідації після Жовтневої революції приватного землеволодіння на селі зникли поміщицькі батраки. З появою радгоспів утворилася нова категорія робітників. За підрахунками С. Г. Струмиліна, проведеними ним на основі даних сільськогосподарського перепису 1920 р., на Україні в тому році було 168,8 тис. чол., які працювали по найму в селянських господарствах та сільських громадах, і 22,4 тис. робітників радгоспів, усього 191,2 тис.⁴⁷ Ці цифри, очевидно, дуже применшені. Тоді сільськогосподарських робітників на Україні було принаймні не менше 200 тис. чол., що становить 16,6% порівняно з 1917 р.

В умовах громадянської війни та інтервенції різко скоротився обсяг будівельних робіт. Здійснювалося переважно військове і шляхове будівництво. Через це дуже зменшилася чисельність робітників цієї галузі. За статистичними даними профспілок, наприкінці 1920 р. всього на Україні їх було зареєстровано 44,5 тис. чол. Якщо для 1917 р. прийняти цифру М. А. Рубача — 300 тис. чол., — то виходить, що в 1920 р. затишилося всього 14,8% будівельників⁴⁸.

Значний загін пролетаріату України становили робітники, зайняті в дрібних ремісничих підприємствах міст (вони не враховувалися фабрично-заводською інспекцією) та в сільській кустарній промисловості. На думку М. А. Рубача, перших у 1917 р. було 230 тис. чол., других — 444 тис., а разом 674 тис. чол.⁴⁹ Імперіалістична і громадянська війни

⁴² Рубач М. А. Указ. соч.— С. 70.

⁴³ Україна: Стат. щорічник на 1928 р.— Харків, 1928.— С. 242.

⁴⁴ Труды ЦСУ.— М., 1921.— Т. 8, вып. 1: Стат. ежегодник 1918—1920 гг.— Ч. 2.— С. 43.

⁴⁵ Скляренко Є. М. Назв. праця.— С. 50; Реєнт А. П. Указ. соч.— С. 21.

⁴⁶ Рубач М. А. Указ. соч.— С. 66.

⁴⁷ Струмилин С. Г. Динамика батрацкой армии в СССР // Наемный труд в сельском хозяйстве: Стат.-экон. очерк.— М., 1926.— С. 9—15.

⁴⁸ Украинская промышленность в 1920 г.— С. 104; Рубач М. А. Указ. соч.— С. 65.

⁴⁹ Там же.— С. 64.

призвели до різкого зменшення виробництва промислових товарів масового споживання, що збільшувало попит на вироби кустарів і ремісників, особливо на селі. Це якоюсь мірою зумовлювало розширення там дрібної і кустарної промисловості, чому сприяло й те, що в ній працювало немало кваліфікованих міських робітників, які змушені були йти на села в пошуках шматка хліба. Проте війна, що тривала, бандитизм, занепад селянського господарства, нестача сировини, інструментів та коштів викликали скорочення ремісничої і кустарної промисловості й зменшення там числа працюючих. Для вивчення динаміки цієї категорії робітників немає скільки-небудь надійних, повних джерел. На кінець 1920 р. Український кустарно-промисловий комітет зареєстрував 80,5 тис. кустарів і ремісників, що становило 11,9% їх загального числа у 1917 р.⁵⁰ Однак тоді на Україні тільки закінчилася громадянська війна, бандити ще лютували, і, природно, у цих умовах була зареєстрована тільки невелика частина зайнятої в ремісничій і кустарній промисловості робочої сили. Звернемося до порівняння. У 1917 р., на думку Л. С. Гапоненка, по Росії налічувалося 3 млн. робітників дрібної міської і сільської промисловості⁵¹. В 1920 р., за підрахунками ЦСУ СРСР, у ній було зайнято 1578,5 тис. чол.⁵², тобто 52,6% порівняно з 1917 р. Якщо ж прийняти таке співвідношення для України, то можна припустити, що в 1920 р. у кустарній і ремісничій промисловості республіки працювали 354,5 тис. чол. Що ж до змін у чисельності деяких інших категорій представників вільнонайманої праці (домашня прислуга, робітники торговельних і трактирних закладів, візництва), то висловити будь-які певні міркування через відсутність необхідних джерел немає можливості.

Якщо узагальнити всі вищенаведені дані про різні категорії пролетаріату України в 1917 і 1920 рр., то вийде така таблиця (5).

Таблиця 5

Категорії найманої праці та галузі виробництва	1917 р.		Кінець 1920 р.		
	Абс. число робітників (в тис. чол.)	В % до заг. числа роб.	Абс. число робітників (в тис. чол.)	В % до заг. числа роб.	В % до 1917 р.
Промислові робітники	817,1	25,6	307,6	27,8	37,6
Залізні робітники (в тому числі паровозних і вагонних майстерень)	197,0	6,2	202,3	18,2	102,7
Будівельні	300,0	9,4	44,5	4,0	14,8
Сільськогосподарські	1200,0	37,6	200,0	18,0	16,6
Робітники дрібної ремісничої міської і кустарної сільської промисловості	674,0	21,2	354,5	32,0	52,6
Всього:	3188,1	100,0	1108,9	100,0	34,8

Таким чином, з 1917 р. до кінця 1920 р. чисельність всього пролетаріату України зменшилася майже втриє: з 3188,1 тис. чол. до 1108,9 тис. чол. (34,8%). Найбільше скоротилася кількість будівельних робітників — з 300,0 тис. до 44,5 тис. чол. (14,8%). Більше ніж у два рази — з 9,4% до 4,0% — зменшилася їх питома вага в загальному складі пролетаріату. Різко скоротилося й число сільськогосподарських робітників — з 1200 тис. чол. до 200 тис. чол. (16,6%). Їх частка серед усіх робітників також зменшилася з 37,6% до 18,0%. Кількість промислового пролетаріату скоротилася з 817,1 тис. чол. до 307,6 тис. (37,6%). Однак

⁵⁰ Народное хозяйство Украины в 1921 году: Отчет Укр. Эконом. Совета Совету Труда и Обороне.— Харьков, 1922.— С. 308.

⁵¹ Гапоненко Л. С. Указ. соч.— С. 72.

⁵² Труды ЦСУ: Сб. стат. сведений по Союзу ССР, 1918—1923.— М., 1924.— Т. 18.— С. 212.

питома вага зросла з 25,6% до 27,8%. Чисельність залізничників збільшилась з 197,0 тис. чол. до 202,3 тис. (102,7%), а їх частка в загальній кількості робітників — відповідно з 6,2% до 18,2%.

У складі промислових пролетарів України, як і всієї країни, в досліджуваній період відбувалися, насамперед, зміни у співвідношенні чисельності їх за статтю і віком. Ці зміни за 1914, 1917 і 1921 рр. відтворює таблиця 6, складена на основі підрахунків ЦСУ УСРР.

Таблиця 6*

Роки	В % до загальної кількості робітників				
	дорослі чоловіки	дорослі жінки	підлітки обох статей	Всього	
				чоловіків	жінок
1914	83,6	7,6	8,8	89,6	10,4
1917	72,8	16,2	11,0	80,4	19,6
1921	78,1	12,1	9,8	—	—

* Україна: Стат. щорічник, 1926. — Харків, 1926. — С. 194.

Як видно з цієї таблиці, з 1914 р. по 1917 р. чисельність дорослих чоловіків серед робітників зменшилася з 83,6% до 72,8%, а жінок збільшилася з 7,6% до 16,2%. Більше, з 8,8% до 11,0%, стало і підлітків. Це було пов'язано з мобілізаціями чоловіків під час першої світової війни і розширенням виробництва на підприємствах, які працювали на армію. В цілому ж число трудівників чоловічої статі зменшилося з 89,6% до 80,4%, а жіночої — зросло з 10,4% до 19,6%, тобто приблизно у два рази. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Радянська влада запровадила закони, спрямовані на охорону здоров'я та праці жінок і неповнолітніх. Завдяки цьому, а також через деякі інші причини з 1917 р. по 1921 р. серед дорослих робітників кількість чоловіків зросла з 72,8% до 78,1%, а жінок — скоротилася з 16,2% до 12,1%. Зменшилася й питома вага підлітків — з 11,0% до 9,8%. Якщо ж узяти обробну промисловість України, то на початок 1921 р. там налічувалося 15,6%⁵³ жінок проти 19,6% — у 1917 р. Це значно менше, ніж в РСФРР, де робітниці у цій галузі, згідно з переписом 1920 р., становили 27,8%⁵⁴.

Переходячи до характеристики змін у соціальному складі робітників, слід насамперед мати на увазі, що в результаті перемоги соціалістичної революції, націоналізації промислових та інших підприємств, які стали народною власністю, пролетаріат із класу, позбавленого засобів виробництва і експлуатованого капіталістами, перетворився в пануючий клас суспільства, в господаря виробництва.

На відміну від центральних районів РСФРР, де у період громадянської війни Радянська влада існувала весь час, Україна в 1918 р. і в другій половині 1919 р. опинялася під п'ятою внутрішніх та зовнішніх ворогів. У зв'язку з цим у першій половині 1919 р. і в 1920 р. націоналізацію промисловості тут доводилося проводити наново. У зв'язку з цим на кінець громадянської війни на Україні було більше, ніж у РСФРР, ненаціоналізованих заводів і фабрик, її відповідно більше робітників працювало на приватних підприємствах.

Співвідношення чисельності робітників різних соціальних секторів показують результати промислового перепису 1920 р., оброблені складачами збірників, присвячених підсумкам всесоюзного міського і промислового перепису 1923 р. Наявні там дані неповні. Вони охоплюють тільки підприємства міст і селищ міського типу, зокрема на Україні —

⁵³ Статистика України, № 31. Серія Х.— Т. 1, вып. 1.— С. 3—4.

⁵⁴ Гимпельсон Е. Г. Указ. соч.— С. 98.

13 735 підприємств із загальної кількості взятих на облік 63 480. В цілому по всій країні обліковано 1 321 076 робітників, з них на Україні — 219 509. Їх розподіл тут по різних соціальних секторах за даними промислового перепису 1920 р. подано в таблиці 7.

Таблиця 7*

Галузі виробництва	Чисельність робітників	У тому числі на підприємствах					
		державних		кооперативних		приватних	
		аб-сол. число	в % до заг. числа робітн.	аб-сол. число	в % до заг. числа робітн.	аб-сол. число	в % до заг. числа робітн.
Всього по Україні	219509	194781	88,8	4897	2,2	19831	9,0
В тому числі:							
Добування і обробка каменю і глини (силькатної)	2573	2177	84,6	—	—	396	15,4
Гірничі і гірничо-заводська	69545	69244	99,6	35	—	266	0,4
Металообробна	39282	37510	95,5	234	0,6	1538	3,9
Обробка дерева	2596	1787	68,8	242	9,3	567	21,9
Хімічна	5631	4291	76,2	224	4,0	1116	19,8
Харчова	31384	20276	64,6	2739	8,7	8369	26,7
Шкіряна і хутрова	7487	5476	73,1	192	2,6	1819	24,3
Текстильна	2522	2227	88,3	23	0,9	272	10,8
Швейна	14649	12051	82,3	607	4,1	1991	13,6
Паперова	1058	812	76,8	13	1,2	233	22,0
Поліграфічна	5083	4460	87,8	143	2,8	480	9,4

* Складено за: Статистика України № 57. Серія IX. — Т. 3, вып. 1. — С. 2, 44, 80.

Як видно з наведеної таблиці, на кінець громадянської війни на Україні було зайнято в державних підприємствах 88,8% робітників, у кооперативних — 2,2, приватних — 9,0%. При цьому найменша кількість робітників у приватному секторі залишалась у провідних галузях: у гірничій і гірничозаводській — 0,4%, у металообробній — 3,9%, а найбільше їх було зайнято в галузях легкої і харчової промисловості. Зокрема, в харчовій — 26,7%, у шкіряній і хутровій — 24,3%, паперовій — 22,0%, в деревообробній — 21,9%.

При аналізі соціальної структури пролетаріату одним з важливих питань є з'ясування змін питомої ваги і стану найбільш політично розвиненої, свідомої його частини, його «ядра» — кадрових робітників, до яких належали переважно ті з них, які мали найвищу кваліфікацію й найбільший стаж найманої праці. Напередодні першої світової війни вони становили понад 84% пролетарів основних галузей промисловості⁵⁵. В ході імперіалістичної і громадянської воєн питома вага кадрових, кваліфікованих робітників зменшувалася. Після перемоги Жовтневої революції багато з них, насамперед комуністів, стали працювати у державних органах, в господарському і військовому апараті, пішли в Червону Армію, а також були послані на село.

Комуністична партія й органи Радянської влади вживали необхідних заходів до збереження на підприємствах кадрових робітників. Проте для визначення їх питомої ваги на кінець громадянської війни на Україні достатніх даних немає. О. І. Шкаратан вважає, що в цілому по країні частка основного складу трудівників заводів і фабрик становила не більше 40% робітників, облікованих переписом 1920 р.⁵⁶

Значне зменшення питомої ваги основної частини гірників — підземних робітників, і насамперед їх найкваліфікованішої групи — ви-

⁵⁵ Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX века. — Киев, 1954. — С. 155.

⁵⁶ Шкаратан О. И. Указ. соч. — С. 254.

бійників, відбулося у вугільній промисловості Донбасу. Про зміни там співвідношення різних груп робітників у 1914 — 1921 рр. свідчить таблиця 8.

Для пролетаріату України був характерним його багатонаціональний склад. Пліч-о-пліч з українцями тут працювали росіяни, білоруси, євреї, представники інших національностей, що сприяло вихованню почуття інтернаціональної єдності і класової пролетарської свідомості. На жаль, ні на 1917 р., ні на 1920 р. даних про співвідношення в регіоні

Таблиця 8*

Роки	У % до загального числа робітників		
	вибійники	інші підземні робітники	поверхневі робітники
1914	21,3	48,4	30,3
1917	19,0	39,2	41,8
1921	11,9	31,0	57,1

* Складено за: Народное хозяйство Украины. — 1922. — №№ 7—10. — С. 48; Украинская промышленность в 1920 году. — С. 6.

чисельності робітників різних національностей немає. Такі відомості містяться тільки у Всеросійському переписі населення 1897 р. (за рідною мовою) й переписі 1926 р. Оскільки за 5 років після громадянської війни кардинальних змін у національному складі робітничого класу України не відбулося, можна скористатися результатами перепису 1926 р.

На основі викладеного можна зробити висновок, що у 1917—1920 рр. на Україні, як і по всій Радянській країні, під впливом тяжких умов громадянської війни відбувалися скорочення чисельності пролетаріату, від-

рив його значної частини від виробництва і погіршення соціального складу. Це вело до декласування та зниження політичної, класової свідомості й організованості пролетаріату. Характеризуючи його стан на кінець громадянської війни, В. І. Ленін на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. говорив, що «...наш пролетаріат у більшій частині своїй декласований, ...нечувані кризи, закриття фабрик привели до того, що з голоду люди тікали, робітники просто кидали фабрики, змушені були влаштовуватись на селі і переставали бути робітниками. Хіба ми цього не знаємо і не бачимо, як нечувані кризи, громадянська війна, припинення правильних взаємовідносин між містом і селом, припинення підвозу хліба створювали обмін яких-небудь дрібних продуктів, що виготовлялись на великих заводах, яких-небудь запальничок — на хліб, коли робітники голодують і коли хліб не підвозять? Що ж, ми не бачили цього на Україні, ми цього не бачили в Росії? Це все і є те, що економічно й породжує декласування пролетаріату, що неминуче викликає і змушує проявлятися й тут дрібнобуржуазні, анархічні тенденції»⁵⁷.

Однак, незважаючи на те, що значна частина робітників декласувалась, основний кістяк пролетаріату, його ядро — найпередовіші, політично свідомі, загартовані в численних боях робітники і насамперед комуністи — продовжувало свою неухильну діяльність по відбудові промисловості та зміцненню Радянської влади. Тому абсолютно безпідставними є псевдонаукові просторікування зарубіжних фальсифікаторів про нібито повне декласування робітничого класу нашої країни на кінець громадянської війни і втрату ним свого бойового класового характеру.

Робітничий клас Радянської країни, а в його складі і пролетаріат Української СРР, у неймовірно тяжких умовах переходу від війни до миру під керівництвом свого випробуваного авангарду — Комуністичної партії — продовжував здійснювати провідну роль у суспільстві. Згуртовуючи навколо себе непролетарські трудящі маси, він брав активну участь у відбудові народного господарства, в соціалістичному будівництві.

⁵⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 43.— С. 37.

И. К. Рыбалка

РАБОЧИЙ КЛАСС УКРАИНЫ В 1917—1920 гг.

Резюме

В статье на основе широкого круга источников, в первую очередь статистических, исследуются изменения численности и состава рабочего класса Украины в период Октябрьской революции и гражданской войны в 1917—1920 гг.

А. П. ГРИЦЕНКО (Київ)

ПЕРШІ КРОКИ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ (1920 р.)

Соціальні процеси, які відбувалися в Країні Рад у 1917—1920 рр., являли собою початкову стадію перехідного від капіталізму до соціалізму періоду. «Соціалізм,— твердив В. І. Ленін,— є знищення класів»¹. Експропріація капіталістів та поміщиків, розпочата Радянською владою одразу після перемоги Великого Жовтня, стала першим кроком у побудові соціалістичного суспільства. «Велика Жовтнева соціалістична революція,— підкреслюється в новій редакції Програми Комуністичної партії Радянського Союзу,— стала переломною подією всесвітньої історії, визначила генеральний напрям і основні тенденції світового розвитку, поклала початок нездоланному процесові — заміні капіталізму новою, комуністичною суспільно-економічною формацією»². Скасування приватної власності на землю забезпечувало, за словами В. І. Леніна, «... найбільші можливості пролетарській державі переходити до соціалізму в землеробстві»³. І хоч здійснення аграрної політики в окремих національних районах Росії мало свою специфіку й потребувало обов'язкового врахування місцевих особливостей, напрям його визначався загальними закономірностями. Головна з них полягала в тому, що ліквідацію поміщицького землеволодіння проводили самі селяни з допомогою робітничого класу при умові керівної і організуючої ролі Комуністичної партії та органів Радянської влади.

Робітничий клас як гегемон соціалістичної революції і її рушійна сила після встановлення диктатури пролетаріату не міг ігнорувати незавершеність буржуазно-демократичних перетворень на селі. У союзі з найбільш бідним селянством він очолив загальноселянську боротьбу проти поміщицького землеволодіння і допоміг довести її до найрадикальнішої перемоги. «Ми довели буржуазно-демократичну революцію,— писав з цього приводу В. І. Ленін,— до кінця, як ніхто»⁴.

Робітничий клас очолив і другу соціальну війну на селі, організовуючи його напівпролетарські верстви на боротьбу проти селянської буржуазії всупереч намаганням есерів ізолювати, відособити селянство від пролетаріату, поступово замінити диктатуру пролетаріату «диктатурою селянства», тобто, по суті, реставрувати владу буржуазії з усіма політичними і соціальними наслідками, які з цього випливали. Комуністична партія і Радянський уряд, накреслюючи пе-

¹ Ленін В. І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату // Повне збір. творів.— Т. 39.— С. 260.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— К., 1986.— С. 7.

³ Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 312.

⁴ Ленін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції // Там же.— Т. 44.— С. 137.

рехідні етапи розвитку села від буржуазно-демократичних революційних перетворень до соціалістичних, визначили кінцеву мету руху, вказали на необхідність збереження пролетарського керівництва земельними перетвореннями, врахували все, що утруднювало б перемогу соціалізму на селі⁵.

Могутнім засобом ліквідації поміщицьких господарств і класу поміщиків, зміцнення союзу робітників і селян та ізоляції есерів був ленінський Декрет про землю. В тих районах країни, де боротьба проти інтервентів, білогвардійців і націоналістичної контрреволюції тривала протягом усіх трьох років громадянської війни, остаточна конфіскація поміщицьких маєтків і ліквідація класу поміщиків відбувалися, як відомо, в 1919—1920 рр., тобто у ході розгрому внутрішніх і зовнішніх ворогів. На Україні це питання остаточно вирішувалося в 1920 р., після розгрому денікінців.

Конкретні завдання у боротьбі за соціалізм були чітко визначені в прийнятій у березні 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б) другій Програмі партії. Щодо політики з селянського питання в ній наголошувалося на необхідності забезпечення опори на бідноту, союзу з середняком і витіснення куркуля. В зв'язку з цим «основним питанням усього соціалістичного будівництва»⁶ В. І. Ленін вважав роботу на селі. У розгортанні подій в УСРР вирішальну роль відіграла «Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні», ухвалена на Пленумі ЦК 29 листопада 1919 р.⁷ В ній висувалося завдання забезпечити найтісніший зв'язок радянських установ з корінним українським населенням, завоювати довір'я до себе не лише з боку бідноти, а й широких мас середняків. Водночас, глибоко проаналізувавши хід дворічної боротьби трудящих країни за встановлення і зміцнення влади Рад, Володимир Ілліч у грудні 1919 р. відзначив, що завоювання селянства на бік останньої — це тривалий процес і що саме на Україні й у Сибіру не можна поручитися за його остаточне завершення протягом одного року⁸. Отже, послена увага Комуністичної партії та органів Радянської влади до розгортання якнайширшої роботи серед селянства була цілком закономірною.

Здійснення перших соціалістичних перетворень на селі вже дістало певне висвітлення як в узагальнюючих багатотомних працях з історії Великого Жовтня та громадянської війни на Україні, так і в монографіях та статтях окремих дослідників, зокрема М. Д. Березовчука, І. Х. Ганжі, Ю. Ю. Кондуфора, М. І. Ксьонзенка, Р. Д. Ляха, К. І. Познякова, І. К. Рибалки, М. А. Рубача, І. І. Шевченка та ін. В даній статті на основі марксистсько-ленінської методології, вивчення праць В. І. Леніна, матеріалів періодичної преси та залучення ряду нових документів зроблено спробу певною мірою узагальнити досягнуте історичною наукою і прослідкувати основні напрями боротьби Комуністичної партії, Радянського уряду і робітничого класу України у 1920 р. — на завершальному етапі громадянської війни за завоювання на бік Радянської влади широких мас бідноти і середняків, зміцнення союзу робітничого класу і селянства, за утворення і розширення соціалістичного укладу на селі.

Створений 24 січня 1920 р. при ЦК КП(б)У відділ по роботі на селі розгорнув діяльність по відродженню місцевих партійних осередків, розширенню їхньої мережі, залученню до цієї справи найкращих представників робітників і селян. Відповідні відділи діяли і при гу-

⁵ Изменения социальной структуры советского общества: Октябрь 1917—1920.— М., 1976.— С. 207—208.

⁶ Ленін В. І. Промова на I Всеросійській нараді по партійній роботі на селі 18 листопада 1919 р. // Повне збір. творів.— Т. 39.— С. 291.

⁷ Див.: Ленін В. І. Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні // Там же.— С. 313—316.

⁸ Див.: Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату // Там же.— Т. 40.— С. 16.

бернських та повітових комітетах партії⁹. В лютому—березні 1920 р., напередодні IV Всеукраїнської конференції КП(б)У, відбулися «партійні тижні», в тому числі й у селах. В результаті сотні партійних осередків, тисячі нових членів влилися до лав Комуністичної партії більшовиків України¹⁰.

У складних умовах проходила ця робота на Катеринославщині, де діяли залишки банд Махна. У більшості сіл губернії одразу після відновлення влади Рад працювали лише окремі комуністи і лише згодом утворювалися партійні осередки¹¹. І все ж таки вже в другій половині лютого 1920 р. у ряді її повітів відбулися партійні конференції. Так, учасники такої конференції в Павлоградському повіті 18 лютого направили привітання ЦК КП(б)У, повідомивши про схвалення делегатами, в тому числі і селянами, його політики¹². На Катеринославську губернську конференцію КП(б)У, що працювала 23—25 лютого 1920 р. і розглядала питання про створення умов для соціалістичної перебудови села, насамперед, про заходи щодо подолання господарської розрухи, ослаблення впливу куркульства і придушення бандитизму, прибули представники усіх повітів, за винятком Мелітопольського та Бердянського, де ще тривали військові дії¹³.

Член Катеринославського губкому КП(б)У Е. І. Квірінг у статті, опублікованій 14 квітня 1920 р. в газеті «Звезда», писав, що всіх комуністів, яких тільки можна звільнити від праці у місті, слід направляти у села, оскільки землякам селяни більше довіряють. Туди відряджали також усіх членів партії та свідомих робітників, здатних проводити роботу серед трудящих села. Губком спеціальною постановою заборонив повітовим комітетам відкликати партійних працівників з сіл. «Селянство безумовно за Радянську владу,— відзначав у тій же статті Е. І. Квірінг,— але воно збуджене частими змінами влади, провокацією темних елементів».

Переконливим свідченням успіхів у партійному будівництві на селі, здійснюваному під керівництвом ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У, можуть бути такі цифри: восени 1920 р. 1333 сільські осередки об'єднували 10 452 члени партії. Крім того, в селах діяло 226 комсомольських організацій. Питома вага сільських комуністів у складі КП(б)У збільшилася з 12,8% у 1918 р. до 21,8% в 1920 р.¹⁴ Яскравим підтвердженням зростання впливу комуністів на селі став склад делегатів I Всеукраїнського з'їзду комітетів незможних селян, який відбувся у жовтні 1920 р.: 41,8% — комуністи та співчуваючі їм, 57,4% — безпартійні, 0,8% — представники інших партій¹⁵. Неухильне зростання впливу Комуністичної партії серед селянства стало найважливішим фактором у становленні і зміцненні основ соціалістичного укладу в українському селі.

Величезну роль у роз'ясненні політики Комуністичної партії та Радянської влади, в залученні трудящих до активної участі в громадсько-політичному житті, у здійсненні перших соціалістичних перетворень на селі відіграла партійна та радянська преса. 28 грудня 1919 р. вийшов перший номер органу ЦК КП(б)У та Харківського губпарт-

⁹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни, 1919—1920 рр.: 36. документів і матеріалів.— К., 1957.— С. 744—745.

¹⁰ Українська РСР в період громадянської війни, 1917—1920 рр.— К., 1970.— Т. 3.— С. 59.

¹¹ Звезда.— 1920.— 29 февр.

¹² Там же.— 20 февр.

¹³ Там же.— 3 марта.

¹⁴ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 322; Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября 1920 г.: К V Всеукраинской партконференции.— Харьков, 1920.— С. 19; Ксьонзенко М. І. Результати аграрних перетворень на Україні після Великої Жовтневої соціалістичної революції // Укр. іст. журн.— 1978.— № 4.— С. 80.

¹⁵ Обзор организации незможных селян (с начала организации до 1.XII.1920 г.).— Харьков, 1923.— С. 30.

кому — газети «Коммунист», матеріали якої друкувалися російською та українською мовами. З 9 квітня 1920 р. видавалася «Селянська біднота» — орган відділу по роботі на селі при ЦК КП(б)У. Сумський повітовий комітет партії налагодив випуск газети «Влада Радам». Лебединський повітовий комітет КП(б)У разом з комітетом комсомолу видавав газету «Селянин і робітник», яка на першій сторінці номера від 25 січня 1920 р. вмістила лист В. І. Леніна до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним. На Полтавщині, де партійним організатором був призначений Ю. М. Коцюбинський, виходив «Селянин».

Відділ по роботі на селі Чернігівського губкому КП(б)У ще в квітні порушив питання про повне забезпечення усіх повітів і волостей партійними організаторами. Незважаючи на гостру нестачу кадрів і ворожій дії української буржуазно-націоналістичної контрреволюції та махновських банд, розгортали діяльність серед селян комуністи Катеринославщини, яким допомагали досвідчені працівники, відряджені сюди ЦК КП(б)У¹⁶. Партійні осередки спрямовували свої зусилля на посилення впливу в масах, розгортання партійного будівництва, очищення місцевих органів Радянської влади від куркульських елементів, на боротьбу проти бандитизму, за роззброєння куркульства, створення класової організації сільськогосподарського пролетаріату тощо¹⁷.

17 березня 1920 р. відкрилася IV Всеукраїнська партконференція. В резолюції про роботу на селі, прийнятій її більшістю після гострої дискусії (121 голосом проти 75), було накреслено цілу систему заходів, спрямованих на боротьбу проти куркульства та його банд, на утвердження сільських Рад як органів диктатури пролетаріату, створення бойових класових організацій пролетарських та напівпролетарських елементів на селі — комітетів незаможних селян. Партійним та радянським органам на місцях ставилося за обов'язок будь-що очистити Ради від куркульських елементів і широко залучати до них бідноту та середняків¹⁸.

Корінний поворот у розв'язанні цього найважливішого завдання намітився в ході реалізації рішень у галузі господарського будівництва, ухвалених IX з'їздом РКП(б) наприкінці березня 1920 р., та втілення в життя схвалених IV Всеукраїнським з'їздом Рад у травні того ж року законів: про землю (прийнятий Всеукрревкомом 5 лютого 1920 р.), продрозверстку (прийнятий РНК УСРР 26 лютого того ж року), про комітети незаможних селян. Здійснювати накреслення партії та уряду довелося вже в умовах організації сил для відсічі нової хвилі іноземної інтервенції та наступу внутрішньої контрреволюції, оскільки ще наприкінці квітня 1920 р. на Україну вдерлися війська буржуазно-поміщицької Польщі, а в Крим стікалися білогвардійці під командування Врангеля. IV Всеукраїнський з'їзд Рад відіграв величезну роль як у мобілізації трудящих на боротьбу з внутрішніми і зовнішніми ворогами, так і в розробці плану дальшого розвитку й зміцнення основ соціалістичного ладу в республіці.

Найсуттєвіші зрушення у здійсненні перших соціалістичних перетворень в українському селі у 1920 р. були пов'язані з впровадженням у життя земельного закону. Виправлення під керівництвом Комуністичної партії помилок, допущених раніше урядом УСРР у вирішенні земельного питання, зокрема виділення надто великих земельних площ радгоспам, стало в 1920 р. одним з важливих факторів у завоюванні широких мас селянства республіки на бік Радянської влади.

¹⁶ Центр. держ. арх. Жовтн. революції і соц. буд-ва УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 570, арк. 6 (далі — ЦДАЖР УРСР).

¹⁷ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. — С. 734—744.

¹⁸ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 71 (далі — Компартія України в резолюціях...).

ЦК КП(б)У та Раднарком УСРР пильно стежили за неухильним виконанням місцевими органами вимог закону щодо скорочення кількості радгоспів та їхніх земельних фондів. Так, ще 19 лютого 1920 р. катеринославська «Звезда» в редакційній статті «Про землю» підкреслювала, що останні декрети Всеукрревкому про землевпорядкування дали селянству можливість самому визначати форми землекористування. Разом з тим, поклавши край спробам насадження на селі комун та радянських господарств всупереч волі селянства, партія залишила за собою право дальшого розгортання агітації на користь громадського обробітку землі. Новий земельний закон селяни зустріли з захопленням. На повітових з'їздах земвідділів, на селянських з'їздах і конференціях, з'їздах Рад обговорювався хід проведення землевпорядкування, розроблявся порядок розподілу поміщицьких земель. Характеризуючи обстановку на Сумщині, газета «Комуніст» 4 березня 1920 р., зокрема, відзначала: «Настрій селян добрий. Земельний закон... зустрінутий усіма з радістю. Інтерес села до нього великий». Понад 300 делегатів Лебединської безпартійної селянської конференції визнали нову земельну реформу на Україні такою, що відповідає одвічним вимогам і потребам селянства, і схвалили земельну політику Радянської держави¹⁹.

З метою масового роз'яснення цієї політики у березні — на початку квітня 1920 р. в республіці під керівництвом створеної 18 лютого комісії ЦК КП(б)У у складі Д. З. Мануїльського, Б. К. Вікторова та М. П. Тарногородського широко проводилися «селянські тижні». Як писав 7 березня харківський «Коммунист», вони мали послужити головної справі — забезпеченню міцного союзу робітників і селян України. Для участі у «селянському тижні» Київський губком КП(б)У виділив 250 комуністів та передових робітників, Харківський — 200, Миколаївський — 500²⁰. Серйозна, копітка роз'яснювальна робота, проведена в ході цієї кампанії, мала стати і стала відчутним поштовхом до дальшого розширення і зміцнення соціалістичного сектора на селі. Адже значна частина населення досі ще нічого не знала про нові заходи Радянської влади в земельному, продовольчому та національному питаннях, або діставала спотворену куркулями та іншими ворожими елементами інформацію²¹.

В результаті здійснення ленінського Декрету про землю 96% усіх земельних угідь республіки перейшло до рук селян. 60% їхніх господарств додатково одержали землю, в 10% дворів частину володінь було відрізано і передано малоземельним та безземельним. Після завершення аграрних перетворень кількість землі в бідняцьких та середняцьких господарствах зросла в цілому на 16 млн. десятин. У результаті соціальних процесів, які відбувалися в українському селі, його центральною фігурою став середняк (52% усіх господарств)²². Селяни звільнилися від щорічних орендних платежів та інших повинностей на суму більш як 100 млн. золотих карбованців²³. При сприянні комнезамів до осені 1920 р. у куркулів було відібрано і передано бідноті 987 968 десятин землі²⁴. Крім того, селянство одержало і частину земель, закріплених раніше за цукровими заводами. За останніми залишили 507 тис. десятин, тобто тільки третину порівняно з 1919 р.²⁵

¹⁹ Селянин і робітник. — 1920. — 11 лют.

²⁰ Коммунист. — 1920. — 17 марта; Известия ВУЦИК. — 1920. — 7 марта.

²¹ Звезда. — 1920. — 5 марта.

²² Див.: Денисовець П. М. Радянська історіографія революційних аграрних перетворень на Україні в 1917—1921 рр. // Укр. іст. журн. — 1973. — № 10. — С. 144; История Украинской ССР. — Т. 6. — С. 514.

²³ Рубач М. А. Очерки истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. — Киев, 1956. — С. 421.

²⁴ Березовчук М. Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм. — К., 1965. — С. 67.

²⁵ Підсумки аграрної революції на Україні. — Харків, 1923. — С. 8.

Розв'язання земельного питання, ліквідація класу поміщиків стали найважливішим результатом соціалістичних перетворень на селі, здійснених протягом перших трьох років Радянської влади. Одночасно з розподілом поміщицької землі розпочалося і відчуження її надлишків у куркулів та перерозподіл за зрівняльними нормами. В ряді місцевостей у куркулів, особливо в тих, що брали участь у контрреволюційних заколотах й саботували заходи Радянської влади, конфісковувалися робоча худоба, сільськогосподарське знаряддя, хатнє майно. Паралельно йшла боротьба проти приватної торгівлі хлібом, використання найманої праці, земельної оренди. На підри्व економічних позицій куркульства, яке наживалося на спекуляції хлібом у містах, спрямовувався закон про продрозверстку. Продовольча політика Радянської влади мала важливе значення в завоюванні на бік останньої широких селянських мас. Ще в листопадовій 1919 р. резолюції про Радянську владу на Україні підкреслювалося, що в умовах українського села хлібні надлишки слід вилучати «... тільки в строго обмеженому розмірі, необхідному для постачання української бідноти, робітників та Червоної Армії»²⁶.

Проте ніякі надзвичайні заходи, в тому числі й продрозверстка, не могли одразу змінити дрібнотоварного характеру селянського господарства. «Тут ми маємо надзвичайно широку базу капіталізму,— писав з цього приводу В. І. Ленін,— яка має дуже глибоке, дуже міцне коріння»²⁷. Вжиті заходи лише ослаблювали куркульство, але ще не вели до його ліквідації. Водночас втілення в життя нового земельного закону сприяло активізації дальшого політичного розшарування села, в ході якого стикалися інтереси трудяшого селянства та куркулів, посилювалася соціалістична за своїм змістом боротьба між трудовими і капіталістичними елементами на селі. Величезну роль у цьому процесі відігравав очолюваний Д. З. Мануїльським Наркомзем УСРР. Комісаріат керував землевпорядкуванням, піклувався про забезпечення селянських господарств робочою худобою, насіннєвим матеріалом, кадрами спеціалістів. У надзвичайно складних умовах іноземної інтервенції та громадянської війни Наркомзему УСРР усе ж вдалося домогтися відновлення діяльності 2 вищих сільськогосподарських навчальних закладів, 5 середніх училищ та 55 сільськогосподарських шкіл, в тому числі трьох жіночих. З метою прискорення підготовки техніків відкривалися і короткострокові курси практичного характеру з різних галузей, навчання в яких проводилося за інтенсивними програмами. Підвищенню рівня підготовки агротехнічного персоналу сприяли курси вдосконалення для агрономів при Харківській обласній дослідній станції. Для сільськогосподарських навчальних закладів відводилися спеціальні земельні ділянки²⁸. На 1 травня 1920 р., за неповними даними, Наркомзем УСРР взяв на облік 2985 спеціалістів сільського господарства, в тому числі агрономів — 1166, агрономів-педагогів — 141, лісівників — 249, садівників та городників — 187, землемірів — 527, механіків — 274, ветеринарів — 119, ветфельдшерів — 184. З кінця березня 1920 р. при Наркомземі УСРР діяв постійний відділ по обліку спеціалістів сільського господарства²⁹.

Відзначаючи глибокі зміни, які сталися в соціально-класовій структурі сільського населення України протягом 1918—1920 рр., слід сказати, що поряд із зростанням у ній питомої ваги середняків відповідно зменшувалася частка бідноти та куркульства, хоч останнє в

²⁶ Ленін В. І. Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні // Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 314.

²⁷ Ленін В. І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату // Там же.— С. 257—258.

²⁸ ЦДАЖР УСРР, ф. 2, оп. 1, спр. 831, арк. 59—64, 69—70; ф. 27, оп. 1, спр. 244, арк. 30.

²⁹ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 831, арк. 68, 69; ф. 27, оп. 1, спр. 244, арк. 30.

зазначений період все ще зберігало значний вплив. Відчутного удару по його інтересах було завдано лише у 1920 р. Почала скорочуватися кількість наймитів з наділами і без них. Зовсім зникли як соціальна категорія наймити поміщицьких маєтків. Як в усій країні, так і в УСРР дедалі помітнішу роль відігравали такі нові соціальні прошарки сільського населення, як робітники радянських та члени колективних господарств. Вже тоді докорінні зміни відбувалися у складі і в становищі сільськогосподарських робітників. У 1917 р., зокрема, вони становили 33% усіх осіб найманої праці (1,2 млн. з 3,5 млн. чол.). В 1920 р. кількість сільськогосподарських робітників, як твердять дослідники цієї проблеми, скоротилася майже на 60%. У радгоспах України тоді працювали 69 800 чол. (з родинами). Того ж року була створена спілка робітників землі (з грудня 1920 р.— Всеробіземліс). Робітками розробляли і підписували колективні договори, слідували за їх виконанням, дбали про зміцнення трудової дисципліни серед робітників³⁰.

І хоч у кількісному відношенні робітників радгоспів та селян-колгоспників було ще небагато, саме перед ними відкривалися величезні соціальні перспективи, що й підтвердилося в наступні десятиріччя. Нині вчені-суспільствознавці на основі аналізу рівня сучасних суспільних відносин, процесу зближення класів, закладання підвалин становлення безкласового суспільства дійшли висновку, що в майбутньому різниця між двома формами соціалістичної власності на селі і пов'язаними з ними формами організації праці та розподілу стане несуттєвою, так само як і соціально-економічна відмінність між колгоспним селянством та аграрним загоном робітничого класу — робітниками радгоспів³¹. Виникли ж ці категорії сільського населення ще в перші роки існування диктатури пролетаріату.

В ході творчих пошуків шляхів соціалістичного перетворення землеробства народилися соціалістичні форми господарювання: комуни, артіль, този. Ще 8 березня 1918 р. у доповіді на VII екстремому з'їзді РКП(б) В. І. Ленін відзначав: «Селянство не словами, а ділами показало, що воно хоче допомогти і допомагає пролетаріатові, який завоював владу, здійснити соціалізм. Даремно приписують нам те, що ми хочемо насильно ввести соціалізм,— сказав далі Володимир Ілліч.— Ми будемо справедливо ділити землю, з точки зору переважно дрібного господарства. При цьому ми даємо перевагу комунам і великим трудовим артілям»³². І справді — і Декрет про землю, і закон про соціалізацію землі, задовольняючи вимоги селянства, передбачали здійснення принципу її зрівняльного розподілу «за трудовою або споживчою нормою». Водночас законом висувалося і завдання «розвитку колективного господарства в землеробстві, як найвигіднішого в розумінні економії праці і продуктів, за рахунок господарств одноосібних, з метою переходу до соціалістичного господарства», і визначалися привілеї у користуванні землею для сільськогосподарських комун, артілей і товаристів³³.

Особливість нових колективних форм господарювання полягала в тому, що вони виникали не за наказами або декретами, а шляхом добровільної угоди групи одноосібних селян. Основою їхнього громадського господарства ставала націоналізована земля і власні засоби виробництва, які добровільно ж усуспільнювалися ними у колективну

³⁰ Лях Р. Д., Турченко Ф. Г. Изменение социально-классовой структуры сельского населения Украины // Годы борьбы и побед.— Киев, 1983.— С. 144—145; Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 5.— С. 11; Лях Р. Д. Сільськогосподарські робітники України та їх профспілкова організація Всеробіземліс в 1920—1925 роках // Питання історії народів СРСР.— К., 1972.— Вип. 14.— С. 27.

³¹ Руткевич М. О развитии советского общества к бесклассовой структуре // Коммунист.— 1985.— № 18.— С. 35.

³² Ленін В. І. Доповідь про перегляд Програми і зміну назви партії 8 березня: Сьомий екстремний з'їзд РКП(б) // Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 53.

³³ Див.: Там же.— С. 552 (Примітки).

власність. Це було початком перетворення одноосібних селян на колективних власників засобів виробництва. Громадська, колективна власність на засоби виробництва породжувала нові відносини, які базувалися на співробітництві і взаємодії членів колективу, що зумовлювалося соціалістичним характером колгоспного виробництва³⁴.

Однак вагомих результатів усупільнення в перші роки Радянської влади досягти на селі ще не вдалося: в цілому по країні виникло 1892 комун, 7722 артіль та 886 тозів. Серед інших форм колективних господарств переважали артілі, які діяли на принципі матеріальної заінтересованості. До їх складу у 1920 р. входило 0,5% селянських господарств³⁵. На Україні у 1920 р. було зареєстровано 707 колективних господарств, серед яких переважали артілі, а комун, на відміну від попередніх років, стало менше. Артіль їй ставали надійною опорою комуністів, радянських активістів, комсомольців, комнезамів у боротьбі проти куркульського терору й бандитизму, сприяли зміцненню соціалістичного укладу на селі³⁶. І хоч колективних господарств було ще небагато, і вони мали недостатню матеріально-технічну базу й слабку організацію, роль перших кроків кооперування в сільському господарстві важко переоцінити. У промові на I з'їзді землеробських комун і сільськогосподарських артілей, що відбувся в грудні 1919 р., В. І. Ленін наголосив: «... Ми доб'ємося того, щоб кожна з існуючих тепер кількох тисяч комун і артілей стала справжнім розсадником комуністичних ідей і уявлень серед селян, практичним прикладом, який показував би їм, що вона, хоч і слабкий, маленький ще паросток, але все ж не штучний, не парниковий, а справжній паросток нового соціалістичного ладу»³⁷.

Комуністична партія більшовиків України, Радянський уряд республіки, прагнучи перетворити колективні господарства на зразкові, які б демонстрували селянам переваги соціалістичного колективного землеробства, подавали їм постійну допомогу. При цьому в питанні про усупільнення селянських господарств, запровадження державного регулювання сільського господарства вони завжди спиралися на марксистське положення про те, що перехід одноосібних селян на шлях соціалізму — справа тривала і складна. Будь-яке форсування цього процесу, застосування методів тиску, переоцінка ролі і насаджування комун суперечили позиції партії. У телеграмі Радянському уряду України і штабові Південного фронту від 16 жовтня 1920 р. В. І. Ленін наполягав: «Комуни поставити на останнє місце... Крайня обережність нововведень і потрібна перевірка реальності здійснення запроваджуваного»³⁸. І така позиція була цілком закономірною. Адже, хоч вирішення корінного завдання диктатури пролетаріату — побудова соціалізму — об'єктивно вимагало переведення дрібних індивідуальних селянських господарств на рейки великого соціалістичного виробництва, чого їй було досягнуто через десять років на основі здійснення ленінського кооперативного плану, в 1920 р. Володимир Ілліч твердо обстоював необхідність на тому етапі зробити все можливе для поліпшення становища дрібного селянства. Він вважав за необхідне спиратися на одноосібні селянські господарства, хоч і розумів, що останні «...є, так би мовити, підвалинами капіталізму»³⁹. Позбавитися

³⁴ Изменения социальной структуры советского общества.— С. 243—244.

³⁵ Гимпельсон Е. Г. «Военный коммунизм»: политика, практика, идеология.— М., 1973.— С. 80—81.

³⁶ История Украинской ССР.— Киев, 1984.— Т. 6.— С. 519; В книзі І. Х. Ганжі «Перші колективні господарства на Україні (1917—1920 рр.)» (К., 1960, с. 110) наводиться цифра 600 колгоспів.

³⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 39.— С. 358.

³⁸ Ленін В. І. Телеграма Радянському уряду України і штабові Південного фронту // Там же.— Т. 41.— С. 349.

³⁹ Ленін В. І. Відповіді на запитання на фракції РКП(б) VIII з'їзду Рад 27 грудня // Там же.— Т. 42.— С. 186.

їх за рік чи два було неможливо, і тому В. І. Ленін закликав зробити все для поліпшення їхнього становища, дотримуючись обережності і поступовості в проведенні усупільнення⁴⁰. «Селяни не є соціалісти,— підкреслював він.— І будувати наші соціалістичні плани так, як коли б вони були соціалістами, значить будувати на піску...»⁴¹.

В 1920 р. Комуністичною партією, Радянським урядом, робітничим класом України застосовувалися надзвичайно різноманітні форми і методи організації допомоги селу. Виходячи з перспектив розвитку останнього, партія вбачала головне завдання у зміцненні союзу робітничого класу не лише з біднотою, а й з середнім селянством. Адже без його участі неможливо було здійснити соціалістичні перетворення в сільському господарстві. У розв'язанні цієї важливої справи ЦК КП(б)У та уряд УСРР велику роль відводили комнезамам. Трудящі України рішуче підтримали Закон про КНС. Для його роз'яснення і виконання продрозверстки пленум Донецького губвиконкому, зокрема, 4 червня 1920 р. ухвалив відрядити на село 1650 чол.— робітників губернії та міста Луганська⁴².

Процес утворення комнезамів розгортався в республіці досить активно: на 1 липня їх налічувалося 700, 1 серпня — 3277, 10 вересня — 5564, на початок жовтня — близько 10 тис., а ще через місяць — 10 799. Вони об'єднали близько 1 млн. селян⁴³. На більшій частині території УСРР, особливо у промислових районах, де зосередилися провідні заgonи робітничого класу — металісти і гірники, КНС під їхнім впливом з перших кроків діяльності впевнено перетворювалися на опору диктатури пролетаріату на селі, допомагаючи органам Радянської влади у розв'язанні найважливіших завдань продовольчої політики, в організації сприяння Червоній Армії, в забезпеченні усім необхідним голодуючих робітників, які в умовах небувалої розрухи і занепаду виробництва напружено працювали для задоволення найневідкладніших потреб фронту і тилу. Делегати губерньського з'їзду комнезамів Полтавщини (23—25 липня 1920 р.), наприклад, відзначали, що порівняно з позицією селян на березневому губерньському з'їзді Рад нині серед них уже спостерігаються «більша зацікавленість... в існуванні Радянської влади і довірливе до неї ставлення». І в цьому велика заслуга належала КНС. Через усі виступи червоною ниткою проходила думка про необхідність боротьби проти куркулів, «за об'єднання пролетаріату міського і сільського»⁴⁴. Загалом з травня по листопад 1920 р. на Україні відбулося 3 тис. волосних, 94 повітових і 3 губерньські з'їзди КНС⁴⁵. Для підготовки з середовища незаможників кадрів радянських та партійних працівників відкривалися спеціальні курси радянського будівництва та політосвіти — центральні, губерньські, повітові.

Багатий досвід роботи серед селянства нагромадив у 1920 р. робітничий клас України, на плечі якого ліг основний тягар по відбудові промисловості, транспорту, організації допомоги селу республіки. Комуністична партія залучила до участі в ній десятки тисяч передових робітників. Керівна, організуюча роль робітничого класу яскраво виявилася, зокрема, в діяльності продзагонів, особливо на щойно визволених від ворога територіях. Продзагонівці подали велику допо-

⁴⁰ Див.: Там же.

⁴¹ Ленін В. І. Доповідь Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів про зовнішню і внутрішню політику 22 грудня: VIII Всеросійський з'їзд Рад, 22—29 грудня 1920 р. // Там же.— С. 139.

⁴² Гражданская война на Украине, 1918—1920.: Сб. документов и материалов: В 3-х т. 4-х кн.— Киев, 1967.— Т. 3.— С. 168—169.

⁴³ Обзор организации комитетов незаможных селян.— С. 9; Історія селянства Української РСР.— К., 1967.— Т. 2.— С. 81.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 613, арк. 18—20.

⁴⁵ Загорський П. С., Стоян П. К. Нариси історії комітетів незаможних селян.— К., 1960.— С. 25.

могу у відновленні апарату Радянської влади, створенні сільськогосподарських комун, артілей, товариств, кооперативних об'єднань тощо.

Реальною допомогою робітничого класу у відродженні сільського господарства, у створенні умов для соціалістичного будівництва в ньому було налагодження роботи підприємств по виготовленню і ремонту сільгосптехніки. Вже з перших місяців 1920 р. при технічному відділі Наркомзему УСРР почала працювати секція по ремонту. Для дообладнання майстерень, які займалися ремонтом сільгоспзнарядь, було заплановано виділити 2 млрд. крб.⁴⁶ Робилося все можливе для постачання необхідними матеріалами пунктів прокату техніки й знарядь, які обслуговували радгоспи, цукрові заводи та колективні господарства⁴⁷. Для ефективного використання надзвичайно дефіцитних сільськогосподарських знарядь та машин створювалися, як це було, наприклад, на Київщині, спеціальні курси по їх експлуатації, по підготовці кадрів завідуючих складами сільгоспмашин, а також штати роз'їзних monterів, які мали комплекти інструментів для дрібного ремонту тощо⁴⁸.

Велику кількість прокатних пунктів, майстерень та кузень було обладнано під час «тижня трудового фронту», що проходив на Україні наприкінці квітня — на початку травня 1920 р. Ця масова кампанія присвячувалася реалізації завдань, висунутих В. І. Леніним у статті «Від зруйнування вікового укладу до творення нового» (8 квітня 1920 р.). 19 квітня ЦК КП(б)У випустив спеціальну одноденну газету «Неделя труда», в якій замість передової статті було вміщено згадану працю В. І. Леніна. Досягнуті під час «тижня трудового фронту» успіхи стали вагомим аргументом на користь зміцнення союзу робітників і селян: поряд з чималим внеском у відродження промисловості і транспорту багато було зроблено й для відбудови сільського господарства.

Постійну допомогу подавав УСРР уряд Радянської Росії. 3 квітня по серпень 1920 р. трудяще селянство республіки одержало від російських братів 100 вагонів плугів, 10 — борін, 150 — сівалок, 185 — жаток, 200 — молотарок та інше сільськогосподарське знаряддя, загалом — 1 тис. вагонів⁴⁹.

Використання сільськогосподарської техніки, хоч і в недостатніх ще масштабах, справляло величезний моральний вплив на селянство, сприяючи залученню його до участі у соціалістичному будівництві. Найважливішим засобом «для радикальної ломки старого землеробства і для розширення оранок»⁵⁰ В. І. Ленін вважав трактори. У звіті Наркомзему УСРР IV з'їздові Рад України прямо зазначалося, що «...при умові постачання тракторами переважно груп безземельного та малоземельного селянства досягається відмежування цих груп від куркульських елементів села, багатих сільськогосподарськими знаряддями, і які цим утримували малосильних землевласників у господарській кабалі»⁵¹. В основу розв'язання цього важливого завдання Промбюро та Наркомзем поклали ідею створення єдиного тракторного парку республіки, підпорядкованого Тракторному бюро. Основні пункти зосередження машин створювалися з урахуванням можливості направляти їх туди, де в них виникала найбільша потреба і де їх можна було використати з найвищою продуктивністю. Тракторами насамперед забезпечували великі промислового типу і показові господар-

⁴⁶ ЦДАЖР УСРР, ф. 27, оп. 1, спр. 415, арк. 45.

⁴⁷ Там же, арк. 16.

⁴⁸ Там же, спр. 259, арк. 3.

⁴⁹ Кондуфор Ю. Ю. До питання про зміцнення союзу робітничого класу з селянством на Україні в період громадянської війни // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. — К., 1973. — С. 179.

⁵⁰ Ленін В. І. Доповідь про концесії на фракції РКП(б) VIII з'їзду Рад 21 грудня // Повне зібр. творів. — Т. 42. — С. 107.

⁵¹ ЦДАЖР УСРР, ф. 2, оп. 1, спр. 831, арк. 57.

ства. Ними також оброблялися наділи сімей червоноармійців й колишніх безземельних та малоземельних селян. Катеринославський губземвідділ, зокрема, піклуючись про забезпечення посівної кампанії матеріалами та знаряддями, ще в січні 1920 р. в надзвичайно складних умовах розрухи й бандитизму виявив 15 тракторів, які до середини березня було відремонтовано⁵². Наркомзем УСРР забезпечив обладнання показового загону з 5 тракторів. 25 квітня під час проведення «дня трактора і свята землеробської машини» загін провів показову оранку на ланах Харківського міського продовольчого відділу в присутності представників місцевого селянства, профспілок, партійних організацій, штабу Південного фронту, Ради трудової армії України, комсомолу, учнів тощо⁵³.

Як свідчить звіт Наркомзему за 1920 р., на Україні було взято на облік 300 тракторів. До весняної оранки відремонтували 45 машин, якими зорали 15 тис. десятин. Восени вже працювало 98 тракторів, якими в 12 губерніях було оброблено 38 тис. десятин землі. Загалом тракторами зорано 53 тис. десятин землі, переважно в колективних господарствах. На 1 грудня 1920 р. налічувалося 110 діючих тракторів і закінчувався ремонт ще 70, які мали працювати вже під час весняних польових робіт 1921 р. У Харкові, Конотопі, Луганську, Одесі, Миколаєві, Фастові створювалися ремонтні бази тракторів⁵⁴. В експлуатації тракторного парку велику допомогу подали інструктори, направлені на Україну з Пермської тракторної школи⁵⁵.

Комуністична партія та Радянський уряд республіки приділяли постійну увагу використанню усіх наявних ресурсів для постачання села. 5 червня 1920 р., зокрема, РНК УСРР ухвалив Положення «Про робітничий комітет сприяння», на який покладалися узгодження виробничих завдань Наркомзему із загальними планами відбудови і розвитку промисловості України, а також організація сільськогосподарського пролетаріату, використання нагромадженого в цій справі досвіду промислових робітників. Робітничий комітет сприяння мав стати органом виробничих професійних спілок і був покликаний забезпечити найповнішу участь робітничого класу у соціалістичних перетвореннях на селі, залучаючи його до «посилення діяльності органів Наркомзему як в центрі, так і на місцях». В Положенні йшлося про необхідність всілякого сприяння з боку комітету виробничим спілкам сільськогосподарського пролетаріату, вжиття заходів до налагодження дружніх стосунків між пролетарями міста і села. Комітету доручалися також організація показових виставок сільськогосподарських культур, створення робітничих клубів, кооперативів, прокатних пунктів, тракторних загонів, ремонтних майстерень тощо⁵⁶.

Постановою РНК УСРР від 6 червня 1920 р. при губернських та повітових продовольчих органах створювалися комісії сприяння постачанню сільському населенню предметів першої необхідності за твердими цінами. До їх складу входили представники КНС, а де останніх ще не було — волвиконкомів. Члени комісій мали пройти навчання на спеціальних курсах з метою оволодіння знаннями, необхідними для здійснення контролю за своєчасним виконанням нарядів РНК та Наркомпроду для села, подання допомоги відповідним органам в обліку товарів та промислових виробів. Підготовку відповідної інструкції доручили Промбюро та Народному Комісаріату РСІ УСРР⁵⁷.

⁵² Там же, ф. 27, оп. 1, спр. 246, арк. 17.

⁵³ Там же, ф. 2, п. 1, спр. 831, арк. 59.

⁵⁴ Сборник отчетов Народных Комиссариатов УССР за 1920 г. — Харьков, 1921. — С. 13, 14; Історія селянства Української РСР. — Т. 2. — С. 73—74.

⁵⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 1, спр. 417, арк. 133, 143, 151.

⁵⁶ Сборник узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины и уполномоченных РСФСР. — 1920. — № 12, 3—6 июня. — С. 338—339.

⁵⁷ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. — С. 131—132.

Найвідповідальніші питання розв'язували відділи по роботі на селі при ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, місцевих партійних органах. На I Всеукраїнській нараді цих відділів, скликаній у Харкові 11—18 серпня 1920 р., представники губерній відзначили досягнуті ними успіхи і вказали на труднощі, з якими довелося зіткнутися. В ухваленій 13 серпня резолюції про основні принципи роботи на селі підкреслювалося, що відділи мають докласти всіх зусиль до організації сільськогосподарського пролетаріату «як авангарду комунізму на селі», до перетворення радгоспів у зразкові культурні господарства, в осередки соціалістичного господарювання, до забезпечення союзу з середняком, остаточного вивільнення незаможних елементів від господарської залежності у куркулів і залучення їх до активної громадської роботи та ведення господарства на колективістських засадах⁵⁸.

Питаннями постачання селу техніки і термінового налагодження її ремонту займалися також губернські відділи металу Промбюро України. В середині серпня 1920 р. зібрався їх I Всеукраїнський з'їзд, який накреслив практичні кроки в цій справі⁵⁹. 13 вересня президія Промбюро порушила питання про виділення в особливу групу заводів сільськогосподарського машинобудування, які мали загальнодержавне значення, доручивши відділу металу подати вже до наступного засідання доповідь про діяльність цих підприємств і розробити проект організації управління ними. З метою координації робіт по виготовленню і ремонту сільськогосподарської техніки Промбюро та Наркомзем обмінювалися своїми представниками. Крім того, Промбюро зобов'язалося виділити досвідчених працівників для поповнення апарату Наркомзему⁶⁰.

За постановою відділу по роботі на селі при ЦК РКП(б) влітку 1920 р. по всій країні пройшли «тижні селянина». На Україні ця кампанія проходила дещо пізніше, на початку вересня. Метою її було подання селянам республіки допомоги у боротьбі проти куркульства, у налагодженні діяльності Рад та КНС, забезпеченні посіву озимини, реорганізації системи кооперації і передачі всього апарату розподілу в руки незаможного селянства, в організації переробки овочів нового врожаю, прискорення відправки на село всього необхідного тощо. Враховуючи складність усіх цих завдань, Особлива комісія РНК УСРР прийняла рішення продовжити тривалість кампанії і провести «селянський місяць». Усі розпорядження комісії мали характер бойових наказів і підлягали неухильному виконанню⁶¹. Запорукою успіху кампанії стала тісна взаємодія партійних і радянських органів з комнезами. Про внесок КНС у справу соціалістичного будівництва на селі свідчать матеріали їх першого Всеукраїнського з'їзду, який проходив у Харкові 18—22 жовтня 1920 р. У його роботі взяли участь 1082 делегати від 790 волостей України. Анкети делегатів містять надзвичайно цінні відомості про діяльність комнезамів: представники 608 волостей повідомили про відібрання земель у куркулів, 667 — у поміщиків, 380 — про збільшення наділів незаможників. У 666 волостях комнезами домоглися повного очищення Рад від куркулів та їх пособників, у 60 — виконками Рад були розпущені в ході боротьби проти куркульського впливу в них. Делегати 196 волостей повідомили про повне, 541 — про часткове виконання продрозверстки. У 484 волостях комнезамівці розбрóїли куркулів та інших ворожих елементів, передавши значну кількість зброї Червоній Армії та місцевим загонам самооборони. У багатьох виступах відзначалася надзвичайна попу-

⁵⁸ Там же. — С. 137—138.

⁵⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 573, оп. 1, спр. 320, арк. 16.

⁶⁰ Там же, арк. 23; ф. 27, оп. 1, спр. 365, арк. 26.

⁶¹ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 589, арк. 14; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. — С. 145.

лярність ленінського великого почину, підтвердженням чого стало повідомлення про те, що за звітний період у селах республіки відбулося 1355 суботників⁶². Розповіді делегатів, як згадував пізніше Г. І. Петровський, були свідченням того, що КНС за короткий час перетворилися в справжню опору диктатури пролетаріату на селі⁶³.

Велике значення у здійсненні перших соціалістичних перетворень на селі мало залучення незаможників до діяльності робітничо-селянської інспекції УСРР. На грудень 1920 р. в республіці діяло 1320 гуртків сприяння РСІ. Побойуючись, що до складу створюваних при волосних Радах волінспекцій можуть проникнути куркулі, НК РСІ УСРР вирішив підпорядкувати всю інспекцію на селі незаможникам, тим більше, що саме на КНС покладалися і такі її завдання, як контроль за громадськими органами та сприяння їм у розв'язанні політичних і господарських завдань. Йшлося про обрання гуртків сприяння РСІ не селянами взагалі, а зборами незаможників. Діяльність гуртків координували волосні інспекції. КНС були життєво зацікавлені у створенні на селі апарату РСІ⁶⁴.

Отже, в 1920 р. Комуністична партія, Радянський уряд, робітничий клас України, незважаючи на надзвичайно складні умови триваючої громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції, домоглися відчутних результатів у розгортанні соціалістичної перебудови сільського господарства республіки, вирішенні невідкладних завдань початкової стадії перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Досягнуті успіхи стали можливими завдяки застосуванню найрізноманітніших форм і методів партійної роботи й організації допомоги селянству. Надійним помічником та опорою диктатури пролетаріату на селі були комнезами. Головними здобутками здійснених протягом перших трьох років Радянської влади соціалістичних перетворень на селі стали: розв'язання земельного питання і ліквідація поміщиків як класу, активізація дальшого політичного розшарування селянства, посилення соціалістичної за змістом боротьби між трудовими і капіталістичними елементами. Вирішальне значення мало завоювання у 1920 р. на бік Радянської влади широких мас бідноти й середняків, зміцнення союзу робітничого класу та селянства, утворення і поступове розширення соціалістичного укладу на селі. Під впливом соціально-економічних і політичних зрушень у становищі селянства в результаті перемоги Великого Жовтня серед передової, революційної його частини вже в перші роки Радянської влади виявилось прагнення не спинятися на ліквідації поміщицького землеволодіння і зрівняльному розподілі землі в одноосібне користування, а рішуче йти далі шляхом докорінних соціальних перетворень. Глибокі зміни відбулися в соціально-класовій структурі сільського населення України: зросла питома вага середняків і відповідно зменшилися частки бідноти й куркульства, зникла соціальна категорія наймитів поміщицьких маєтків, з'явилися нові соціальні прошарки — робітники радянських та члени колективних господарств. Народжені після Жовтня нові, соціалістичні форми господарювання — комуни, артіль, този — поступово набирали силу, активізувався процес переходу до громадського обробітку землі, який завершився через десять років в результаті здійснення ленінського кооперативного плану.

⁶² ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 613, арк. 46—49; На захисті завоювань Великого Жовтня.— К., 1982.— С. 114.

⁶³ Див.: Петровський Г. І. Великі роки // Опора партії на селі: 36. спогадів.— К., 1971.— С. 18.

⁶⁴ Сборник Отчетов Народных Комиссариатов УССР за 1920 г.— С. 5, 7, 8, 15.

А. П. Гриценко

ПЕРВЫЕ ШАГИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ УКРАИНЫ (1920 г.)

Резюме

В статье показаны формы и методы деятельности Коммунистической партии, Советского государства, рабочего класса по социалистическому переустройству сельского хозяйства УССР в 1920 г., на завершающем этапе гражданской войны. Главными ее итогами стали: решение земельного вопроса и ликвидация класса помещиков, укрепление союза рабочего класса и крестьянства и завоевание на сторону Советской власти середняка, постепенное расширение и укрепление социалистического уклада в деревне, коренные изменения в социально-классовой структуре сельского населения республики, в составе которого появились новые социальные слои — рабочие совхозов и члены коллективных хозяйств.

Р. Г. СИМОНЕНКО (Київ)

ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ І ПОРАЗКА ТАЄМНОЇ ДИПЛОМАТІЇ ІМПЕРІАЛІЗМУ (ЛИСТОПАД 1917 р. — СІЧЕНЬ 1918 р.)

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції докорінно змінила хід розвитку людства. Ленінська політика мирного співіснування озброїла його реальними перспективами боротьби за виключення воєн з життя світу. Одним з головних факторів забезпечення невід'ємного права кожної людини на мир є своєчасне викриття підступів імперіалізму, послідовна боротьба проти таємної дипломатії старого суспільства.

Вже на початку переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну В. І. Ленін у «Листах з далека» висунув завдання «...виставити на публічну ганьбу розбійницькі цілі царської монархії і всіх без винятку буржуазних урядів»¹. Першим же законодавчим актом нової влади, що встановилася, — Декретом про мир — було скасовано таємні договори. «Таємну дипломатію, — проголошувалося в Декреті про мир, — уряд скасовує, з свого боку висловлюючи твердий намір вести всі переговори цілком відкрито перед усім народом...»².

Цьому аспекту зовнішньополітичної програми соціалістичної революції В. І. Ленін надавав винятково важливого значення. «Є ще один пункт, — сказав він у Заключному слові по доповіді про мир на II з'їзді Рад, — на який вам, товариші, треба звернути пильну увагу. Таємні договори повинні бути опубліковані. Повинні бути скасовані пункти про анексії і контрибуції»³. В тій же органічній залежності, в якій перемога праці над капіталом визначала мир як основне завдання і головний курс зовнішньої політики соціалізму, справді демократичний характер нового суспільства вимагав негайної відмови від таємної дипломатії, активної боротьби проти неї.

У Декреті про мир стверджувалося, що новостворений Радянський уряд приступить «... негайно до повного опублікування таємних договорів, підтверджених або укладених урядом поміщиків і капіта-

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 31. — С. 51.

² Ленін В. І. Доповідь про мир: Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, 25—26 жовтня (7—8 листопада 1917 р.) // Там же. — Т. 35. — С. 14—15.

³ Там же. — С. 19.

лістів з лютого по 25 жовтня 1917 року»⁴. Отже, соціалізм виступив на міжнародній арені не лише із закликом до негайного припинення світової війни, з першою в історії програмою загального й справедливого миру, а й із заявою про рішучий розрив з таємною дипломатією експлуаторського суспільства. Ленінський Декрет про мир яскраво продемонстрував корінну відмінність політики миру, дружби й співробітництва між народами, яку уособлювала Радянська влада, з одного боку, та ворожого інтересам людства таємної дипломатії імперіалізму,— з іншого.

Небезпечний для монополій розвиток подій у Росії надзвичайно занепокоїв правлячі кола Заходу ще влітку 1917 р. Загроза її революційного виходу із світової бійни була для них далеко серйознішим ударом, ніж втрата найбільшого постачальника гарматного м'яса. Революція, що наростала в країні, цілила в саму імперіалістичну війну. Її завершення демократичним шляхом перешкоджало реалізації планів переділу світу. Підривався увесь механізм панування купки найбільших буржуазних держав над всіма іншими. Нарешті, зазнавав дошкульної поразки мілітаризм, який і донині відіграє суттєву роль у всій політиці імперіалізму.

Обстановка в Росії турбувала й союзні уряди. Восени 1917 р. серед їх керівників дедалі частіше почали лунаєти голоси на користь спільних дій, які врятували б становище. На початку жовтня французький посол у Вашингтоні Жюссеран передав США запрошення взяти участь у нараді в Парижі, щоб обговорити ситуацію в Росії⁵. У свою чергу Тимчасовий уряд мав намір скористатися міжсоюзницькою нарадою, щоб схилити Антанту виступити з новою заявою про цілі у війні. Він розраховував на те, що цей пропагандистський демарш дасть можливість стримати бурхливе розгортання боротьби за мир, вихолостить її революційний зміст.

Ці запобігання викликали неприховане роздратування серед панівних кіл Заходу, яких непокоїли будь-які дебати про мир. «Конференція скликається не для розмов про мир,— інструктували англійського посла в Росії Дж. Б'юкенена,— а лише для того, щоб обговорити засоби ведення війни». Про непоступливість союзників у цьому плані свідчила й позиція Вашингтона — делегат США дістав вказівку взяти участь у нараді, присвяченій виключно питанням ведення війни⁶.

Таку ж політику проводили союзницькі уряди і в переддень Жовтня, в один з найскрутніших моментів війни, коли італійські війська зазнали серйозної поразки під Капоретто. Керівники Англії та Франції поспішили тоді до Італії. Вживалося всіх заходів, щоб не дати світовій громадськості можливості тим або іншим способом дістати уявлення про справжній розмах боротьби народів Росії за мир. 5 листопада англійський посол у Парижі Берті писав постійному заступнику міністра закордонних справ Ч. Хардінгу: «Бачив прем'єр-міністра вчора ввечері саме перед його від'їздом (Ллойд Джордж прямував до Рапалло через Париж.— Р. С.). Сподіваюся, ми не маємо наміру допустити на конференцію делегата Росії, щоб він порушив там питання про умови миру»⁷.

Перемога Жовтневого збройного повстання викликала справжню паніку серед союзницьких представників у Петрограді. 7 листопада американський посол телеграфував за океан: «Здається, більшовики опанували тут усе, ... майже всі солдати з більшовиками. Очевидно, вони сформуєть новий уряд і повідомлять союзників, що Росія воюва-

⁴ Там же.— С. 15.

⁵ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The Lansing Papers, 1914—1920.— Washington, 1940.— V. 2.— P. 48—49.

⁶ Documents on Canadian External Relations.— Ottawa, 1969.— V. 1.— P. 318—319.

⁷ Архів Кембріджського університету (Великобританія): Cambridge University Library: Harding Papers.— 35 (1917).— V. 7.— P. 7.

ти більше не може, а також оголосять умови миру з Німеччиною»⁸. Перші ж донесення, як бачимо, безпосередньо пов'язували встановлення Радянської влади з розгортанням нею рішучої боротьби за мир. Про це йшлося також у телеграмі-повідомленні про II з'їзд Рад, надісланий у Вашингтон посланником США Морісом із столиці Швеції. «Леніна,— доповідав, зокрема, він,— привітали тривалою овацією. Він говорив про три проблеми, що стоять перед російською демократією: (1) негайне припинення воєнних дій; (2) передачу землі селянам; (3) розв'язання економічної кризи в країні»⁹. Подібні ж донесення йшли в Лондон та Париж від англійських та французьких дипломатів.

Всенародна вимога миру була викладена в написаній В. І. Леніним постанові II з'їзду Рад настільки майстерно, з таким дипломатичним мистецтвом, що досвідченим лицарям обману мас залишалось обмаль простору для маневрування. Біограф найближчої довіреної особи президента Вільсона, видавець чотиритомного «Архіву полковника Хауза» Ч. Сеймур назвав Декрет про мир «видатним документом»¹⁰. У тому, що його зміст дійшов не лише до робітничого класу капіталістичних країн, важливу роль відіграла відмова від ультимативного викладу радянської мирної пропозиції. На цьому особливо наполягав В. І. Ленін¹¹. «Незважаючи на ворожість до капіталізму та капіталістичних урядів, яка проступає в цій відозві,— пише сучасний американський історик Р. Уорс,— її загальний тон був поміркованим і навіть примирливим...»¹².

Відмова правлячої верхівки «союзників» заявити про своє ознайомлення з текстом Декрету про мир свідчила про те, що вона намагалася уникнути, або, в крайньому разі, відкласти на невизначний строк ділову відповідь на радянську пропозицію. Як не побоювалися на Заході перегляду воєнних цілей у зв'язку з революційними подіями в Росії, це питання стало одним з основних, яке в листопаді—грудні 1917 р. змушені були обговорювати найвищі представники Антанти.

7 листопада для участі у згаданій нараді керівників Антанти і США до Європи прибув представник американського президента полковник Хауз. На шляху до Парижа він побував на Британських островах, де мав важливі політичні зустрічі, зокрема з Ллойд Джорджем та французьким послом у Великобританії П. Камбоном. Вони пролили світло на розрахунки організаторів наради. П. Камбон виклав Хаузу погоджену союзниками раніше концепцію проведення конференції. З неї випливало, що керівники головних держав антантівсько-американського імперіалістичного угруповання мали обговорювати суто воєнні питання. Однак участі в Паризькій нараді почали домагатися й так звані «малі» країни, які прагнули викласти свою думку в питаннях війни й миру. «Заради ввічливості їхнє прохання задовольнили»¹³. Та далі цього глашатаї старої дипломатії йти не збиралися. Це була вимушена згода лише на формальну участь «малих» держав у нараді. Реагувати ж на прохання Росії про оголошення « нової декларації про цілі війни» вони і гадки не мали.

З нотаток Хауза про його бесіди з англійськими та французькими керівниками видно, що радянська програма миру позбавляла їх можливості фальшивою пишмовною декларацією приховати загарбницький зміст політики імперіалізму у війні. Ось запис Хауза про бесіду з прем'єр-міністром Великобританії: «... Намагався дізнатися думку

⁸ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918: Russia.—Washington, 1931.—V. 1.—P. 224—225.

⁹ Ibid.—P. 225.

¹⁰ Архив полковника Хауза.—М., 1939.—Т. 3.—С. 152.

¹¹ Див.: Ленін В. І. Повне збр. творів.—Т. 35.—С. 13—19.

¹² Warth R. D. The Allies and the Russian Revolution.—Durham, 1954.—P. 161.

¹³ Архив полковника Хауза.—Т. 3.—С. 165.

Ллойд Джорджа щодо умов миру... Вважаю, що спроби спонукати як французів, так і англійців визначити їхні умови не принесуть успіху. Великобританія не може піти на нові російські умови «миру без анексій і контрибуцій», не може піти на них і Франція... Вирішив не наполягати більше на проголошенні умов миру, а зачекати. Повернусь до Вашингтона і пораджу президентові зайнятися цим»¹⁴.

Хауз поставив собі за мету щоб то не стало вивідати військові цілі Антанти для відповідних акцій американської політики. «Я наполягав на тому,— занотував він 20 листопада,— щоб Джордж висловився щодо військових цілей Великобританії. Те, чого бажає вона, це — німецькі колонії в Африці, східні й західні, незалежна Аравія під протекторатом Великобританії; Палестина передається сіоністам під британським або, коли це бажано нам, американським контролем; незалежна Вірменія та інтернаціоналізація проток...»¹⁵.

В «Архіві...» опущено ту частину запису, де йдеться про безпосередню реакцію американського емісара на цей відверто грабіжницький план. Однак опублікована через два десятиліття інша частина нотаток із щоденника Хауза дає підставу з цілковитою певністю твердити: тактика його полягала в тому, щоб зв'язати імперіалістичні зазіхання з антирадянськими акціями. Особистий представник В. Вільсона ухилився від відповіді на конкретні пропозиції Ллойд Джорджа про перерозподіл загарбаних територій, «... оскільки він, Бальфур і я,— зазначив Хауз,— завтра повинні розглянути цю ж тему». Зате під час «довгої і сердечної розмови» були обговорені конкретні питання щодо розгортання інтервенції в Росії. «Ми докладно обміркували,— продовжує Хауз,— можливі військові проблеми... Ми піддали досить детальному обговоренню ситуацію в Росії. Я вніс на його розгляд пропозицію щодо Румунії, яка зводиться до того, щоб перетворити її на місце збору польських та козацьких військ, які прагнуть продовжувати війну. Він схвально ставиться до цього...»¹⁶.

Переговори з французьким прем'єром Ж. Клемансо також зосередилися навколо питань організації шаленої протидії радянській політиці миру. Насамперед домовилися всіляко уникати навіть згадки про радянські пропозиції. Американський делегат з радістю дізнався про те, що Клемансо «... майже вирішив відкрити конференцію не більш як трьома реченнями. Він фактично хоче сказати: «Панове, ми воюємо, продовжуватимемо працювати». Хауз мав також спеціальну розмову з любителем довгих промов Ллойд Джорджем. «Він,— записав Хауз,— бачить небезпеку промов на конференції. Якщо почнуть виголошувати промови, то громадську думку буде привернуто до російського питання і буде сказано багато необережних речей...»¹⁷.

Потреба діяти з максимальною «обережністю» була вимушеною. На кінець листопада 1917 р., коли нарешті відбулася міжсоюзницька нарада в Парижі, зусиллями Країни Рад справу миру було просувано далеко вперед. 8(21) листопада, підтверджуючи принциповий курс на укладення загального миру, Радянський уряд заявив послам союзницьких держав, що Декрет про мир це — «формальна пропозиція негайного перемир'я на всіх фронтах і негайного відкриття мирних переговорів, пропозиція, з якою повноважний Уряд Російської Республіки звертається одночасно до всіх воюючих народів та їх урядів»¹⁸.

В. І. Ленін надавав великого значення якнайшвидшому виходу Росії з війни, боровся за кожний день, який наближував країну до миру і зміцнював тим самим позиції соціалізму. Після того, як М. Духонін не виконав розпорядження Радянського уряду про початок пере-

¹⁴ Там же.— С. 167.

¹⁵ Там же.— С. 168.

¹⁶ Essays Presented to Sir Lewis Namier.— London, 1956.— P. 469.

¹⁷ Архив полковника Хауза.— Т. 3.— С. 186—187.

¹⁸ Документи внешней политики СССР.— М., 1957.— Т. 1.— С. 10.

говорів про перемир'я, він був негайно зміщений з посади верховного головнокомандуючого. Виступаючи 10(23) листопада 1917 р. на засіданні ВЦВК, голова Раднаркому В. І. Ленін затаврував злочинну спробу армійської контрреволюції продовжити імперіалістичну війну. «... Генерали,— гнівно відзначив він,— украли, щонайменше, добу в такому важливому й насущному питанні, як питання про мир»¹⁹.

Наміри імперіалістичних кіл нав'язати Радянському урядові пасивну лінію поведінки й затримати революційний вихід Росії із світової війни зазнали цілковитого краху. Марними виявилися і спроби запобігти публікації таємних імперіалістичних угод, що зірвало б маску з дипломатії «західних демократій», виявивши величезну непереборну прірву між її діями та інтересами народів, від імені яких вона силкувалася виступати. Публікація цих угод стала виконанням міжнародного обов'язку Країни Рад щодо народів усього світу. «Робітничий і Селянський Уряд,— відзначалося в заяві Наркомату закордонних справ з цього приводу,— ліквідує таємну дипломатію з її інтригами, шифрами та брехнею. Нам нічого приховувати. Наша програма формулює палкі бажання мільйонів робітників, солдатів і селян. Ми бажаємо якнайскорішого миру на засадах чесного співжиття й співробітництва народів»²⁰. Публікація таємних імперіалістичних договорів була найдошкульнішим ударом, якого завдала радянська зовнішня політика намірам продовжити світову війну.

Імперіалістична дипломатія змушена була маневрувати. Того ж дня, коли Радянський уряд усунув Духоніна, члени британського уряду відповідали на запити в палаті громад. «Чи не пригадує вельмиповажний джентльмен,— звертався Ліес-Сміт до Бонара Лоу, який заступав прем'єр-міністра країни,— що 26 червня на Всеросійському з'їзді (Рад) Ленін заявив Керенському, що виявиться неможливим спонукати союзників оголосити (справжні) цілі війни, і чи не є фактом, що (англійський) уряд діє точнісінько так, як передбачав Ленін?» Жалюгідною виглядала псевдополемічна відповідь Бонара Лоу. Він просторікував, нібито його увагу «...не привертало сказане Леніним, а якщо й приверне, то він не надаватиме йому такого значення як високоповажний член палати»²¹.

Бонар Лоу виявився безсилим применшити зростаючий авторитет вождя більшовицької партії і трудящих мас Росії. Ніхто інший як Ллойд Джордж спростував слова свого заступника. Він засвідчив, що ще з весни 1917 р. лідери найстарішої капіталістичної країни з острахом стежили за діяльністю В. І. Леніна. «Невдовзі після того вибухнула (Лютнева) революція,— розповідав він згодом у своїх мемуарах,— тінь величезної фігури Леніна почала підійматися над горизонтом»²². Там же британський лідер був змушений визнати, що В. І. Ленін був «єдиною справді могутньою особистістю, висунутою російською революцією».

І так вважали не лише в Англії. Вміла й самовіддана боротьба В. І. Леніна за припинення спустошливої війни супроводжувалася дальшим зростанням міжнародного авторитету глави Радянського уряду серед широких кіл світової громадськості. Наприкінці листопада — на початку грудня 1917 р. Норвезька соціал-демократична партія внесла на розгляд Комітету по Нобелівських преміях пропозицію присудити премію миру за 1917 р. Голові Ради Народних Комісарів В. І. Леніну. «До сучасного моменту,— наголошувалося в поданні,— найбільше для торжества ідеї миру зробив Ленін, який не лише всіма

¹⁹ Ленін В. І. Доповідь про переговори з Духоніним // Повне зібр. творів.— Т. 35.— С. 82.

²⁰ Документи внешней политики СССР.— Т. 1.— С. 21—22.

²¹ Parliamentary Debates. 99. House of Commons, 5 series.— P. 1328—1329, 1355.

²² Ллойд Джордж. Военные мемуары.— М., 1938.— Т. 5.— С. 64.

своїми силами пропагує мир, а й вживає конкретних заходів для його досягнення»²³.

Оскільки боротьба очолюваної В. І. Леніним Республіки Рад за мир користувалась загальною підтримкою народів світу, буржуазні політичні діячі, які входили до складу комітету, не наважилися відкрито висловитись проти його кандидатури. Вони уникали розгляду цієї пропозиції на формальній підставі (пропозиції щодо присудження премії за 1917 р. мали надійти до 1 лютого). «Якщо існуючому російському урядові вдасться встановити мир і спокій в країні,— зазначалося в рішенні Комітету по Нобелівських преміях,— то комітет не матиме нічого проти присудження Леніну премії в майбутньому році...»²⁴. Це рішення, зокрема заява голови комітету про те, що майбутнє висунення кандидатури В. І. Леніна на одержання Нобелівської премії миру «можна розглядати, як цілком доцільне», викликало особливу стурбованість англійського посла в Парижі²⁵.

Капіталістичний світ змушений був відступати. Ще раз змінивши позицію, полковник Хауз спонукав своїх партнерів по Паризькій нараді виступити із спільною заявою про воєнні цілі. «Подібний крок,— твердив він,— є особливо необхідним, зважаючи на більшовицькі мирні пропозиції і зростаючі вимоги ліберальних та робітничих елементів забезпечити, щоб війна в ім'я імперіалістичних цілей далі не продовжувалась». Та ці запобігання були марними. Народи Росії дедалі активніше ставали під ленінський прапор загального демократичного миру. Навіть іноземні емісари, які безпосередньо займалися справами російської контрреволюції, остаточно переконалися в нереальності спроб примусити їх воювати. Так, 25 листопада 1917 р. британський військовий аташе в Яссах телеграфував: «З ухвалених публічних резолюцій, так само як і з одержаних донесень зрозуміло, що армія прагне миру і сповнена рішмості його здобути. Питання полягає лише в тому, яка влада укладе мир. Протягом останніх двох тижнів не знайшлося жодного російського лідера, який насмівся б виступати за продовження війни. Духонін і той заявив: «Я усвідомлюю необхідність загального миру. Будь-який уряд, що проголосить намір дотримуватись союзницьких зобов'язань 1914 р., не проіснує й тижня. Союзники можуть примусити російський уряд відкласти питання на дуже короткий час, але армія доб'ється миру»²⁶.

Подібного висновку дійшов і Б'юкенен. Ця людина, що пильно стежила за тим, щоб Росія у дедалі зростаючих масштабах постачала Антанті гарматне м'ясо, запропонувала звільнити нашу країну від зобов'язань продовжувати війну²⁷. Однак то була, за визнанням самого ж Б'юкенена, «добра міна при поганій грі» — спритний політичний маневр, розрахований на те, щоб перехопити у більшовиків таке близьке народним масам гасло миру і тим самим зміцнити позиції ворогів Радянської влади та підтримати престиж Антанти і США, який неухильно падав.

Пропозиція Б'юкенена не дістала схвалення. Учасники Паризької наради не погодилися навіть на коротеньку й зовсім беззмстовну резолюцію, яка б фальшиво проголошувала відсутність у Антанті і США агресивних цілей у війні²⁸. Хоч би як словесно не наполягав Хауз на прийнятті її, він робив це про людське око. Відхилення його пропозиції створювало можливість Сполученим Штатам виступити з

²³ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1974.— Т. 5.— С. 68.

²⁴ Там же.

²⁵ Берти. За кулисами Антанти.— М., 1927.— С. 164.

²⁶ Державний архів Великобританії: Public Record Office (PRO), F. O. 371. Russia (war) 1917, 3020, N 225 068.

²⁷ Buchanan G. My Mission to Russia and Other Diplomatic Memoirs.— London, 1923.— V. 2.— P. 225—226.

²⁸ Архив полковника Хауза.— М., 1939.— Т. 3.— С. 198—199.

власною заявою про цілі у війні, з програмою «американського миру». Це змушений визнати і біограф Хауза: «Результатом неспроможності... конференції домогтись угоди щодо перегляду воєнних цілей Антанти в ліберальному дусі стали «чотирнадцять пунктів» Вільсона. Полковник Хауз був переконаний — ще до закінчення війни слід досягнути угоди про умови майбутнього врегулювання»²⁹. Саме на це й були спрямовані «ліберальні вимоги», які мали протистояти радянському гаслу загального демократичного миру.

Наміри включитися в розробку конкретної загальнополітичної програми американського імперіалізму спричинили поспішний від'їзд Хауза до Вашингтона. Та В. Вільсон не дочекався свого найближчого помічника. 4 грудня президент виніс на розгляд конгресу пропозицію про оголошення війни Австро-Угорщині, Болгарії й Туреччині. На звернутий до народів світу заклик Радянської держави до миру наймогутніша імперіалістична країна відповіла розширенням війни. Це було першим за 8 місяців, що минули від проголошення війни Німеччині, посланням президента. Воно було сповнене відвертих нападів на проголошену Радянською владою програму миру без анексій і контрибуцій. Святенник Вільсон з властивим йому лицемірством вишукував фальшиві аргументи проти негайного припинення спустошливої війни, метаючи громи й блискавки на адресу народів Радянської країни, шаленіючи від самої думки про можливість укладення «завчасного миру». «Саме тому, що ця непродумана формула відбиває інстинктивні погляди як повсюдне право простої людини, — фальшивив Вільсон, — вона всюди використовується німецькими майстрами інтриг, які прагнуть збити з шляху народ Росії й народ кожної країни, куди можуть дістатися їхні агенти, щоб принести завчасний мир...». Разом з тим президент і члени конгресу уникали гострих випадів і погроз на адресу Габсбурзької монархії та пригнічуваних нею народів³⁰. Це пояснювалося і сподіваннями полегшити сепаратні переговори з Віднем, і планами поповнити американську армію за рахунок мільйонних мас слов'янських емігрантів, які пересілилися за океан з клаптевої Австро-Угорської імперії.

Зовнішньополітичні претензії США не залишилися непоміченими або незрозумілими в правлячих колах Антанти, особливо британських. Вони не бажали беззастережно віддавати американцям пальму першості у формулюванні інтересів капіталістичного світу, і насамперед, своїх власних. Та це було тільки однією і, на той час, не головною причиною активності Ллойд Джорджа. Вона пояснювалася передусім дедалі зростаючим впливом радянської політики миру. Спроби впровадженням найжорстокішої цензури приховати правду про зусилля більшовиків припинити несправедливу війну, як визнавав керівник відомства спеціальної розвідки, не дали бажаних результатів³¹. Обурення трудящих і громадська думка були настільки сильними, що пробивалися й крізь мури Вестмінстера. 21 листопада парламентарій Н. Бакстон, зокрема, зацікавився діяльністю цензора, який перешкодив публікації в англійських газетах умов миру, запропонованих «російським максималістським урядом»³². 26 листопада надійшов запит щодо того, «чи російський уряд... запропонував укласти перемир'я на всіх фронтах, маючи на увазі (загальні) мирні переговори; і коли це так, якою буде відповідь (уряду)». Міністр закордонних справ Бальфур був змушений ствердно відповісти на першу частину запитання, що ж до другої — прикрився тим, що на радянську пропозицію не відреагував жоден із союзницьких урядів.

²⁹ Там же. — С. 201.

³⁰ Congressional Record. — V. 56. — Part 1. — P. 18—21, 67, 68, 76, 91 etc.

³¹ Cockerill G. What Fools We Were. — London, (o. d.). — P. 46.

³² Parliamentary Debates, 99 House of Commons (H. C.), 5 s. — P. 1167.

28 листопада, в день відкриття Паризької наради, розпочалася вже предметна полеміка з приводу опублікування Радянським урядом таємних договорів. Крім відвертих мілітаристів, виступили й ліберали. «Аутвейт,— значилося в протоколі,— запитав державного секретаря в закордонних справах, чи привернув його увагу той факт, що опубліковані теперішнім російським урядом таємні договори виявили, що союзники ставлять своєю метою значні територіальні придбання; і чи може він засвідчити, що існування цих положень було причиною негативної відповіді на прохання уряду Керенського скликати конференцію для перегляду воєнних цілей?»³³.

Якщо ігнорувати перебільшений наголос на діях «уряду Керенського», то стає зрозуміло, що Аутвейт зачепив болючі точки британської зовнішньої політики, поставивши заступника міністра закордонних справ і міністра блокади лорда Роберта Сесіла в досить скрутне становище. Останній не зміг гідно вийти з нього і обмежився обмовками про недостатню точність трактування суті справи, яке нібито містилося в обох частинах парламентського запиту³⁴.

Небезпеку в зв'язку з публікацією таємних імперіалістичних договорів відчула правляча верхівка Великобританії в цілому. Наступного дня, крім питання про допомогу Каледіну, на порядку денному засідання воєнного кабінету значився пункт «Публікація більшовицьких послань». Як свідчить його протокол, доповідач Е. Карсон «... привернув увагу до ряду телеграфічних повідомлень з Росії (які в більшості своїй є більшовицькою пропагандою), що були одержані бюро преси і публікацію яких він тимчасово припинив»³⁵. Після наведення окремих місць «з цих послань» йшлося про те, як обійти закон, згідно з яким «телеграми, що висвітлюють зарубіжні справи, не підлягають цензурі». Карсон посилався на те, що частина цих послань містить «заклики до народів, спрямовані проти їхніх урядів». Бальфур та воєнний міністр Мілнер, з якими Карсон обговорював це питання перед їх від'їздом до Парижа для укладення угоди про розподіл «сфер впливу» в Росії, висловилися проти публікації. Сесіл з ними не погодився. Якщо згадати його попередні маніпуляції в палаті громад, останнє може здатись дивним. Однак позиція лорда не мала політичного підтексту. Вона свідчила лише про здоровий глузд. Сесіл заявив, що «...допустив би публікацію цих пропагандистських послань, тому що затримані тепер вони стануть відомі пізніше, і уряд звинуватять у тому, що він намагався приховати їх». Позиція заступника міністра закордонних справ не дістала схвалення кабінету³⁶.

Задовольнити запити парламентаріїв було значно складніше. Це виявилось того ж дня під час дебатів у палаті громад. Її члени спочатку поцікавилися, чи не зробить державний секретар у закордонних справах загальної заяви щодо нещодавно опублікованих Російським урядом таємних угод і документів, які стосуються Великобританії. Почувши від Сесіла, що він «зараз не готовий зробити заяву такого роду», депутати почали «розкручувати» лорда Роберта. Аутвейт запитав, чи керуються союзники таємними угодами й досі, а Кінг хотів знати, аутентичними чи неаутентичними є опубліковані таємні угоди. Відмовившись відповідати на перший запит, Сесіл неохоче промовив у відповідь на другий: «Деякі з них можуть бути аутентичними, деякі — ні». Коли настала черга відповідати на нові запити, на виручку фактичному керівнику форін офісу прийшов спікер, який попросив зняти їх з порядку денного з огляду на перевантаженість останнього³⁷.

³³ Ibid.— P. 1986—1987.

³⁴ Ibid.

³⁵ PRO, Cab. 23/4, W. C 286.

³⁶ Ibid.

³⁷ Parliamentary Debates, H. C. 99, 5 s.— P. 2191.

Однак під час наступного засідання, яке відбулося 3 грудня, Кінг та Аутвейт знову виступили із запитом, що безпосередньо стосувалося таємних договорів. Уникаючи відповіді, Сесіл звернувся за допомогою до членів кабінету. На його засіданнях двічі обговорювалася парламентська активність цих членів палати громад³⁸. Поволі з'ясовувалося, що тактика замовчувань і зволікань дає дедалі більше осічок.

10 грудня на засіданні воєнного кабінету обговорювалися проблеми загальної політики Великобританії щодо Росії. «Сила більшовицького уряду полягає в тому, — відзначалося в протоколі дебатов, які розгорнулися з цього приводу, — що він відстоює мир; коли б перешкодити його зусиллям, спрямованим на досягнення миру, він (уряд. — Р. С.), певно, буде повалений»³⁹.

Загальну підтримку мирної програми Радянської влади висловив на численних мітингах і маніфестаціях англійський пролетаріат. І хоч опортуністичній верхівці лейбористів та конгресу тред-юніонів вдавалося стримувати переростання його протесту у відкриті революційні виступи проти внутрішньої та зовнішньої політики капіталу, вона змушена була йти на помітну політизацію офіційного робітничого руху, погодитися на висунення ним власної програми миру. Її розробка завершилася в середині грудня 1917 р. 22 грудня програму було опубліковано в лейбористському офіційному «Herald», а 28 — схвалено конференцією представників тред-юніонів і лейбористської партії за участю делегації кооперативних організацій. «Як тільки документ було прийнято, — зазначає зарубіжний автор С. Граубард, — делегація лейбористської партії відправилася на Даунінг-стріт, щоб обговорити його з прем'єр-міністром. Лише місяцем раніше останній обстоював неможливість для уряду виступати з декларацією, що містила б виклад воєнних цілей. Тепер перед фактом переговорів про мир, які вели росіяни, наполягаючи на укладенні його без анексії і контрибуцій, (без) таємних договорів між союзниками, тексти яких поширювалися серед англійської громадськості, лейбористська партія вдалася до тиску на уряд, чітко висловлюючись проти наявних дипломатичних амбіцій»⁴⁰. Прикрашуючи мотиви поведінки соціал-реформістів, С. Граубард у цілому правильно з'ясовує скрутне становище, в якому опинилися Ллойд Джордж та його партнери по класовому співробітництву.

Прем'єр-міністр радо скористався протягнутою рукою. Щоправда, він приписав ініціативу співробітництва, яке охоплювало найважливіші проблеми війни та миру, собі. «Серед робітників, — писав згодом Ллойд Джордж, — наростало заворушення, яке мало небезпечний характер; у будь-який момент воно могло стати загрозливим. Наші зусилля набрати для армії якомога більше людей наштовхнулися на опір тред-юніонів... Тому я вважав необхідним вступити в переговори з тред-юніонами. Насамперед я вирішив запросити тред-юніони на нараду з питання про наші воєнні цілі»⁴¹. Та, як було вже сказано, не Ллойд Джордж був ініціатором зустрічі. Прем'єр погодився на це під тиском могутнього протесту трудящих мас, які дедалі активніше підтримували радянський заклик до миру. Антивоєнний рух справляв дедалі сильніший вплив на зовнішню політику воюючих держав, примушував їх гарячково відшукувати засоби дальшого введення в оману мас, які вимагали негайного припинення кровопролиття. Водночас пишномовні декларації щодо воєнних цілей Заходу мали бути вико-

³⁸ PRO, Cab. 23/4, WC 294.

³⁹ Ibid.—WC 295.

⁴⁰ Graubard S. R. British Labour and Russian Revolution.— Cambridge, 1965.— P. 47.

⁴¹ Ллойд Джордж Д. Военные мемуары.— Т. 5.— С. 39.

ристані його правлячими колами у боротьбі проти соціалістичної революції в Росії.

Дійшовши висновку про неможливість ігнорувати або замовчувати мирну програму Радянської країни, державні діячі Заходу прискорили підготовку відповіді на неї. 3 січня 1918 р. на ранковому засіданні, коли військовий кабінет приступив до остаточного обговорення «мирного демаршу», Ллойд Джордж порушив питання, пов'язані з обнародуванням військових цілей Великобританії. По-перше, було підтверджено, що союзники з подібними проголошеннями виступатимуть, за вимогою президента США, окремо. По-друге, йшлося про форму проголошення. Прем'єр-міністр відкинув можливість безпосереднього звернення до Радянської країни. Він не вважав за потрібне адресуватися безпосередньо до Центральних держав, оскільки це ставило б питання про переговори з ними. Неприйнятною була, на його думку, й офіційна заява — її також слід було погоджувати з союзниками. Єдиний вихід Ллойд Джордж вбачав у виголошенні промови, яка б торкалась військових цілей Англії. «Політичні лідери Антанти,— сказав, зокрема, він,— постійно виступають з промовами, і не існує ніяких зобов'язань попередньо погоджувати їх текст»⁴².

Поставала, однак, важлива проблема: де виступати? Ось тоді досвідчений політик і виклав свій задум. Він заявив, що «... зачитає реально зважену заяву щодо політики воєнного кабінету в ході переговорів з лідерами тред-юніонів у справах робочої сили та скасування певної частини броні, наданої окремим категоріям робітників на початку війни». Тим більше, підкреслив прем'єр-міністр, що, як стало відомо, «представники тред-юніонів збираються в ході дискусій порушити проблему військових цілей...»⁴³.

Учасники засідання погодилися з Ллойд Джорджем. Представник лейбористів Барнс заявив, зокрема, що надає великого значення «...психологічному ефекту, який створить у країні поява розгорнутої та розсудливої заяви про цілі у війні». Його виступ свідчив про заінтересованість правих лідерів робітничого руху у змові з капіталістичним урядом, спрямованій проти загального демократичного миру⁴⁴.

Наприкінці обговорення прем'єр-міністр знову взяв слово. Він запропонував додати в текст промови ще одне, безпосередньо пов'язане з подіями в Росії положення, а саме — заявити таке: «Якщо російська демократія не вступить у одноосібні переговори з ворогом, ми будемо підтримувати її...». Це був прямий заклик до контрреволюційних сил Росії, яких на Заході йменували «російською демократією», активізувати боротьбу проти революційного виходу країни із світової війни. Кабінет вирішив зібратися ще раз того ж дня. Барнсу, який мав головувати на переговорах між урядом і тред-юніонами, доручили домовитися про дату виступу Ллойд Джорджа. Планувалося організувати його не пізніше 5 січня⁴⁵.

Та справа була ще далекою від остаточного розв'язання. На вечірньому засіданні воєнного кабінету знову дебатовалося питання про доцільність виголошення прем'єр-міністром декларації про цілі війни саме перед представниками організованого робітничого руху. Всі його учасники зійшлися на тому, що засідання палати громад було б «найбільш придатним місцем» для заяви прем'єр-міністра (лише кілька годин тому Ллойд Джордж вважав інакше.— *Р. С.*). Присутні погодилися, що, як відзначалося на ранковому засіданні (до речі, у відповідному протоколі про це немає її слова.— *Р. С.*), декларація, виголошена перед аудиторією тред-юніоністів, викличе гостру

⁴² PRO, Cab. 23/5, WC 312.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

критику, «...оскільки виглядатиме свідченням перебільшеного значення, яке начебто надається членам профспілок порівняно з іншими верствами суспільства». З іншого боку, відзначалося, що ще однієї такої «зручної можливості» не буде і «бажано використати наявну». В цілому, таким чином, було вирішено, що заява перед тред-юніоністами є бажаною.

Як бачимо, рішення про спосіб виголошення «мирної програми» важко далось консерваторам. Під час її безпосереднього обговорення вони стояли й на сторожі імперських амбіцій Великобританії. Так, державний секретар у справах колоній Лонг висловив «обгрунтоване застереження проти надто великого наголосу на принципі самовизначення». Члени кабінету домовилися, як обійти труднощі, що виникали з вимушеної згоди на відстоюване радянською мирною програмою право народів на вільний національний розвиток. «Принцип самовизначення,— занотовано в протоколі,— має застосовуватися лише до територій, на яких розгорнулися військові дії»⁴⁶.

Виступ Ллойд Джорджа на засіданні кабінету наочно підтвердив суто імперіалістичну спрямованість «мирної декларації». По-перше, прем'єр-міністр наголосив на тому, що її метою зовсім не було припинення світової війни. «...Умови, які ми маємо намір викласти в цьому документі,— наголосив він,— не повинні бути такими, що їх Німеччина погодиться прийняти». Ллойд Джордж нагадав, що Німеччина переживає часи тріумфу. І в цих умовах, сказав він далі, «жодний німецький уряд не погодиться на все те, на чому ми наполягатимемо. Звідси випливає, що підготовлювана заява має розглядатися скоріше як військовий, а не мирний крок». Разом з тим прем'єр-міністр надавав великого значення тому, щоб «мирна декларація» використовувалась як знаряддя відриву від Німеччини її союзників. В цьому плані його дуже непокоїла ленінська зовнішня політика. «Опублікування більшовиками союзних договорів, які стосуються Туреччини,— бідкався Ллойд Джордж,— справило величезний вплив на цю країну»⁴⁷.

У ретельно профільтованому протоколі згаданого засідання воєнного кабінету міститься ще одна згадка про Радянську країну. Сесіл, зокрема, наполягав на «... уникненні в заяві будь-яких положень, які примусять Румунію вважати, що Великобританія хоч якось нехтує своїми зобов'язаннями щодо неї». Він ратував не лише за дотримання обіцянок допомогти Румунії в анексії територій у зв'язку з вступом у світову війну, а й агітував за дотримання нових, передбачених англо-французькою угодою про розподіл «сфер впливів» у Росії⁴⁸. Так продовження світової війни, дії в дусі таємних договорів ставали невіддільними від активізації підступів імперіалізму проти ленінської зовнішньої політики миру, від розгортання антирадянської інтервенції. Найвпливовіша англійська буржуазна газета «Таймс» у передовій, спеціально присвяченій майбутньому виступу прем'єра, погрожувала: «Ворогу та більшовикам прем'єр-міністр дасть тепер відповідь»⁴⁹.

Виступаючи з широкомовною заявою про військові цілі Великобританії, а також про становище на різних континентах, морях і океанах⁵⁰, Ллойд Джордж перебирав на себе роль провісника імперіалістичного врегулювання, на яку претендували США та їх тодішній богобоязливий президент. Воєнний кабінет подбав про те, щоб не викликати незадоволення Сполучених Штатів. Форін офіс мав надіслати британському послу у Вашингтоні телеграму, де повідомити американський уряд і особисто президента про переговори з тред-юніонами.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid.— WC 313.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Times.— 1918.— January 4.

⁵⁰ Див.: рос. переклад тексту кн. Ллойд Джорджа «Военные мемуары» (т. 5, с. 55—62).

В ній у розпачливих тонах змальовувалося становище Англії у зв'язку з необхідністю проведення додаткової мобілізації та залежності уряду в цьому питанні від профспілок. «Переговори досягли такої точки,— зазначалося в телеграмі,— що їх успіх міг бути забезпечений лише негайною урядовою заявою про цілі у війні... Часу на консультації з союзниками відносно тексту заяви не було. Втім вона відповідає деклараціям президента Вільсона»⁵¹.

Справді, в соціально-політичному плані цілі Англії та США, «мирні програми» обох імперіалістичних держав були, по суті, тотожними. Однак ставлення до них у таборах ворогів миру і прихильників продовження світової війни було далеко не однаковим. Переваги США перед ослабленим у війні та безпосередньо запламованим таємними імперіалістичними угодами союзником виявлялися особливо наочно тоді, коли йшлося про дії, спрямовані проти соціалістичної революції в Росії. Імперіалісти здавали собі справу з того, що їх «мирна програма» має проголошуватися не лише найбагатшою капіталістичною країною, а й найбільш досвідченими демагогами.

Багато в чому схожими були й методи підготовки «мирних декларацій». Щоправда, за океаном вона велася ще більш не демократичними методами, зважаючи на виняткове становище президента в системі американської адміністрації, а також на авторитарність особи В. Вільсона. Активним організатором проголошення умов «американського миру» був Хауз. Як уже вказувалося вище, він побуджував президента до виступу з ними ще під час зустрічі союзників у Парижі. Закликав його до цього і посол США у Петрограді Френсіс. Спочатку останній передав президенту прохання від діячів російської контрреволюції. Невдовзі у своїх депешах він висловив і власні рекомендації щодо необхідності якомога скоріше виступити з декларацією, яка б згуртувала противників загального демократичного миру, проголошеного першим законодавчим актом соціалістичної революції⁵². Про це свідчить звернення посла Тимчасового уряду Бахметева до полковника Хауза. Представник російської контрреволюції просто благав проголосити розгорнуту американську «програму миру»: «Його (Радянського уряду.— Р. С.) заклик, звернутий до союзників, не може лишитися без відповіді, оскільки будь-яке ухиляння союзників від розв'язання питання про мир лише посилить позицію більшовиків... Будь-який формальний протест проти політики Леніна або будь-які погрози матимуть той же ефект»⁵³.

Виступ Ллойд Джорджа 5 січня мало не сплутав американцям карти. Він викликав у президента розпач. «Вільсон,— зазначає американський дослідник Л. Гельфанд,— оцінював умови прем'єр-міністра настільки близькими до своїх власних, що вважав неможливим представити останні конгресу 8 січня». Хауз доклав чимало зусиль, щоб переконати президента виступити з «14 пунктами». Він запевнював, що Ллойд Джордж лише «розчистив повітря» для американської декларації. «Я,— занотував Хауз,— також наполягав на тому, що після того, як президент виголосить своє звернення, це настільки згладить враження від промови Ллойд Джорджа, що її буде забуто, і він, президент, ще раз виступить у ролі глашатая Антанти, більше того, лібералів усього світу. Президент вкрай розчулився і взявся до роботи з ще більшим запалом»⁵⁴.

Та особисті мотиви — а вони відігравали і відіграють надто помітну роль в діяльності заокеанських президентів, щоб з ними не

⁵¹ PRO, Cab. 23/5, WC 313.

⁵² Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918: Russia.— V. 1.— P. 238—239, 252—253 etc.

⁵³ Архив полковника Хауза.— Т. 3.— С. 232.

⁵⁴ Gelfand L. E. The Inquiry: American Preparations for Peace, 1917—1919.— New Haven, 1963.— P. 151.

рахуватися — не були головними причинами, які «запалили» президента. Він керувався насамперед невідкладними глобальними потребами фінансових монополій, намаганнями придушити соціалістичну революцію в Росії та не допустити припинення імперіалістичної війни. Це й погасило розгубленість і роздратування президента, викликані виступом спритнішого Ллойд Джорджа.

8 січня 1918 р. було оголошено зовнішньополітичну програму США — її так звані «14 пунктів»*. Цілком достатньо розглянути тут лише окремі з них, що безпосередньо стосуються миролюбних позицій Радянської країни. Так, якщо в Декреті про мир висувалася вимога послідовного втілення в життя принципу права націй на самовизначення як однієї з найважливіших умов мирного врегулювання, гарантії подолання політики анексій і поневолення народів, то «14 пунктів», які формально погоджувалися з цим принципом, вкрай обмежували його застосування, зводячи лише до окремих випадків, які відповідали інтересам боротьби США з імперіалістичними конкурентами.

У послідовному втіленні в життя принципу національного самовизначення був безпосередньо зацікавлений український народ. Адже воно наближувало здійснення його багатовікової мрії — возз'єднання всіх українських земель. Діаметрально протилежну позицію займав Вільсон — він обстоював необхідність збереження клаптевої Габсбурзької монархії, а отже, й жорстокого чужоземного гноблення українців. Передбачалася лише «автономія» слов'янських народів Австро-Угорщини та Туреччини (пункти 10-й і 12-й).

Вважаючи заселену українцями територію розмінною монетою в імперіалістичних торгах і переторгах, американський уряд з тим більшою ворожістю ставився до його боротьби за перемогу Радянської влади, взагалі до революційного єднання народів Країни Рад навколо великого російського народу. Американський президент почав свій виступ у конгресі з відвертого визнання, що основною причиною появи «14 пунктів» стали революційні події у Росії. Тому-то в цьому документі й не знайшлося місця для положень щодо майбутнього Німеччини. Місце головного ворога «союзників» у війні посіла Росія. Основним серед «14 пунктів» був 6-й, цілком присвячений «російській проблемі». «Найкрасномовнішою частиною послання» назвав його Хауз. Та це була облудна «красномовність», сповнена лицемірних запевнень про «любов» до Росії з боку «сестер-націй», про невтручання у її внутрішні справи, повагу до територіальної цілісності.

Вводячи в оману народи світу, уряд США діяв від імені тих, хто добивався розгортання антирадянської інтервенції, і мав на увазі зусиль, щоб спровокувати збройний напад Німеччини на Радянську країну. Січневі проголошення Ллойд Джорджа та Вільсона були спрямовані проти революційного виходу народів Росії з імперіалістичної війни. Однією з основних цілей, яку вони переслідували, було збереження єдності старого світу в боротьбі з Радянською владою, організація спільного збройного походу проти неї, який мав стати результатом зриву мирних переговорів у Бресті і розпочатися антирадянською агресією Центральних держав.

В опублікованих документах та життєписі полковника Хауза містяться безпосередні свідчення провокаційного характеру «14 пунктів»: «Президент Вільсон вивчав пункт, присвячений Росії, з особливим старанням, оскільки становище в Росії було, в певному розумінні, головним *«raison d'être»* (цілевиправданням) промови. Більшовики уклали перемир'я з Німеччиною, проте ще не було з'ясовано, чи зможуть вони погодитись на її умови миру. Насамперед

* Текст «14 пунктів» разом з коментарями див.: Архив полковника Хауза. — М., 1944. — Т. 4. — С. 148—157.

необхідно було наполягати на дружньому ставленні Америки до Росії і на відсутності у першій егоїстичних цілей у війні»⁵⁵.

Американська адміністрація покладала особливі надії на пропаганду власної «мирної програми» в самій Росії. Вже наступного дня після виступу президента 9 січня 1918 р. державний секретар США Лансінг зажадав від Френсіса забезпечення якнайширшого розповсюдження «14 пунктів» у Петрограді, Москві та інших важливих центрах Радянської країни⁵⁶. Від Е. Сіссона — головної особи, що відала заокеанською пропагандою в Росії, вимагали організувати швидкий переклад документа російською мовою. Через кілька днів Френсіс доповів, що у Петрограді розклеєно 100 тис. примірників звернення Вільсона, ще 800 тис. мало розійтись в інших місцях, насамперед на фронті. Довести їх зміст до солдатів, особливо Південно-Західного фронту⁵⁷, мала місія «Американської асоціації християнської молоді». «14 пунктів» перекладалися й українською мовою⁵⁸. Активну участь у підривної пропагандистській кампанії брали українські буржуазні націоналісти.

Гарячкова діяльність агентів США у Росії не змогла знешкодити ваді таємної дипломатії імперіалізму. Вона не принесла бажаних результатів її натхненникам. Як визнавав заокеанський історик Ч. Сеймур, «чотирнадцять пунктів не справили також безпосереднього впливу і на становище в Росії, на який розраховував Хауз»⁵⁹. Змушена припинити мовчанку і відповісти на могутній заклик до припинення кривавої бійні та укладення загального демократичного миру імперіалістична дипломатія виявила свою ворожість до найжиттєвіших інтересів народів. Фальшиві словесні виступи на їх підтримку оберталися насправді активізацією боротьби проти першої в світі соціалістичної держави трудящих. Радянська дипломатія зуміла розпізнати й викрити підступи ворогів соціалізму. У боротьбі за революційний вихід народів Росії з імперіалістичної війни вона спиралася на наукове революційне вчення пролетаріату. В. І. Ленін, який безпосередньо керував боротьбою за мир, ґрунтовно викрив плани антантівсько-американських правлячих кіл, спрямовані на повалення Радянської влади силами кайзерівських військ, на відкрити чи мовчазну угоду світового імперіалізму за рахунок народів Росії. «Англо-французька буржуазія, — відзначав, зокрема, він, — ставить нам запитання: ідіть-но, любі, воювати *тепер*, ми від цього чудово віграємо. Німці вас пограбують, «зароблять» на Сході, дешевше поступляться на Заході, а до речі Радянська влада полетить»⁶⁰. Ленінська характеристика повністю збігається й фінансового капіталу США. Це стає зрозумілим, коли зіставити «Тези по питанню про негайне укладення сепаратного і анексіоністського миру» і підготовчі матеріали до них. В параграфі десятому тез наголошується, що «революційна війна», ведення якої вимагали вороги більшовизму, «в даний момент зробила б нас об'єктивно агентами англо-французького імперіалізму»⁶¹. В начерках до цієї праці Володимир Ілліч так сформулював наведену вище тезу: «об'єктивно агент Вільсона»⁶². Цим підкреслювалося, що заокеанський президент виступав від імені всього антантівсько-американського табору.

⁵⁵ Архив полковника Хауза. — Т. 3. — С. 231—232.

⁵⁶ Papers..., 1918: Russia. — V. I. — P. 426.

⁵⁷ Ibid. — P. 427; Bolshevik Propaganda: Hearings before the Subcommittee of the Committee on the Judiciary. U. S. Senate. Sixty-sixth Congress and thereafter. — Washington, 1919. — P. 194—196.

⁵⁸ Laserson M. American Impact on Russia. — New York, 1950. — P. 419.

⁵⁹ Архив полковника Хауза. — Т. 3. — С. 243.

⁶⁰ Ленін В. І. Про революційну фразу // Повне збір. творів. — Т. 35. — С. 338.

⁶¹ Ленін В. І. До історії питання про нещасний мир // Там же. — С. 237.

⁶² Ленинский сборник XI. — С. 37.

Величезне значення для мобілізації мас проти підступів міжнародного імперіалізму мало викриття В. І. Леніним справжнього їх змісту і спрямування. Він переконливо показав, що боротьба за мир у конкретно історичних умовах кінця 1917 р.—початку 1918 р. стала вирішальним фактором розвитку і зміцнення соціалістичної революції. «... Що може бути безперечнішим і яснішим,— запитував Володимир Ілліч,— ніж така істина: уряд, який дав змученому трирічною грабіжницькою війною народові Радянську владу, землю, робітничий контроль і *мир*, був би непереможний? Мир — головне»⁶³.

В. І. Ленін наголошував на життєво важливому значенні боротьби за збереження і зміцнення Радянської влади не лише з точки зору інтересів народів Росії, а й міжнародного революційного і робітничого руху, національно-визвольної боротьби, потреб світового суспільного розвитку. Ленінська мирна політика яскраво втілювала в собі органічні гуманістичні засади Великого Жовтня. Вона спиралася на підтримку всіх трудящих Росії, а також такого могутнього союзника у боротьбі проти імперіалістичної політики воєн й агресії, як робітничий клас капіталістичних країн, приводила в дію надійний резерв суспільного прогресу — світовий національно-визвольний рух. Це й забезпечувало успіх зовнішньої політики соціалістичної революції у протистоянні з дипломатією імперіалізму.

Послідовна й наполеглива боротьба Союзу РСР за відвернення термоядерної війни на сучасному етапі переконливо свідчить про нерозривний «взаємозв'язок ідеалів Жовтня і нинішнього курсу партії, ... всесвітньо-історичну значимість Жовтневої революції...»⁶⁴. Розпочата нею боротьба проти таємної дипломатії імперіалізму прокладає людству шлях у світ без воєн, у світ дружби й братерства народів.

Р. Г. Симоненко

ВЕЛИКИЙ ОКТЯБРЬ И ПОРАЖЕНИЕ ТАЙНОЙ ДИПЛОМАТИИ ИМПЕРИАЛИЗМА (НОЯБРЬ 1917 г.—ЯНВАРЬ 1918 г.)

Резюме

В статье рассматривается начальный этап противоборства внешней политики рожденного Великим Октябрем Советского государства и тайной дипломатии империализма. Раскрываются маневры, связанные с формулированием «мирной программы» Антанты и США в ответ на подъем антивоенного движения народов, вызванного содержащимся в ленинском Декрете о мире требованием всеобщего демократического мира.

⁶³ Ленін В. І. Про сверблячку // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 347.

⁶⁴ В Центральном Комитете КПСС // Правда.— 1986.— 22 авг.

ПРОБЛЕМИ ВІДБУДОВИ МЕТАЛУРГІЙНИХ ПІДПРИЄМСТВ ДОНБАСУ В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ.

1943—1985 рр.

Питання відбудови народного господарства країни, зруйнованого гітлерівськими загарбниками, знайшли своє відображення в радянській історіографії. За підрахунками автора, до 1985 р. видано понад 260 праць історико-партійного, історичного, а також економічного й нарисового характеру, в яких висвітлено різні аспекти цієї проблеми¹. Значна їх кількість присвячена відбудові металургійних підприємств Донбасу.

За призначенням, характером викладу, рівнем аргументації в історіографії проблеми виділяються три групи видань: література, що вийшла в роки Великої Вітчизняної війни та четвертої п'ятирічки, в 50-ті роки та протягом 60 — 80-х років. В історіографічних статтях питання відбудови народного господарства Донбасу та металургійних підприємств регіону спеціально не досліджувалися. Тому автор прагне розглянути саме цю проблему.

Серед праць першої групи — ряд брошур і статей пропагандистсько-роз'яснювального характеру. В них розповідається про перші успіхи, досягнуті у справі відбудови знищених окупантами заводів, фабрик, рудників тощо². Більш широко це питання висвітлено у статті М. М. Середенка³. В ній наведено дані про наслідки першого року відбудови, коли тільки в Донецькій області було відремонтовано 7 доменних, 23 мартенівських печей, 17 прокатних станів. Металурги області дали Батьківщині 200 тис. т чавуну, 430 тис. т сталі й 20 тис. т прокату.

План відродження та технічного переозброєння галузі, зокрема в Донбасі, розглянуто в праці І. П. Бардіна і М. П. Банного⁴. Перші успіхи, а також ще не розв'язані завдання її дальшого розвитку на Півдні, досвід роботи трудових колективів було проаналізовано у спеціальному збірнику наукових статей⁵. Проте автори цих праць приділили основну увагу не тому, що вже було зроблено, а перспективам розвитку галузі чи окремих її підприємств⁶. Широко пропагувався досвід роботи окремих заводів, шахт, а також передовиків виробництва. Так, у збірнику нарисів⁷ розповідається про методи праці сталеварів заводу ім. Ілліча (Жданов) М. Кучеріна, О. Стефанця, формовщика Ф. Карасьова, токаря Л. Лисовського, електрозварника П. Голубева та ін.

¹ Підраховано автором за каталогом Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна.

² Гаевой А. И. Возрождение хозяйства и культуры Ворошиловградской области.— М., 1944.— 40 с.; Они идут с нами // Знамя.— 1950.— № 6.— С. 15—21; Мельников Л. Донбасс восстанавливается // Парт. строительство.— 1944.— № 10.— С. 27—32.

³ Середенко М. М. Металургійна промисловість України та її відбудова.— У зб.: Народне господарство Рад. України.— К., 1945.— С. 91—122.

⁴ Бардин І. П., Банний Н. П. Черная металлургия в новой пятилетке.— М.; Л., 1947.— 68 с.

⁵ Восстановление предприятий черной металлургии.— М., 1946.— 160 с.

⁶ Петруша Ф., Шевченко І. Металургія України на піднесенні // Більшовик України.— 1949.— № 1.— С. 62—71; Гарбер Ю. Н. Битва за метал.— К.; Л., 84 с.; Середенко М. М. Відбудова та розвиток металургійної промисловості УРСР // Наук. зап. Ін-ту екон. АН УРСР.— 1946.— В. 1.— С. 45—58 та ін.

⁷ Новаторы производства ордена Ленина завода имени Ильича. — Сталино, 1948.— 96 с.

Певний інтерес становлять публікації виробничників про хід відбудови галузі⁸. До відкриття наради металургів Півдня і Центру, яка відбулася в червні 1948 р. у Донецьку, було видано брошуру із серії «Бібліотека стахановського досвіду». В ній знатні ставелари, зокрема М. Кучерін та М. Мершій, розповіли про власні досягнення⁹.

Отже, авторами публікацій, що побачили світ у 1943—1950 рр., були партійні працівники, виробничники, а також економісти й журналісти. Вони використали обмежене коло джерел і висвітлили тему з позицій практиків.

В 50-ті роки праці з розглядуваної теми набули більш дослідницького характеру. З'явилися дисертації, в яких було проаналізовано деякі питання боротьби Комуністичної партії за відбудову галузі¹⁰.

У статті А. Ф. Хавіна¹¹, автор якої ввів до наукового обігу ряд матеріалів центральних архівів, місцевої преси, показано, що найскладнішим був період від визволення території Донбасу до червня 1944 р. Тоді ще не були відновлені залізниці, часто відчувалася нестача робочої сили.

А ось у книзі «Промисловість Радянської України за 40 років»¹² у розділах, присвячених відродженню заводів та фабрик, жодного слова не сказано про труднощі відбудови. Проблеми, які вирішували Комуністична партія, трудящі країни в тяжкі повоєнні роки, в ній не розкрито. Відсутні й статистичні дані узагальнюючого характеру.

І все ж таки в той час починають з'являтися праці, в яких широко використано архівні документи. У статті А. В. Крилової проаналізовано річні звіти металургійних заводів. Це дало їй змогу зробити деякі висновки, зокрема, про значне зростання продуктивності праці, успіхи, досягнуті в боротьбі за правильну організацію праці й зміцнення трудової дисципліни, закріплення кадрів на підприємствах чорної металургії Донбасу¹³. В цілому ж у 50-ті роки дослідники стали дедалі ширше залучати архівні матеріали, уникати занадто райдужних оцінок.

Вивчення деяких аспектів проблеми помітно активізувалося наприкінці 50-х — на початку 60-х років, чому значною мірою сприяло розширення публікації статистичних матеріалів. Хоча й з'явилися праці узагальнюючого плану, але в них періоду 1943—1950 рр. відведено відносно небагато місця¹⁴; зокрема, в книзі «Розвиток чорної металургії Української РСР» — тільки близько двох сторінок тексту (с. 13—15). У наступні роки ці питання досліджувалися активніше. Наприклад, у праці О. О. Нестеренка¹⁵ відбудова промисловості в роки війни розглядається в окремому параграфі п'ятого розділу (с. 185—203), а пе-

⁸ Кучерін М. Как я варю сталь.— М., 1946.— 36 с.; Новатори — металлурги Украины.— К.; Л., 1948.— 82 с.; Больше чугуна Родине // Рассказы стахановцев домашнего производства.— Сталино, 1948.— 43 с.; Мастера металла // Рассказы лучших металлургов Сталинской области.— Сталино, 1950.— 63 с. та ін.

⁹ Скоростная плавка.— Сталино, 1948.— 36 с.

¹⁰ Беспалова Л. А. КП(б) Украины в борьбе за восстановление и развитие металлургической промышленности в четвертой пятилетке // Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Киев, 1953.— 19 с.; Федорченко В. С. Борьба КПСС за восстановление и развитие черной металлургии Украины в 1943—1950 гг. (На материалах завода «Азов-сталь» и «Запорожсталь»): Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Киев, 1953.— 20 с. та ін.

¹¹ Хавин А. Ф. Восстановление промышленности Донбасса в период Великой Отечественной войны // Вопр. истории.— 1956.— № 5.— С. 21—38.

¹² Промисловість Радянської України за 40 років (1917—1957).— К., 1957.— 330 с.

¹³ Крылова А. В. Восстановление металлургической промышленности Сталинской области и борьба за повышение производительности труда (1946—1950 гг.).— Труды Донец. индустр. ин-та.— 1958.— Т. 31.— Сер. общ. наук.— В. 2.— Политэкономия.— С. 89—107.

¹⁴ Середенко М. М. Чорна металургія України 1917—1957.— К., 1957.— 160 с.; Борнадкий И. И., Терещенко Н. А. Развитие черной металлургии Украинской ССР.— Киев, 1963.— 296 с.; Терещенко Н. А. Черная металлургия Украинской ССР за 50 лет Советской власти.— Киев, 1967.— 118 с.

¹⁵ Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине // В 3-х ч.— К., 1966.— Ч. 3.— 488 с.

ріод 1946—1950 рр. — у шостому розділі (с. 204—236). У книзі можна знайти цікаві матеріали про відродження металургійних підприємств Донбасу. Автор широко використав збірники документів, матеріали Центрального архіву народного господарства СРСР (ф. 8876, 1562), партархівів Інституту історії партії при ЦК Компартії України (ф. 166) та Ворошиловградського обкому партії, а також Донецького облдержархіву. Говорячи про успіхи та досягнення у справі виконання планів четвертої п'ятирічки, дослідник не замовчує недоліки й труднощі, з якими довелося зіткнутися трудящим у той час. Разом з тим О. О. Нестеренко недостатньо мірою висвітлив питання боротьби за технічний прогрес у металургійній промисловості. Хоч відомо, що технічне переозброєння чорної металургії, поліпшення організації виробництва й забезпечили підвищення її якісних і кількісних показників, особливо на заводах Донецької області.

Цю проблему розглянули автори колективної праці про розвиток народного господарства Української РСР¹⁶. Вони зробили правильний висновок, що технічно-економічне вдосконалення виробництва стало найважливішою передумовою інтенсивного зростання продуктивності праці в цій галузі. На більшості металургійних підприємств республіки, підкреслено в монографії, довоєнного рівня виробітку продукції (на одного робітника) було досягнуто ще в 1948 р., а продуктивність праці в чорній металургії УРСР на кінець четвертої п'ятирічки підвищилася (в порівнянні з 1940 р.) на 33%¹⁷.

Протягом 60-х років було опубліковано ряд монографічних праць¹⁸. Дослідження українських істориків з цієї теми в основному було присвячено аналізу історико-партійних проблем, зокрема, ролі Комуністичної партії в організації всенародної боротьби трудящих за відродження важкої промисловості. Як правило, в цих книгах розглядалися або питання відбудови лише однієї цієї галузі, або народного господарства в цілому. У них можна відшукати цікаві матеріали з історії відродження металургійної промисловості Донбасу.

Особливо слід відзначити вихід в світ другого тому «Історії робітничого класу Української РСР» (К., 1967). Автори праці використали широке коло архівних та статистичних матеріалів, а також періодичну пресу та іншу літературу. Це дало можливість значною мірою заповнити прогалину, яка виникла при висвітленні таких питань, як кількісні та якісні зміни у складі робітничого класу, зростання його культурно-технічного рівня, співдружність робітників України з трудящими інших союзних республік, зростання їх провідної ролі в суспільно-політичному житті тощо.

Про героїчну працю трудівників республіки на відбудові зруйнованого окупантами народного господарства йдеться в розділах (с. 311—341), написаних О. Кудлаєм та М. Кравчуком. Широким фронтом, як підкреслено в монографії, розгорнулися відбудовні роботи на металургійних заводах Донбасу.

Значну увагу в монографії приділено висвітленню питання про творчу ініціативу робітників та запровадження передових методів пра-

¹⁶ Розвиток народного господарства Української РСР 1917—1967 // В 2-х т.— К., 1967.— Т. 2.— 499 с.

¹⁷ Там же.— Т. 2.— С. 182.

¹⁸ Буцко Н. А. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны.— Киев, 1962.— 179 с.; Данилюк М. З. Натхнення праця в ім'я перемоги.— К., 1970.— 167 с.; Денисенко П. Комуністична партія — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.).— К., 1968.— 176 с.; Кудлай О. С. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період.— К., 1965.— 296 с.; Юрчук В. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.).— К., 1965.— 255 с. та ін.

ці, а також про зв'язки науки з виробництвом. У післявоєнні роки, як зазначив М. Кравчук, зміцніли контакти науково-дослідних установ АН УРСР з працівниками та інженерами багатьох металургійних підприємств. На жаль, в праці є й неточності. О. Кудлай, наприклад, пише, що Маріупольський металургійний завод ім. Ілліча ще до закінчення війни налагодив серійний випуск залізничних цистерн¹⁹. Це твердження не є переконливим. Хоча Державний Комітет Оборони 11 березня 1945 р. і прийняв рішення про організацію на ньому виробництва цистерн, перші 25 штук були виготовлені лише в серпні того року²⁰.

Звичайно, ті розділи праці, де розповідається про історію робітничого класу республіки (1943—1950-ті роки), не можуть претендувати на вичерпність проблеми. Адже О. Кудлай та М. Кравчук іноді обмежуються простим переліком фактів, цифр без глибокого їх осмислення. В книзі в основному йдеться про успіхи та досягнення трудящих і недостатньо висвітлено труднощі, які мали місце в процесі відбудови народного господарства. М. Кравчук навів (с. 321) дані про кількість трудівників, зайнятих у народному господарстві республіки в 1940 та 1945 рр., які не відповідають дійсності. Насправді ж у 1940 р. працювало 6578 тис. робітників і службовців, а в 1945 р. — 4336 тис.²¹

Значне місце в другому (с. 437—459) та третьому (с. 192—213) томах праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» (К., 1967—1969) відведено героїчній епопеї — відбудові зруйнованої окупантами промисловості республіки, зокрема, металургійних підприємств Донбасу. Налагодження виробництва металу, як зазначають автори, було одним з найважливіших господарських і воєнно-політичних завдань, яке стало кровною справою всіх радянських людей. Дослідники проаналізували найважливіші форми допомоги, яку вчені подали трудящим Української РСР у вирішенні складних технічних проблем. Найбільш масовою серед них, як підкреслюється у цьому виданні, у завершальний період війни було шефство трудівників тиллових районів країни над областями, районами і містами, яким окупанти завдали величезної матеріальної шкоди.

Автори цього цінного й цікавого фундаментального дослідження чимало місця відвели розповіді про успіхи та досягнення, але, на наш погляд, недостатньою мірою висвітлили труднощі, з якими довелося зіткнутися в той час. Автори подекуди використовують застарілі дані про те (с. 185, 3-й том), що напередодні війни у республіці було 6202 тис. робітників та службовців. Насправді ж у 1940 р. їх налічувалося 6578 тис.²²

На початку 60-х років було опубліковано ряд праць історико-партійного характеру. Книга Г. Я. Ємченка, яка видана в 1961 р., присвячена багатогранній діяльності партійних організацій Донбасу, головним чином Ворошиловградської області, в роки Великої Вітчизняної війни²³. Хоча в книзі основну увагу приділено відбудові вугільної промисловості, але в ній йдеться й про відродження металургійних підприємств регіону. Автор використав архівні матеріали та періодичну пресу. Це допомогло йому розповісти й про відродження індустрії Донбасу після визволення його території від гітлерівських окупантів.

¹⁹ Історія робітничого класу Української РСР.— Т. 2.— С. 314.

²⁰ Див.: Грушевський Д. Імени Ильича // Из истории ордена Ленина Ждановского завода имени Ильича.— Донецк, 1966.— С. 121—122; Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.): Сб. документов и материалов.— Донецк, 1980.— С. 278.

²¹ Див.: Історія робітничого класу Української РСР.— С. 321; Народне господарство Української РСР в 1965 році.— К., 1966.— С. 474.

²² Див.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.— С. 185; Народне господарство Української РСР в 1965 році.— С. 474.

²³ Див.: Ємченко Г. Я. Годы суровых испытаний // Из истории партийных организаций Донбасса в период Великой Отечественной войны (июнь 1941—1945 гг.).— Луганск, 1961.— 205 с.

В. І. Мавроді розглянув ці питання в двох параграфах своєї книги (с. 32—55)²⁴. Використавши в основному матеріали Донецького облпартархіву, він докладно висвітлив перший етап (1943—1944 рр.) відбудови чорної металургії. До кінця 1944 р., пише автор, стали до ладу найменш зруйновані ворогом об'єкти. На жаль, відбудовні роботи, що розгорнулися на другому етапі (1944—1945 рр.), в праці розглянуто побіжно.

Викликають сумніви наведені в книзі дані про кількість комсомольсько-молодіжних бригад, які в лютому 1944 р. працювали на підприємствах галузі області. Автор твердить, що з 383 цих колективів більше половини були фронтовими. В той же час у доповідній записці Донецького обкому комсомолу «Про участь комсомольських організацій області у відбудові і роботі промисловості Донбасу», надісланий до ЦК ЛКСМ України, говориться про те, що з 383 фронтових було лише 48²⁵. У монографії не висвітлено діяльність Ворошиловградської парторганізації. Використаний автором матеріал в основному стосується Донецької області. Отже, назва книги ширше її змісту. До того ж у ній відсутні посилання на праці попередників, учених, які досліджували цю тему.

Плодотворно вивчає історико-партійний аспект розглядуваної проблеми М. Ф. Хорошайлов²⁶. У монографії «Діяльність Комуністичної партії по відродженню Донбасу» розповідається про багатогранну діяльність партійних організацій по комплексному відродженню народного господарства й культури регіону. Спеціальний параграф присвячено початку відбудовних робіт у металургійній промисловості²⁷. Більшість заводів, пише автор, у перший період було реконструйовано силами підприємств за рахунок максимального використання внутрішніх резервів та раціональної організації праці. Вирішальну роль в успішному відродженні Донбасу, підкреслює М. Ф. Хорошайлов, відіграли як первинні партійні організації, так і міські й обласні партійні комітети.

Питання боротьби комсомольців та молоді за відбудову галузі, дострокове виконання завдань четвертої п'ятирічки він проаналізував у монографії «На відбудові». М. Ф. Хорошайлов розповів про Тбіліський молодіжний загін № 9 трудових резервів, який став ініціатором Всесоюзного соціалістичного змагання за якнайшвидше введення в дію агрегатів чорної металургії. Автор навів дані про масштабну роботу по відновленню комсомольських організацій, розглянув ініціативи робітників Донецького металургійного заводу, які взяли конкретні зобов'язання допомагати вугільникам і закликати наслідувати їх приклад, а також об'єктивні труднощі, що виникли перед трудівниками металургійних підприємств у процесі відбудови, тощо.

На жаль, закрадаються сумніви щодо правильності цифрових показників, наведених автором на с. 125. В монографії йдеться про те, що Донецька область за п'ятирічним планом в 1950 р. повинна була виробити 5,5 млн. т чавуну. Насправді ж цей показник дорівнював 5,05 млн. т²⁸. Не зовсім точними, на наш погляд, є й підрахунки щодо частки

²⁴ Див.: Мавроді В. І. Коммунисты Донбасса в борьбе за восстановление тяжелой промышленности в годы Великой Отечественной войны (1943—1945 гг.).— М., 1962.— 64 с.

²⁵ Див.: Донецкая область в годы Великой Отечественной войны // Сб. документов и материалов.— С. 242.

²⁶ Хорошайлов М. Ф. На відбудові // З історії відбудови Донбасу.— Донецьк, 1966.— 179 с.; Комуністична партія України— організатор відбудови і розвитку промисловості Донбасу (1943—1945 рр.).— Харків, 1967.— 172 с.; Возрожденный Донбасс // Из истории борьбы партийных организаций Донбасса за восстановление промышленности в годы четвертой пятилетки.— Донецк, 1968.— 195 с.; Деятельность Коммунистической партии по возрождению Донбасса 1943—1945 гг.— Киев, 1973.— 242 с.; Возрождение Всесоюзной когегарки // Из истории восстановления Донбасса в 1946—1950 гг.— Донецк, 1974.— 152 с. та ін.

²⁷ Див.: Хорошайлов Н. Ф. Деятельность Коммунистической партии по возрождению Донбасса 1943—1945 гг.— С. 95—103.

²⁸ Див.: Хорошайлов М. Ф. На відбудові // З історії відбудови Донбасу.— С. 125; Партарх. Донец. обкому Компартії України, ф. 424, оп. 3, спр. 200, арк. 7.

Донецької області у загальносоюзній виплавці чавуну, сталі та випуску прокату²⁹.

Відбудови чорної металургії Півдня й Центру, у тому числі Донбасу, її частковій реконструкції значне місце відведено в монографіях Ю. А. Приходька, М. І. Хлусова, статтях Б. І. Личагіна, В. Ф. Близняка, Б. Н. Казанцева та ін.³⁰ Ю. А. Приходько, характеризуючи основні етапи відбудови зруйнованої ворогом промисловості, у тому числі її важкої індустрії, дійшов висновку про повне завершення відбудовних робіт у галузі до кінця четвертої п'ятирічки. Однак авторські висновки та спостереження (в цілому правильні) потребують деяких уточнень. Зокрема, сумнівно вважати 1950 р. роком остаточного закінчення відбудови чорної металургії. Дані ЦСУ СРСР свідчать про те, що цей процес тривав до 1951 р.³¹

Дослідження проблеми значно активізувалося наприкінці 70-х — у першій половині 80-х років³². Насамперед слід згадати про такі видання, як «Нариси історії Комуністичної партії України» (вид. четверте, доп. — К., 1977) та «Історія Української РСР».

Про трудовий подвиг працівників металургійних підприємств Донбасу розповідається в нарисах історії Донецької та Ворошиловградської парторганізації³³. Питання розгортання соцзмагання займало важливе місце в їх діяльності і було важливою умовою якнайшвидшого відродження гігантів галузі. У роки війни, як зазначено у нарисах Донецької обласної парторганізації, ініціатором Всесоюзного масового соціалістичного змагання за швидкісне введення в дію велетнів чорної металургії став колектив Єнакіївського металургійного заводу. Багато зробила парторганізація області по розвитку ініціативи робітників та інженерно-технічних працівників і в роки четвертої п'ятирічки. Це яскраво проявилось в соціалістичному змаганні, яке виникло з ініціативи трудівників Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова.

Як підкреслюють автори, вирішальне значення для виконання планів п'ятирічки мало швидке зростання продуктивності праці, що вимагало впровадження досконалої техніки, нових машин та механізмів, механізації і автоматизації виробничих процесів, правильної організації праці. Металургійну промисловість, підкреслюється в нарисах, було не тільки відбудовано, а й докорінним чином реконструйовано на базі най-

²⁹ Див.: Хоршайлов М. Ф. Там же.— С. 125; Заседание Верховного Совета СССР (первая сессия): 12—19 марта 1946 г. // Стен. отчет.— М., 1946.— С. 359—361.

³⁰ Приходько Ю. А. Восстановление индустрии 1942—1950.— М., 1973.— 287 с.; Хлусов М. И. Развитие советской индустрии (1946—1958 гг.).— М., 1977.— 280 с.; Личагин Б. И. Рабочие кадры и социалистическое соревнование в период восстановления черной металлургии Юга в ходе и после окончания Великой Отечественной войны (сентябрь 1943—1950 гг.).— Учен. зап. Кемеровского пед. ин-та.— 1964.— В. 8. // Вопр. истории и филологии.— С. 155—169; Восстановление черной металлургии Юга в годы Великой Отечественной войны (сентябрь 1943—1945 гг.).— Учен. зап. Омск. пед. ин-та.— 1965.— В. 22 // Сер. истор.— С. 3—26; Близняк В. Ф. Донбасс возрождается: Первая поступь великана // Донбасс.— 1974.— № 6.— С. 128—132; Казанцев Б. Н. Возрождение металлургии Юга СССР // Вопр. истории.— 1978.— № 7.— С. 105—121 та ін.

³¹ Див.: Достижения Советской власти за 40 лет в цифрах // Стат. сборник.— М., 1957.— С. 93.

³² История КПСС // В 6-ти т.— М., 1980.— Т. 5, кн. 2.— 691 с.; История СССР // В 12-ти т.— М., 1980.— Т. 11.— 653 с.; История рабочих Донбасса // В 2-х т.— К., 1981.— Т. 2.— 431 с.; Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немытый В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны.— К., 1980.— 335 с.; Азовсталь // Очерки.— Донецк, 1983.— 167 с.; История советского рабочего класса // В 6-ти т.— М., 1984.— Т. 3.— 591 с.; Саженюк С. Н. Трудовой подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні.— К., 1985.— 113 с.; Чадаев Я. Е. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.): 2-е изд. перед. и доп.— М., 1985.— 494 с. та ін.

³³ Очерки истории Донецкой областной партийной организации.— Донецк, 1978.— 502 с.; Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации.— Киев, 1979.— 470 с.

новішої техніки. Це дало можливість в 1946—1950 рр. збільшити в області виплавку чавуну в 4,1, сталі — в 4,5, прокату — в 5 разів³⁴.

В нарисах історії Ворошиловградської парторганізації не знайшли відображення ті проблеми та труднощі, з якими довелося зіткнутися трудящим у процесі відродження галузі. Виникає враження, що хід відбудови металургійних заводів області був подібний до триумфального маршу. Насправді ж усе було не так. Було не виконане п'ятирічне завдання по виробництву чавуну, сталі й прокату. В 1950 р. цих видів промислової продукції було вироблено менше, ніж у довоєнному 1940 р.³⁵ Даний факт замовчується в праці.

Не дуже переконливим, на наш погляд, є твердження авторів нарисів Донецької обласної парторганізації, що відбудови металургійної промисловості поклато початок постановою ДКО від 16 листопада 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові системи водопостачання Донбасводтресту і підприємств Наркомчормету в Донбасі»³⁶. В дійсності відбудовні роботи в галузі почалися ще задовго до опублікування цього документа. Потреби фронту та реконструкції народного господарства вимагали відродження підприємств чорної металургії в найкоротший строк. Ще до визволення території басейну від ворога Наркомчормет і Наркомбуд розробили невідкладні першочергові заходи, виділили керівників та інженерно-технічних працівників, які відразу ж розгорнули свою діяльність.

Розглядуване питання знайшло своє висвітлення в монографії науковців Інституту економіки АН УРСР³⁷. Учені правильно визначили заключний період відбудови чорної металургії республіки — 1948—1950 рр., але, на наш погляд, у Ворошиловградській області він продовжувався до 1952 р.³⁸ Вчені зробили висновок, що завдяки поступовій ліквідації застарілих малопотужних агрегатів і застосуванню передової технології на підприємствах галузі було досягнуто досить високого (як на той час) рівня механізації процесів.

Розвиток металургії в Українській РСР від її зародження до наших днів став предметом спеціального дослідження колективу науковців АН УРСР, співробітників науково-дослідних, проектно-конструкторських організацій і вузів України та фахівців — металургів Міністерства чорної металургії УРСР, Держплану республіки³⁹. В четвертому розділі монографії (с. 264—291) розглянуто стан галузі в 1941—1950 рр. Аналізуючи процес відродження металургійної промисловості республіки, дослідники розповіли про відбудову тих підприємств, що діяли в Донбасі, навели цікаві факти про розмах нового будівництва в регіоні тощо. Щоправда, не все рівноцінно в цій змістовній праці. Насамперед її автори недостатньою мірою використали матеріали місцевих архівних установ (це, звичайно, збіднило джерелознавчу базу книги). Крім того, ряд проблем, зокрема співдружність науки з виробництвом, трудовий героїзм робітничого класу, підвищення продуктивності праці, розглянуто в ній побіжно.

Найбільш ґрунтовно досліджуване питання проаналізоване в другому томі «Історії робітників Донбасу» (К., 1981). Автори висвітлили кількісні та якісні зміни, що сталися у складі робітничого класу в 40—50-ті роки, та т. ін. Процес поповнення робітничих кадрів, відзначається в цій праці, був найважливішою частиною плану відбудови. Вже до кінця війни в чорній металургії та вогнетривкій промисловості Донбасу

³⁴ Очерки истории Донецкой областной партийной организации.— С. 362.

³⁵ Див.: Народное хозяйство Ворошиловградской области // Стат. сборн.— Донецк, 1971.— С. 29.

³⁶ Див.: Очерки истории Донецкой областной партийной организации.— С. 335.

³⁷ Див.: Відбудова і розвиток соціалістичної індустрії Української РСР: Період будівництва розвинутого соціалізму.— К., 1978.— 227 с.

³⁸ Див.: Народное хозяйство Ворошиловградской области // Стат. сборн.— Донецк, 1971.— С. 29.

³⁹ Развитие металлургии в Украинской ССР.— К., 1980.— 960 с.

працювали близько 100 тис. чол. І все ж таки металургійна промисловість на початку мирного будівництва відчувала гостру нестачу у спеціалістах.

Розкриваючи зміст організаторської і масово-політичної діяльності партії по відновленню кадрів робітників та підвищенню їх культурно-технічного рівня, автори звертають увагу на те, що успішному розв'язанню цього завдання перешкоджала їх значна плинність. Авторський колектив та редколегія другого тому цього видання, на наш погляд, провели велику й цінну дослідницьку роботу по узагальненню досвіду боротьби КПРС, місцевих парторганізацій, робітничого класу за відбудову та розвиток промисловості регіону. Добре, що вони показали не тільки успіхи, а й труднощі, які довелося долати трудівникам. Більше того, вони не лише розповіли про них, а й розкрили засоби та шляхи подолання останніх.

Отже, аналіз літератури з теми свідчить про те, що в 60-ті — 80-ті роки було зроблено помітний крок уперед у справі вивчення цієї проблеми. З'явилися ґрунтовні розвідки радянських істориків. Розширилася тематика досліджень, їх джерельна база. Було відібрано, систематизовано й введено до наукового обігу значну кількість фактичного матеріалу. Зроблено важливі теоретичні узагальнення та висновки.

Поряд з цим є підстави констатувати, що науковий розгляд проблеми не завершений. Ще й досі немає монографії з історії відбудови та розвитку галузі в 1943—1950 рр. Деякі питання лишаються недостатньо висвітленими, зокрема підвищення культурно-технічного рівня й поліпшення умов життя працівників, джерела та шляхи поповнення їх рядів, перебудова роботи підприємств у процесі їх переходу до виробництва мирної продукції. Це стосується й такої важливої теми, як роль парторганізацій, ідейно-масової роботи, яку вони вели в трудових колективах. Отже, питання відродження металургії Донбасу потребує дальшої розробки.

А. М. МІХНЕНКО (Донецьк)

З історії Великої Жовтневої соціалістичної революції

З ІСТОРІЇ ПЕРШИХ ПРОДЗАГОНІВ НА УКРАЇНІ
(ЛИСТОПАД 1917 — КВІТЕНЬ 1918 рр.)

В. І. БОРИСОВ (Ворошиловград)

З перших же днів після встановлення Радянської влади в нашій країні В. І. Ленін порушив питання про безпосередню участь робітників у заготівлі хліба. Про це йшлося в підписаній ним постанові Радянського уряду від 27 жовтня 1917 р. «Про розширення прав міських самоуправлінь у продовольчій справі»¹. На початку листопада 1917 р. Володимир Ілліч зазначав: «Жива творчість мас — ось основний фактор нової громадськості... Жодний фунт хліба не повинен бути поза обліком...»². Вождь революції підкреслював, що продовольча політика є нерозривною частиною загальної політики диктатури пролетаріату. В. І. Ленін став ініціатором створення перших продзагонів у Петрограді, визначив їх завдання й характер роботи.

Діяльність останніх на Україні привернула увагу дослідників³⁻⁴. Однак історія перших продовольчих загонів з листопада 1917 р. до окупації України кайзерівськими військами висвітлена недостатньо. Заповнити деякою мірою цю прогалину — мета даного повідомлення.

Українська буржуазія намагалася придушити революцію, зокрема, за допомогою голоду. Заборонивши на початку грудня 1917 р. вивезення хліба з України до голодуючих районів Росії, Центральна рада фактично стала на шлях заколоту проти Радянської влади. А хліб на Україні був. Його надлишки навесні 1918 р. становили понад 500 млн. пудів⁵. Однак він зосереджувався в основному у руках куркульства.

Восени 1917 р. тіжкє становище з продовольством склалося в Петербурзі, Москві, північних та центральних районах європейської частини Росії.

У той час заготівля хліба була однією з найскладніших справ для Радянської влади в зв'язку із саботажем старого продовольчого апарату, ворожою діяльністю контрреволюції, розрухою на залізничному транспорті. Тому необхідна була збройна сила для реквізиції хліба, його зберігання та доставки в голодуючі губернії.

¹ Декрети Советской власти: В 12-ти т.— М., 1957.— Т. 1.— С. 26—29.

² Ленін В. І. Засідання ВЦВК 4(17) листопада 1917 р.: Відповідь на запит лівих есерів // Повне зібр. творів.— Т. 35.— С. 53.

³⁻⁴ Добротвор Н. М. Продотряды в первоначальный период их организации // История пролетариата СССР. Сб. 4(16).— М., 1933.— С. 119—130; Давыдов М. И. Борьба за хлеб.— М., 1971.— 221 с.; Стрижков Ю. К. Продовольственные отряды в годы гражданской войны и иностранной интервенции (1917—1921 гг.).— М., 1973.— 319 с.; Реверук В. Я. Продовольчі загопи України в боротьбі за хліб // Укр. іст. журн.— 1983.— № 3.— С. 34—41; Хесин С. С. Матросы революции: Участие военных моряков в борьбе за установление Советской власти (октябрь 1917 — март 1918 г.).— М., 1958.— 392 с.

⁵ Рубач М. А. Очерки истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине.— Киев, 1956.— С. 299.

За рішенням Радянського уряду продзагони направлялися у хлібні райони, в тому числі й на Україну⁶. Продовольчі органи тут очолювалися, як правило, представниками буржуазних та дрібнобуржуазних партій і проводили антирадянську політику. Перші продзагони, до складу яких входили в основному матроси з Балтики, зустріли підтримку з боку місцевих більшовицьких організацій. Так, воєнно-революційний комітет Харкова 12 листопада доручив усім продовольчим органам вжити термінових заходів для відправки на північ продовольчих вантажів, призначивши для допомоги їм свого комісара⁷. Солдати 30-го піхотного полку, що дислокувався у тому ж місті, вирішили встановити контроль «за найшвидшим забезпеченням продовольством Москви і Петрограда»⁸.

Більшовики Полтави 16 листопада під час перебування моряків з Балтики в місті зажадали від губпродкому терміново відпустити для Кронштадта 20 вагонів борошна⁹. Губпродком, який виконував лише накази Центральної ради, звернувся до останньої з цим питанням. Щоб не скомпрометувати себе серед армійських мас, вона була змушена маневрувати й дозволила відправку хліба, але лише у рахунок нарядів Петрограда, пояснюючи це загостренням продовольчої кризи в українських губерніях¹⁰. Полтавські більшовики у листопаді відправили для Петрограда також маршрутний поїзд з 30 вагонами хліба¹¹.

Більшовики Єлисаветграда на зборах представників заводів та військових частин міста, які відбулися в листопаді, теж порушили питання про подання допомоги продзагонам. Всупереч меншовикам, есерам і буржуазним націоналістам збори прийняли рішення про визнання лише влади Ради Народних Комісарів та подання їй допомоги продовольством¹².

16 листопада на засіданні виконкому Севастопольської Ради виступив представник делегації Петрограда, який розповів про складне продовольче становище у столиці. За пропозицією матросів-більшовиків було вирішено направити делегації в Таврійську, Херсонську й Катеринославську губернії для заготівлі хліба¹³.

Більшовики України подавали продзагонам активну допомогу. Водночас останні допомагали зміцненню Радянської влади на місцях, брали участь у розгромі контрреволюції. 6 листопада, наприклад, делегат Балтфлоту, виступаючи в Московському ВРК, сказав: «Наше завдання — боротьба з Каледіним з огляду на гостроту продовольчого питання. Важливо, щоб Петроград і Москва були забезпечені хлібом... Якщо Каледін загрозуватиме, — ми організуємо ударний загін для відбиття й не дозволимо відрізати кам'яновугільний південь Росії від центру»¹⁴.

Завдання продзагонів визначалися спеціальною інструкцією. Вони мали перевіряти, як проводиться на місцях відправлення продовольства за нарядами з центру, роз'яснювати селянам політику Радянської влади та одержувати у них хліб шляхом товарообміну або за гроші. Комісарам загонів надавалося право реквізувати приватні продовольчі вантажі й надлишки.

⁶ История социалистической экономики СССР: В 7-ми т.— М., 1976.— Т. 1.— С. 193.

⁷ Известия Юга. Орган Харьк. Совета рабочих и солдатских депутатов.— 1917.— 12 нояб.

⁸ Перемога Радянської влади на Україні (жовтень 1917 — січень 1918 р.): 36. документів.— К., 1947.— С. 72—73; Донецкий пролетарий.— 1917.— 12 нояб.

⁹ Полтавський обласний держ. архів (далі — ПОДА), ф. 1057, оп. 1, спр. 42, арк. 22.

¹⁰ Там же, арк. 21.

¹¹ Центр. держ. арх. Жовтн. революції, найвищих органів влади і органів держ. управління СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 6831, оп. 1, спр. 349, арк. 68.

¹² Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні.— К., 1957.— С. 423.

¹³ Х е с и н С. С. Матросы революции.— С. 80—81.

¹⁴ Красный архив.— 1935.— Т. 4(71).— С. 86—113.

Продзагони з Росії направлялися на Україну найбільше у листопаді—грудні 1917 р. Постачання хліба в Петроград внаслідок цих заходів збільшилося з 86 тис. пудів у перший тиждень листопада до 249 тис. пудів — у наступні¹⁵.

В деяких районах України становище з хлібом було складним. Його не вистачало у великих промислових центрах — Донбасі, Харкові, Катеринославі, Києві. Голод охопив Чернігівську губернію¹⁶. Тільки для харчування трудящих Донецького басейну було необхідно мати 900 тис. пудів зерна на місяць¹⁷.

Після перемоги Жовтня місцеві продовольчі органи не виявили достатньої ініціативи у забезпеченні населення продовольством, а іноді навіть вдавалися до саботажу. В цих умовах Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, окремі заводи та фабрики часто брали справу постачання продовольства до своїх рук. Перші продзагони підприємств і організації заготовляли хліб шляхом купівлі й товарообміну, а також одержували його за участь у збиранні врожаю та ремонт сільськогосподарського реманенту. Так, на Донбасі продовольчі загони обмінювали вугілля і кокс на зерно й борошно¹⁸. В Луганську за рішенням продкомів патронного та паровозобудівного заводів загони робітників виїжджали до сільської місцевості, у тому числі й інших губерній, щоб закупити хліб¹⁹. Однак це не набагато поліпшувало становище. Життя настійно вимагало створення міцного централізованого продовольчого апарату. В умовах боротьби з Центральною радою, Каледінім на Дону його не було. Деякі Ради, очолювані більшовиками, вживали рішучих заходів проти куркулів. Так, у Юзівці в листопаді 1917 р. Рада приступила до реквізиції в них продуктів. Вони йшли на харчування біженців і червоноармійців²⁰.

Найбідніше селянство на Україні прагнуло шляхом реквізиції хліба в куркулів підірвати їх економічну могутність. Так, на початку грудня 1917 р. V з'їзд губернської Ради селянських депутатів у Харкові ухвалив: «...Вжити всіх заходів для вилучення надлишків хліба в населення Харківської губернії, для чого запропонувати всім місцевим Радам селянських депутатів енергійно сприяти всім заходам продовольчих організацій та роботі реквізиційних комісій і всіляко роз'яснювати населенню виконання хлібних заготівель..., виконати продовольчий план незалежно від обстановки у країні...»²¹. Один з учасників продзагону згадував пізніше: «Село в цілому чуїно відгукнулося на потреби наших частин та голодної півночі, під лозунгами допомоги якій ми збирали без зусиль і натиску значну допомогу»²².

Селяни брали на облік майно й хліб поміщиків, як, наприклад, у Куп'янському повіті, та передавали його найбіднішим²³. У цьому їм допомагали продовольчі загони. Досить докладні відомості про діяльність одного з них містяться у спогадах його учасника М. Ігнатова. Він розповів, що в середині грудня 1917 р. продзагін у складі 35 чол., організований робітниками південних залізниць, на 2 машинах виїхав з Харкова для заготівлі продуктів шляхом товарообміну. Селянство охоче йшло на це. В поміщиків і куркулів хліб забирали силою, 50% його розподіляло-

¹⁵ История социалистической экономики СССР.— Т. 1.— С. 193.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 5, арк. 5—6.

¹⁷ Ворошиловградський обл. держ. арх. (далі — ВОДА), ф. 4, оп. 1, спр. 14, арк. 116.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 4559, оп. 1, спр. 2, арк. 2, 35; Дніпропетровський обласний держ. арх. (далі — ДОДА), ф. Р.— 158, оп. 1, спр. 1, арк. 85.

¹⁹ ВОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 376, арк. 1, 15; ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 41, 48; ф. 2, оп. 1, спр. 187, арк. 194—195.

²⁰ За йцев Ф. Как мы творили Октябрь (1917—1918 гг.) в Юзовке // Летопись революции.— 1922.— № 1.— С. 164.

²¹ Известия Юга.— 1917.— 10 дек.

²² Табаков З. Октябрьская революция на Черниговщине // Летопись революции.— 1922.— № 1.— С. 164.

²³ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 10417, оп. 4, спр. 46, арк. 104.

ся серед найбідніших селян. Учасники продзагону проводили агітаційну роботу у селах, допомагали в справі переобрання Рад, які раніше були під впливом меншовиків та есерів, тощо²⁴.

Уряд Української СРР не мав можливості виділити достатню кількість озброєних червоноармійців у продзагони. Тому активну участь у заготівлі продовольства брали військові частини, що дислокувалися на території республіки. Вони діяли в контакт з Народним Секретаріатом України, воєнно-революційними комітетами й місцевими Радами.

Гострою була також у той час проблема боротьби проти мішечництва. Активну участь у цій справі брали військові частини під командуванням В. О. Антонова-Овсієнка. Мішечництво, яке підривало продовольчу політику Радянської влади, користувалося активною підтримкою контрреволюційних партій. Спекуляція хлібом розбещувала найменш стійкі верстви робітників і службовців, які кидали роботу на підприємствах та займалися кустарництвом. Внаслідок діяльності мішечників у країні зросла ціна на хліб, посилилася спекуляція. В Чернігівській губернії, наприклад, вони купували хліб по 4—6 крб. за пуд, а продавали у центрі й на півночі по 18—20 крб.²⁵ Захоплюючи паровози і вагони, мішечники перешкоджали постачанню хліба в голодуючі райони Росії, підривали Радянську владу на місцях²⁶.

На боротьбу з цим соціально-політичним злом направлялися продзагони та армійські частини. Реквізиція й конфіскація — головні форми боротьби з мішечниками. У разі опору передбачався їх розстріл на місці²⁷. За наказом Народного секретаріату України в справах продовольства на всіх вузлових станціях було виставлено кордони для конфіскації продуктів у спекулянтів²⁸. Реквізиційні загони активно діяли, зокрема, на залізничних станціях Харківської та Катеринославської губерній²⁹.

Реквізиційні загони працювали у тісному контакт з місцевими Радами. Так, на станції Ромни наприкінці січня 1918 р. представники Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів брали участь у реквізиціях разом із загоном Р. Ф. Сіверса³⁰. Нещадна боротьба з мішечниками забезпечувала хлібну монополію в країні, сприяла створенню централізованого продовольчого апарату.

Із створенням Радянського уряду України — Народного Секретаріату — діяльність продзагонів набула повсюдного й планомірного характеру. Велику роботу в цьому напрямі, зокрема, проводив Народний секретаріат у справах продовольства. Він діяв у контакт з Наркомпродом і його відділом — надзвичайним продовольчим комітетом півдня Росії.

Величезну допомогу в організації продовольчої справи керівникам республіки подав Серго Орджонікідзе, призначений 19 грудня 1917 р. надзвичайним комісаром України з відповідальними повноваженнями щодо постачання хлібом Петрограда, Москви та інших районів Російської Федерації.

З розгромом наприкінці січня 1918 р. Центральної ради перед Радянським урядом України постало завдання організувати централізовану діяльність продзагонів у республіці. Воно було успішно розв'язане. Діяльність продовольчих загонів відтоді підпорядковувалася вищим органам влади.

²⁴ Ігнатов М. Червоногвардійський загін в боротьбі за хліб (Із спогадів про кінець 1917 р.) // Літопис революції.— 1933.— № 1—2.— С. 175—187.

²⁵ Газета Временного рабочего и крестьянского правительства.— 1917.— 15(28) дек.

²⁶ Центр. держ. арх. Рад. Армії СРСР (далі — ЦДАРА), ф. 14, оп. 1, спр. 7, арк. 73—74; ф. 14, оп. 1, спр. 267, арк. 209—210.

²⁷ ДОДА, ф. 506, оп. 1, спр. 55, арк. 54—58.

²⁸ Донецкий пролетарий.— 1918.— 25 янв.

²⁹ ЦДАРА СРСР; ф. 14, оп. 1, спр. 10, арк. 256; Харків. обласний держ. арх. (далі — ХОДА), ф. Р-4878, оп. 1, спр. 1, арк. 2—6.

³⁰ ПОДА, ф. Р-1865, оп. 4, спр. 1, арк. 5.

В січні — лютому 1918 р. у багатьох містах України відбувалися з'їзди і засідання Рад, на яких ухвалювалися рішення про негайну конфіскацію продовольства у буржуазії й куркулів. Такі резолюції прийняли, зокрема, VI Харківський губернський з'їзд Рад селянських депутатів³¹⁻³³, Полтавський губернський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів³⁴, губернський з'їзд Рад селянських депутатів та земельних комітетів у Херсоні³⁵ й ін.

Спираючись на підтримку мас, Народний Секретаріат наприкінці січня прийняв рішення про реквізицію хліба в заможних класів. Воно було спрямоване насамперед проти куркульства³⁶.

Народний секретаріат продовольства розробив інструкції по організації діяльності продзагонів. Це «Інструкція губернським інструкторам Харківського губерньського продовольчого комітету» та «Інструкція військово-закупівельно-реквізичійним комісіям». Бюро військово-закупівельно-реквізичійної комісії очолив народний секретар у справах продовольства. До складу комісії входили представники повітових продовольчих комітетів, Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, місцевих революційних органів, губернський інструктор. На останнього покладалося завдання об'єднувати й спрямовувати роботу повітових військово-закупівельно-реквізичійних комісій. До їх обов'язків входило виявлення районів, де були надлишки хліба, а також контроль за вивезенням їх у призначені строки. Якщо до вказаного терміну зерно або борошно не надходили, їх вилучали військові частини із скидкою 50%. Розрахунки проводилися так: особі, в якій реквізувався хліб, видавалася квитанція, за якою вона одержувала гроші в організаціях чи уповноважених на це осіб. Це зерно насамперед направлялося найбіднішим селянам, а те, що залишалося, вивозилося в інші райони³⁷. Обидві інструкції фактично являли собою перші документи у країні, які сприяли тому, що робота продзагонів набувала централізованого характеру. На підставі інструкцій Народного Секретаріату місцеві Ради розробляли свої аналогічні документи.

В лютому—квітні 1918 р. продзагони, підпорядковані центру, активно працювали у багатьох губерніях. 15—17 лютого Харківський губернський продовольчий з'їзд проаналізував їх діяльність. З'ясувалося, що з Богодухівського повіту було вивезено 400 тис. пудів хліба, з Ізюмського — 40 тис. пудів і планувалося ще 100 тис.; у Волчанському повіті зібрано 48 вагонів хліба, в Зміївському — 64 вагони³⁸. У Куп'янському повіті продзагони в січні вивезли 50 вагонів хліба³⁹. У Сумському повіті були створені 2 військово-закупівельних загони⁴⁰. Газета «Правда» від 9 лютого 1918 р. відзначала також активну роботу харківських більшовиків у цій справі.

В Полтавській області також активно діяли військово-реквізичійні комісії. Наприклад, у Карлівку, де зберігалося близько 500 тис. пудів хліба, було направлено збройний загін у складі 50 чол. для його реквізиції⁴¹.

В ряді губерній України (Таврійській, Катеринославській), на Донбасі більшість продовольчих загонів являли собою закупівельні комісії. Промислові центри міняли на селі свою продукцію на хліб. З цією ме-

³¹⁻³³ ЦДАЖР СРСР, ф. 1904, оп. 1, спр. 1, арк. 8—10.

³⁴ Парт. арх. Полтавськ. обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 36, арк. 113.

³⁵ Центр. держ. арх. народного господарства СРСР (далі — ЦДАНГ СРСР), ф. 2046, оп. 1, спр. 306, арк. 12.

³⁶ Вестник УНР.— 1918.— 30 янв.;— 10 февр.; Продовольственное дело.— 1918.— № 3—4.— С. 10.

³⁷ Продовольственное дело.— 1918.— № 3—4.— 27 янв.— С. 11.

³⁸ Там же. № 7—8.— 28 марта.— С. 6—12.

³⁹ ХОДА, ф. Р-9, оп. 2, спр. 2, арк. 12, 20.

⁴⁰ Харьков в 1917 г.: Воспоминания активных участников.— Харьков, 1957.— С. 96.

⁴¹ Вісті Ради. Орган Полт. Ради робітничих, вояцьких та селянських депутатів.— 1918.— 20 лютого.

тою мануфактура надсилалася на Україну також з центральних районів Радянської Росії. Наприклад, Хортицька закупівельна експедиція на Катеринославщині в лютому—березні 1918 р. працювала так: сходи найбіднішого селянства в селах обирали своїх представників за участю продовольчих комітетів, а ті в свою чергу обмінювали хліб на мануфактуру⁴².

Продзагони з Донбасу, крім забезпечення населення продовольством, навесні 1918 р. заготовляли зерно для весняної сівби. Таких загонів було тільки у Луганську 12⁴³. Активно працювали військово-закупівельні й військово-реквізичійні загони і в південних районах України. Там діяли, зокрема, моряки Чорноморського флоту та червоноармійські частини. Усього з Тавриди у лютому—квітні 1918 р. було вивезено близько 3 млн. пудів хліба^{44–45}. Трудящі Херсонщини з 18 лютого по 9 березня відправили в центр і на північ Радянської Росії 1013 вагонів хліба⁴⁶.

Після вигнання Центральної ради, яка повністю розвалила продовольчу справу, у Києві майже не залишилося продуктів. Уряд Радянської України вжив рішучих заходів для ліквідації голоду в місті. В різні губернії були терміново направлені червоноармійські загони для заготівлі хліба. Це врятувало трудящих Києва від голоду⁴⁷.

Продзагонам доводилося вести роботу у тяжкій боротьбі проти ворогів Радянської влади. Так, на початку 1918 р. у селі Новоастряхань Старобільського повіту куркулі роззброїли продовольчий загін робітників і змусили їх копати собі могилу. Однак ніщо не могло зупинити трудящих в їх боротьбі за хліб⁴⁸.

У період наступу австро-німецьких окупантів діяльність продзагонів ще більше ускладнилася. Більшовики закликали селян вивозити хліб, а якщо не було такої можливості — знищувати його⁴⁹. На Херсонщині селяни створювали збройні загони і привозили продукти армії⁵⁰. Активно діяли продзагони у Донбасі, які широко застосовували реквізиції⁵¹. Залізниці не справлялися з перевезенням зерна.

Дуже важко підрахувати, скільки хліба було врятовано від німців. Б. Магідов — активний учасник революції — стверджував, що всього з України вивезено близько тисячі вагонів з борошном⁵².

Питання про хліб було одним з найважливіших у той час. Буржуазія міста і села, контрреволюція силкувалися шляхом голоду придушити пролетарські центри, підпорядкувати собі найбідніші селянські маси. Процес створення продзагонів на Україні відбувався під керівництвом партії більшовиків. До роботи в них залучалися робітники, селяни, червоногвардійці. Радянський уряд республіки діяв у тісному контакті з РНК і Наркомпродом. Досвід перших продзагонів допоміг згодом в організації продовольчого апарату у країні.

⁴² ДОДА, ф. 630, оп. 1, спр. 16, арк. 35.

⁴³ Донецький пролетарій.— 1918.— 21 марта.

^{44–45} Борьба большевиков за власть Советов в Крыму.— С. 155.

⁴⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 2, спр. 712, арк. 54.

⁴⁷ Вестник УНР.— 1918.— 19(6) февр.; 21(8) февр.; 23(13) февр.

⁴⁸ Хміль І. В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад.— К., 1977.— С. 106.

⁴⁹ Продовольственное дело.— 1918.— № 7—8.— С. 2. 4.

⁵⁰ Солдат и рабочий. Орган Херсонск. Совета рабочих и солдатских депутатов. Экстренный бюллетень.— 1918.— 28(15) марта.

⁵¹ Кихтев С. Коммунисты Донбасса в период подготовки и проведения Великой Октябрьской революции.— Киев, 1954.— С. 288.

⁵² Кочегарка.— 1927.— 6 нояб.— С. 9.

ПРОФСПІЛКИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Д. Б. ЯНЕВСЬКИЙ (Київ)

У справі консолідації робітничого класу та створення політичної армії соціалістичної революції в нашій країні більшовицька партія, В. І. Ленін надавали великого значення професійним організаціям пролетаріату. Перемога Лютневої революції створила сприятливу обстановку для широкого розвитку профспілкового руху.

Історія професійних спілок завжди привертала до себе увагу радянських істориків. Донині зберігають наукове значення праці академіка Г. М. Панкратової, які вийшли у 20-ті роки¹. Поглиблений інтерес до цієї проблеми проявився, зокрема, в 60—70-ті роки. Так, у книгах Г. Г. Єгорової, М. В. Спиридонова, О. Л. Глазкова велика увага приділяється висвітленню питання про організацію будівництва професійних спілок². Певні узагальнення з цієї проблематики зроблено також у першій частині «Історії профспілок СРСР»³.

Дослідження з історії професійних спілок України вперше з'явилися в 20-ті роки⁴. Однак найбільших успіхів у вивченні цієї теми було досягнуто після XX з'їзду КПРС⁵. Автори ряду досліджень проаналізували процес становлення й розвитку професійних об'єднань робітничого класу України, розкрили основні форми і методи їх діяльності у боротьбі за здійснення економічних та політичних вимог пролетаріату на різних етапах революції, висвітлили взаємодію профспілок з іншими масовими робітничими організаціями. Ці праці стали фундаментом для написання «Нарисів історії професійних спілок Української РСР»⁶⁻⁷.

Однак, незважаючи на значну увагу до вивчення історії професійного руху на Україні, ряд аспектів цієї проблеми не знайшов ще достат-

¹Панкратова А. М. Политическая борьба в российском профдвижении в 1917—1918 г.—Л., 1927.—148 с.; Панкратова А. М. Фабзавкомы России в борьбе за социалистическую фабрику.—М., 1923.—426 с.

²Егорова А. Г. Профсоюзы и фабзавкомы в борьбе за победу Октября (март—октябрь 1917 г.).—М., 1960.—229 с.; Егорова А. Г. Партия и профсоюзы России в 1917 г.: Участие профсоюзов и фабзавкомов в создании широкого демократического фронта в период подготовки и проведения Октября.—М., 1977.—184 с.; Спиридонов М. В. Политический крах меньшевиков и эсеров в профессиональном движении (1917—1920 гг.).—Петрозаводск, 1965.—140 с.; Глазков А. Л. Партия и профсоюзы в 1917 г.: Борьба за единство в российском профдвижении.—М., 1983.—160 с.

³История профсоюзов СССР: В 2-х ч.—М., 1977.—Ч. 1.—256 с.

⁴10 років спілки та господарства зв'язку України.—Харків, 1927.—40 с.; Колесников Б. Нариси з історії професійного руху на Україні.—Харків, 1927.—176 с.; Краткий очерк рабочего и профессионального движения горняков до 1920 г.—Артемовск, 1925.—474 с.; Союз металлистов в Одессе по воспоминаниям ветеранов (1889—1925).—Одесса, 1925.—48 с.

⁵Антоненко С. И. Количественный и качественный состав рабочего класса Донецко-Криворожского бассейна и его профессиональные организации в 1917 г. // Науч. труды по истории КПСС.—Киев, 1977.—Вып. 90.—С. 61—69; Астахов В., Кондуров Ю. Пролетариат Харькова в борьбе за победу Октября.—Харьков, 1957.—181 с.; Бельфор Д. С. Розмежування з угодовцями і посилення впливу більшовиків у профспілках та фабзавкоммах (березень—липень 1917 р.) // Наук. праці з історії КПРС.—К., 1967.—Вып. 15.—С. 38; Богульский А. А. Деятельность Коммунистической партии по укреплению профсоюзного движения в стране в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции // Науч. труды по истории КПСС.—Киев, 1977.—Вып. 10.—С. 54—61; Гудзенко П. П. Робітничий клас України в боротьбі за соціалістичну націоналізацію промисловості.—К., 1957.—47 с.; Парфонов Р. О. Боротьба профспілок України за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції // З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні.—К., 1957.—С. 107—132; Стадник А., Прохоренко М. Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции.—М., 1959.—142 с.; Черномаз И. Ш. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917—март 1918 гг.).—Харьков, 1958.—167 с.

⁶⁻⁷Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.—Киев, 1983.—663 с.

нього висвітлення у радянській історичній науці. Головна причина такого становища полягає в тому, що систематичні статистичні матеріали, які стосуються досліджуваного періоду, відсутні, а ті документи, що збереглися, розпорошені по різних фондах центральних архівів Москви, Ленінграда, Києва й обласних архівів УРСР. Уточнення потребують, зокрема, дані про загальну кількість професійних об'єднань робітників на Україні, їх кількісний склад, принципи побудови, ступінь більшовизації. У даному повідомленні зроблено спробу доповнити це питання.

Розгортаючи організаторську роботу в масах з перших же днів після повалення самодержавства, більшовики особливу увагу зосередили на роз'ясненні трудящим, що їх класові інтереси відстоюватимуть лише ті профспілки, які будуть працювати у тій же єдності з їх політичним керівником — більшовицькою партією. Це була принципово важлива настанова, оскільки після Лютневої революції в побудові професійних об'єднань переважав цеховий принцип. Робітники, зайняті на одному підприємстві, як правило, не входили до єдиної профспілкової організації, а належали до різних галузевих спілок загальноміського, повітового та губернського масштабу. Первинних організацій на підприємствах не було. Правління найбільших профспілок обиралися на загальноміських делегатських зборах, а дрібних — на загальних зборах усіх членів кожної з них. В той час існувало 5 основних типів професійних об'єднань: цехового типу (наприклад, електриків), службового або кастового (священиків, десятників на заводах), змішаного (залізничників), паралельного (конторських службовців), фірменого (персоналу компанії «Зінгер») ⁸. Така структура профспілок призводила до розпорошення професійного руху. Разом з тим у 1917 р. на Україні активно функціонували побудовані за виробничим принципом профоб'єднання металістів, гірників, цукровиків.

Створення широкої мережі масових пролетарських організацій у регіоні було надзвичайно важливим завданням, оскільки саме тут знаходився один з найбільш численних і передових загонів промислового робітничого класу країни. З 15 млн. пролетарів та напівпролетарів Росії на Україну припадало 3,5 млн., в тому числі — понад 1 млн. робітників, сконцентрованих на великих підприємствах ⁹.

Активна діяльність РСДРП(б) по забезпеченню однієї з найважливіших умов здійснення пролетаріатом ролі гегемона у майбутній соціалістичній революції — високого рівня його організованості — дала свої результати. Серед 1,5 млн. членів професійних об'єднань, представлених на III Всеросійській конференції профспілок (21—28 червня), 535 тис. були з 20 міст України ¹⁰. Професійні об'єднання, що працювали тут, поступово перетворювалися в масові організації. Складалася широка мережа територіальних і галузевих профспілок. У ряді міст існували районні об'єднання.

Розпочалося також формування обласних та загальноросійських центрів, зокрема професійних об'єднань металістів, деревообробників, крапців й ін., в яких невпинно зростав вплив більшовиків.

Липневі події змінили співвідношення класових сил у країні. Закінчився період двовладдя, контрреволюція перейшла у наступ. У той період вступила в дію реакційна інструкція Тимчасового уряду про необхідність реєстрації у судових органах новостворюваних профспілок ¹¹. Контрреволюціонери здійснювали напади на робітничі організації, забороняли їх видання тощо.

⁸ Спиридонов М. В. Политический крах меньшевиков и эсеров в профессиональном движении. — С. 8.

⁹ Рубач М. А. Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції // Укр. іст. журн. — 1963. — № 5. — С. 31.

¹⁰ История Украинской ССР: В 10-ти т. — Киев, 1984. — Т. 6. — С. 60; Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — С. 85.

¹¹ Минц И. И. История Великого Октября: В 3-х т. — М., 1968. — Т. 2. — С. 179.

Однак репресії не змогли стримати дальшого розвитку революції, перешкодити згуртуванню пролетаріату. Визначальну роль у цьому відіграли історичні рішення VI з'їзду РСДРП(б), які поставили перед масовими організаціями робітничого класу нові завдання і накреслили шляхи їх реалізації. Як відомо, з'їзд прийняв резолюції «Завдання професійного руху» та «Партія і професійні спілки»¹². Давши відсіч спробам опортуністів вихолостити революційний зміст діяльності профорганізацій, з'їзд вказав на те, що останні «повинні в усіх своїх виступах керуватися принципами послідовної класової боротьби, енергійно і планомірно обстоювати загальні інтереси робітничого класу, відкидаючи всякі спроби звужити професійний рух і підпорядкувати його інтересам війни і пануючих класів»¹³.

Рішення VI з'їзду РСДРП(б), придушення корніловського заколоту й масова більшовизація Рад, що розпочалася після цих подій, сприяли політичному та організаційному зміцненню професійних організацій пролетаріату. У той період на Україні, як і по всій Росії, на місцях відбувалися наради, конференції й з'їзди профспілок, багато з яких приймали більшовицькі резолюції з ряду найважливіших питань. Виникли кілька губернських та обласних територіальних міжсоюзних і галузевих профцентрів, діяльність яких була надзвичайно різноманітною й багатогранною.

За даними С. І. Антоненка, у 7 найбільших промислових центрах Катеринославської губернії в першій половині 1917 р. існувало 95 професійних спілок, у тому числі в Катеринославі — 51, Маріуполі — 10, Луганську — 9, Горлівці — 4, Гришиному — 5, Бахмуті — 11, Олександрівську-Грушівському — 5¹⁴. На нашу думку, ці дані можна вважати максимальними, оскільки з другої половини 1917 р. в результаті активної боротьби більшовиків за єдність профруху розпочався процес об'єднання дрібних спілок і, отже, їх абсолютна чисельність скорочувалася. Так, у Катеринославі наприкінці вересня — на початку жовтня функціонувало 33 професійні спілки, об'єднані в загальноміське Центральне бюро професійних спілок (ЦБПС)¹⁵. Складніше визначити кількість їх членів. Існують дані, що чисельність 6 з них у червні 1917 р. була такою: торгових службовців — 9 тис., металістів — 6 тис., архітектурно-будівельних робітників — 2 тис., кравців — 1500, друкарів — 500, пекарів — 100¹⁶ — всього близько 19,1 тис. чол. Робити на цій підставі якісь екстраполяції важко, оскільки восени 1917 р. становище змінюється. Наприклад, кількість членів профспілки кравців до початку жовтня номінально зросла до 2800 чол. (50% робітників галузі), а членські внески з них сплачували лише 1400 чол.¹⁷ Дуже розбіжні дані про чисельність членів найбільшого професійного об'єднання на Україні — спілки металістів. Так, восени, за одними даними, в ній налічувалося 6 тис. чол.¹⁸, за другими — 4 тис.¹⁹, за третіми — 3 тис.²⁰

Розпорошеними й нечисленними були профспілки Бахмута. Там існувало 12 профспілок, об'єднаних у ЦБПС. Найбільші з них — профе-

¹² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі КПРС в резолюціях...). — К., 1978. — Т. 1. — С. 477—480.

¹³ Там же. — С. 477.

¹⁴ Антоненко С. И. Количественный и качественный состав рабочего класса Донецко-Криворожского бассейна. — С. 67.

¹⁵ Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов, № 153. — 1917. — 3 окт.

¹⁶ Рабочее движение в 1917 г. — М.; Л., 1926. — С. 84.

¹⁷ Борьба, № 120. — 1917. — 12 окт.

¹⁸ Редніна І. І. Більшовики України на чолі боротьби робітничого класу за перемогу соціалістичної революції. — К., 1958. — С. 82.

¹⁹ Стадник А., Прохоренко М. Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской революции. — С. 124.

²⁰ Известия Елисаветградского Совета рабочих и солдатских депутатов, № 77. — 1917. — 5 сент.

сійні об'єднання металістів, кількість членів якого становила 515 чол., та робітників цегляно-алебастрово-скляного виробництва — 608 чол. Ще 5 профспілок, у тому числі залізничників і поштово-телеграфних службовців, до ЦБПС не входили²¹.

Більш точні дані існують по Києву. Підраховано, що в березні — червні 1917 р. тут функціонували 35 профспілок (час виникнення ще 10 не встановлено). Наприкінці року чисельність членів 45 професійних спілок міста становила не менш як 71 тис. чол. Найбільшими були проф-організації металістів (10,5 тис. чол.), кравців (10 тис. чол.), торгових службовців (7,1 тис. чол.), шкіряників (4,3 тис. чол.), деревообробників (4,5 тис. чол.). У Києві знаходилося правління Всеросійської професійної спілки цукрової промисловості. Кількість її членів на Україні становила понад 100 тис. чол. (2/3 їх чисельності в усій Росії)²².

До літа 1917 р. в Харкові працювали 32 профспілки (50 тис. членів)²³, а на початку жовтня їх кількість зросла до 50²⁴. Це певною мірою пояснювалося діяльністю дрібнобуржуазних партій, які шляхом створення численних карликових професійних спілок намагалися перешкодити більшовикам у справі консолідації пролетаріату напередодні соціалістичної революції. Визначити загальну кількість робітників і службовців, які входили до цих профспілок, досить важко. За даними урядових установ, професійне об'єднання металістів, наприклад, налічувало на 1 червня 12 тис. членів²⁵. Однак деякі дослідники вважають, що на той час їх було 25 тис.²⁶, інші твердять, що у вересні — 14 тис. чол.²⁷. Аналогічна картина спостерігається й по інших профспілках.

Не менш строкаті дані щодо професійних організацій Херсонської губернії. Так, С. К. Мельник вважав, що на півдні України в середині 1917 р. функціонували 112 профоб'єднань трудящих. До їх складу входили близько 200 тис. чол. У Херсоні в травні 19 професійних спілок об'єднували 10 тис. членів, а в Одесі 40 профоб'єднань — 35 тис. чол.²⁸ За даними авторів «Нарисів історії Кіровоградської обласної партійної організації», наприкінці червня в Єлисаветграді працювала 21 професійна спілка, до якої входили 9 тис. трудящих²⁹. 37 профоб'єднань (понад 30 тис. членів, у тому числі 13 тис. металістів) налічувалося в Миколаєві³⁰. Отже, у 4 найбільших промислових центрах Херсонської губернії до середини літа 1917 р. функціонувало мінімум 117 професійних спілок з 84 тис. членів. Найбільш ґрунтовно, на нашу думку, питання про створення профоб'єднань на Херсонщині висвітлив А. А. Богульський. Він підрахував, що восени 1917 р. в складі професійних спілок, що входили до ЦБПС Єлисаветграда, Одеси та Миколаєва, налічувалося, відповідно, 10 тис. членів (20 профоб'єднань), 100 тис. членів (75 професійних спілок), 25 тис. членів (35 профоб'єднань). У Херсоні в

²¹ Центр. держ. арх. Жовтн. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління СРСР (далі ЦДАЖР СРСР), ф. 4100, оп. 15, спр. 2, арк. 1.

²² Матеріали з історії професійного руху на Україні: Збірник 1. Професійний рух в 1917 р.— Х., 1928.— С. 143.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 4100, оп. 15, спр. 2, арк. 43, 43 зв.

²⁴ Южный край, № 14258.— 1917, 2 окт.

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 4100, оп. 15, спр. 2, арк. 29 зв.

²⁶ Мошняга Є. І. Більшовики України у Жовтневій революції.— Х., 1959.— С. 65.

²⁷ Лаврик З. Перемога Жовтневої соціалістичної революції в Харкові і створення Радянського уряду України // Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу Жовтневої соціалістичної революції.— С. 86.

²⁸ Мельник С. К. Перемога Радянської влади на Півдні України.— С. 46—47.

²⁹ Очерки истории Кировоградской областной партийной организации.— Одесса, 1980.— С. 52.

³⁰ Очерки истории Николаевской областной партийной организации.— Одесса, 1980.— С. 52. Існують дані, що в Одесі наприкінці 1917 р. існувало 154 професійні об'єднання трудящих. Див.: Матеріали з історії професійного руху на Україні.— С. 174—175. В Єлисаветграді, за даними місцевих Рад, у середині жовтня були відомі адреси 13 профспілок. Див.: Известия Елисаветградского Совета рабочих и солдатских депутатов, № 111.— 1917.— 17 окт.

жовтні чисельність членів профоб'єднань, що входили до складу ЦБПС, становила від 14 до 16 тис. чол. Кількість професійних спілок у грудні 1917 р. досягла там 28³¹.

На Донбасі функції профоб'єднань і фабзавкомів виконували Ради рудникових депутатів, що виникли після повалення самодержавства. Поодинокі випадки організації професійних спілок на окремих копальнях мали місце відразу після Лютневої революції³². Влітку було створено єдине профоб'єднання гірників, членами якого стали понад 100 тис. робітників залізорудної, вугільної й соляної промисловості Донецького басейну³³. Чисельність інших профспілок у цьому регіоні на той час визначити дуже важко. Г. Г. Єгорова, спираючись на свідчення Д. Шлосберга про те, що до кінця серпня 1917 р. на ряді підприємств Кадіївського району професійні організації об'єднували від 50 до 80% робітників, стверджувала, що останніх налічувалося стільки ж і в профспілках усього Донбасу³⁴. Пізніше вона писала про те, що 80% робітників басейну стали членами професійних організацій³⁵. Однак ці цифри викликають сумнів, оскільки існують дані, що навіть на 10 найбільших рудниках Донбасу в серпні—вересні 1917 р. членами профспілок були лише 57% робітників.

Таблиця 1*

Назва рудника	Кількість зайнятих робітників	В т. ч. членів профспілки	% до числа зайнятих
Варваропольський	4500	2000	44,4
Голубовський	1500	1160	77,7
Катеринівський	3500	691	19,7
Ірмінський	1900	293	48,6
Кадіївський	3000	2500	83,3
Кам'янський	750	164	21,9
Макіївський	1200	648	54,0
Риковський	2000	1487	74,4
Софіївський	2070	2070	100,0
Всього:	20420	11013	57,0

* Підраховано за: Шлосберг Д. Первые шаги профстроительства в Донбассе. — С. 234, 237; Социал-демократ, № 147, 148. — 1917. — 12, 13 сент.

Малоймовірно, що на дрібних рудниках процент робітників, об'єднаних у професійні спілки, був вищий, ніж на великих. Тому слід визнати за більш аргументовану позицію тих дослідників, які вважали, що до осені 1917 р. чисельність членів профоб'єднання гірників Донецького басейну наближалася до 100 тис. чол.^{36–37}

Одними з перших створили на Україні професійну спілку робітники металургійних, металообробних та машинобудівних підприємств основних пролетарських центрів. Лише в 15 з них улітку 1917 р. спілка «Металіст» об'єднувала майже 141 тис. чол., у тому числі в Харкові — 30 тис., Катеринославі — 18 тис., Миколаєві — 16 тис., Маріуполі — 15 тис., Одесі — 14,5 тис., Луганську — 12 тис., Києві — 10,5 тис., Єнакіє-

³¹ Богульський А. А. Борьба большевиков Юга Украины за фабзавкомы и профсоюзы в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Харьков, 1969. — С. 16—19.

³² Шлосберг Д. Первые шаги профстроительства в Донбассе: Из истории экон. борьбы рабочих в Донбассе между февралем и октябрём // Летопись революции. — 1927. — № 2(23). — С. 236.

³³ История Украинской ССР. — Т. 6. — С. 61.

³⁴ Єгорова А. Г. Профсоюзы и фабзавкомы в борьбе за победу Октября. — С. 198.

³⁵ Єгорова А. Г. Партия и профсоюзы в Октябрьской революции. — С. 237.

^{36–37} История Украинской ССР. — Т. 6. — С. 61.

вому — 8 тис., Макіївці — до 5 тис., Краматорську — майже 3 тис., Костянтинівці — понад 900 чол.³⁸ У цілому в найбільших промислових центрах України до осені 1917 р., за далеко не повними даними, функціонувало 433 профспілкові організації.

Таблиця 2*

Губернії й міста	Кількість профспілок	Губернії й міста	Кількість профспілок
Катеринославська (в т. ч. Донбас)	70	Київська	63
Катеринослав	33	Бердичів	17
Бахмут	17	Київ	46
Дружківка	1	Харківська	59
Єнакієве	1	Краматорськ	4
Костянтинівка	1	Слов'янськ	5
Макіївка	1	Харків	50
Маріуполь	2	Херсонська	241
Луганськ	3	Херсон	28
Павлоград	7	Миколаїв	35
Юзівка	4	Одеса	154
		Єлисаветград	20
		Балта	4

* Складено за: Калініченко А. В., Остапенко Ф. П. З історії боротьби більшовицьких організацій за перемогу соціалістичної революції на Україні // Наук. зап. Київськ. держ. університету ім. Т. Г. Шевченка. — К., 1957. — Т. 16. — С. 297, 298, 318, 319, 325; Лещенко Г. П. Більшовицькі організації України на чолі народних мас у боротьбі за встановлення Радянської влади. — К., 1957. — С. 124—126; Очерки истории Николаевской областной партийной организации. — С. 52; Матеріали з історії професійного руху на Україні. — С. 174, 175; Швед А. Революционные события в Павлограде (март 1917 — март 1918 г.) // Летопись революции, 1927. — № 4. — С. 107; Шлосберг Д., Шингарев И. Профессиональное движение в Киеве в 1917 году. — Харьков, 1928. — С. 1415; Богульский А. А. Борьба большевиков Юга Украины за фабзавкомы и профсоюзы. — С. 18—19; Пишечник: Юбилейный сборник. 1917—1922 гг. — Одесса, 1922. — С. 43—49; Известия Екатеринославского Совета., № 153. — 1917. — 3 окт.; Известия Елисаветградского Совета., № 111. — 1917. — 17 окт.; Социал-демократ, № 149. — 1917. — 14 сент.; Южный край, № 14258. — 1917. — 2 окт.; Последние новости, № 4712. — 1917. — 1 окт.; ЦДАЖР СРСР, ф. 4100, оп. 2, спр. 15, арк. 45—46; оп. 3, спр. 9, арк. 3; ЦДАЖР УРСР, ф. 2699, оп. 2, спр. 1, арк. 12.

Озброєні рішеннями VI з'їзду РСДРП(б), більшовицькі організації України повели наполегливу боротьбу за перетворення профспілок у бойові організації пролетаріату. Керівництво професійними організаціями з боку більшовиків невинно зміцнювалося. З початку березня 1917 р. представники ленінської партії керували діяльністю Центрального бюро професійних спілок Києва^{39—40}. Більшовицькі фракції було створено в місті при 11 профоб'єднаннях — металістів, друкарів, харчовиків, вантажних візників, золотосрібників, кравців, офіціантів, Дніпровського пароплавства, пекарів і кондитерів, шоферів, Головного комітету Південно-Західної залізниці⁴¹. Шевці, деревообробники, службовці залізниці підтримували більшовиків у Раді й голосували за кандидатів від РСДРП(б) при переобранні її виконкому⁴². Отже, більшовики Києва істотно впливали на діяльність як мінімум 14 професійних спілок міста, що до осені 1917 р. об'єднували не менш як 40 тис. трудящих.

³⁸ История профессиональных союзов Украинской ССР. — С. 72; Історія Української РСР. — Т. 5. — С. 55.

^{39—40} Стадник А., Прохоренко М. Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции. — С. 117; Известия Киевского Совета рабочих депутатов, № 31. — 1917. — 12 сент.

⁴¹ Калініченко А. В., Остапенко Ф. П. З історії боротьби більшовицьких організацій. — С. 261—262.

⁴² Южная газ. № 2423. 1917, 5 окт.

Більшовицькі фракції існували також принаймні при 6 профспілках Одеси (кравців, деревообробників, залізничників, водників⁴³, тютюнників, пекарів⁴⁴), при 2 — Миколаєва (харчовиків та деревообробників⁴⁵).

Більшовики Харкова, які переважали в ЦБПС уже з червня, мали свої фракції в 11 професійних об'єднаннях міста⁴⁶. Члени РСДРП(б) керували діяльністю найбільшої профспілки — робітників гірничої промисловості⁴⁷. Більшовики Катеринослава керували професійним об'єднанням металістів, створили партійні фракції при спілках кравців, праль, фарбарів, пекарів, залізничників, при Головному залізничному комітеті Катерининської залізниці.

Очолювали місцеве об'єднання металістів і більшовики Луганська. Фракції РСДРП(б) було створено там також при профспілках залізничників та друкарів. Існували такі фракції й при професійних об'єднаннях Юзівки (металістів, гірників, пекарів, взуттєвиків), при профспілці металістів у Дружківці, в профорганізаціях металістів, кравців і прикажчиків Павлограда⁴⁸.

Таким чином, до жовтня 1917 р. більшовики України керували двома найбільшими професійними об'єднаннями — металістів та гірників, які налічували понад 210 тис. чол., а також створили свої фракції при 47 профспілках 9 промислових центрів України.

Активну участь у профспілковій роботі брали члени ленінської партії С. Ф. Буздалін, А. І. Плахотников, Ф. П. Судик, Г. О. Романович, Ю. Д. Тиняков, А. Б. Батов, І. Д. Литвинов, С. Н. Власенко, Д. З. Лебідь, М. П. Левченко, А. В. Іванов, О. Г. Горбачов, В. Н. Боженко, М. Л. Леонт'єв, І. Є. Клименко, О. К. Ластовський, Р. М. Лучанська, Д. І. Іткінд, І. Ф. Смирнов (Ласточкін), О. О. Сивцов, П. І. Лук'яніс, В. Ф. Кравченко й ін.

Нам уявляється необгрунтованим висновок деяких істориків про те, що напередодні Жовтня на Україні «позиції Комуністичної партії та величезної більшості професійних спілок... повністю збіглися»⁴⁹. Особливістю профруху в основних пролетарських центрах регіону у той період було те, що багато професійних об'єднань, створених за фірмовим, кастовим, цеховим, змішаним і паралельним принципами, які об'єднували найбільш відсталіх у політичному відношенні робітників та службовців невеликих підприємств, а також високооплачуваних працівників, перебували під впливом дрібнобуржуазних партій. Водночас великі й організаційно згуртовані профспілки металістів та гірників були послідовними борцями за виконання рішень VI з'їзду РСДРП(б) на Україні.

Це підтверджується аналізом матеріалів з'їздів, конференцій і делегатських зборів професійних об'єднань основних промислових губерній України, що відбулися в березні — вересні 1917 р. На підставі даних дослідників історії профруху у регіоні можна говорити про 24 такі пролетарські форуми. Політику більшовицької партії підтримали: Херсонська губерньська конференція металістів — 13—15 вересня (представлено понад 36 тис. чол.), І конференція професійних спілок Юзівського району — 20—22 вересня, збори делегатської ради профоб'єднання металістів Катеринослава, обласна конференція професійної спілки гірників Донецько-Криворізького басейну (представлено 100 тис. чол.) — 15 жовтня, 4—7 жовтня — І обласна конференція металістів

⁴³ Стадник А., Прохоренко М. Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции.— С. 124.

⁴⁴ Калініченко А. В., Остапенко Ф. П. З історії боротьби більшовицьких організацій.— С. 270.

⁴⁵ Там же, с. 276.

⁴⁶ Там же.— С. 297—298; История Украинской ССР.— Т. 6.— С. 153.

⁴⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине.— Киев, 1977.— Ч. 1.— С. 596—597.

⁴⁸ Калініченко А. В., Остапенко Ф. П. З історії боротьби більшовицьких організацій.— С. 308, 313, 318—325.

⁴⁹ Спиридонов М. В. Политический крах меньшевиков и эсеров в профессиональном движении.— С. 28.

Таблиця 3*

Губернії	кількість виявлених профспілкових форумів		у т. ч. галузевих профспілок	
	Всього	Керованих РСДРП(б)	Всього	Керованих РСДРП(б)
Катеринославська (в т. ч. Донбас)	12	6	10	5
Київська	5	—	5	—
Харківська	4	—	3	—
Херсонська	3	2	3	2
Всього:	24	8	21	7

* Складено за: Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника. — Ч. 1. — С. 596, 597, 645; Гриценко А. П. Революційні форуми робітничого класу України в 1917 р. // Укр. іст. журн., 1974. — № 10. — С. 25—27; Лисецький А. М., Бадіян Ю. М. Участь залізничників України у Всеросійському залізничному страйку (вересень 1917 р.) — Укр. іст. журн. 1959. — № 4. — С. 38; З'їзди та конференції профспілок та фабзавкомів України (1917 — лютий 1918): Документи та матеріали // Укр. іст. журн. — 1972. — № 3. — С. 102—110; Черномаз І. Ш. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917 — март 1918 гг.). — Харьков, 1958. — С. 95; Борьба, № 107. — 1917. — 24 сент.; № 125.—1917.—8 окт.; Мариупольское слово. — № 164.—1917. — 24 окт.; Социал-демократ, № 155. — 1917. — 22 сент.; Харьковский вестник, № 48, 1917. — 16 сент.; Южная газ., № 2439. — 1917. — 24 окт.; Южный край, № 14283. — 1917. — 17 окт.; № 14289. — 1917. — 20 окт.

півдня Росії (представлено 140,5 тис. чол.), * надзвичайний з'їзд робітників, службовців та майстрових південних залізниць **, 8 жовтня — конференція металістів Херсонської губернії, 16—23 жовтня — південна обласна конференція профоб'єднання річковиків торгового флоту. Делегати решти 16 професійних форумів обмежилися розглядом лише економічних питань.

Таблиця 4*

Губернія	Кількість виявлених засідань	в т. ч. тих, що приймали більшовицькі резолюції
Катеринославська	6	5
Київська	—	—
Харківська	1	—
Херсонська	5	—
Всього:	12	5

* Складено за: Великая Октябрьская социалистическая революция и установление Советской власти на Украине. — Часть 1. — С. 480—481; З'їзди і конференції профспілок та фабзавкомів України, — С. 108—110; Гриценко А. П. Революційні форуми робітничого класу України в 1917 р. — С. 26; Першак Д. А. Хроника великих днів. — Донецьк, 1977. — С. 178—179; Борьба. — №№ 97, 98, 106. — 1917. — 9, 14, 23 сент.; Социал-демократ, № 149. — 1917. — 14 сент.

раїни за перемогу Радянської влади. Однак у розвитку профруху були й негативні моменти: поряд з великими спілками існувала значна кіль-

У розглядуваний період відбувалися також пленуми Рад робітничих депутатів разом з представниками пролетарських організацій, політичних партій і солдатських комітетів, що свідчило про дедалі тіснішу взаємодію масових робітничих організацій у вирішенні назрілих питань соціально-економічного та політичного розвитку країни в переддень Жовтня. Усього виявлено 12 таких засідань, які відбувалися у вересні й жовтні.

Проведення з'їздів та конференцій, створення великих профспілкових об'єднань та їх керівних центрів, значна частина яких перебувала під впливом більшовиків, сприяли активізації боротьби трудящих Ук-

* Укладачі хроніки «Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине» (ч. 1.—С. 599) наводять дані про те, що в роботі конференції взяли участь делегати 26 професійних спілок, які налічували понад 250 тис. чол.

** А. М. Лисецький і Ю. М. Бадіян вважали, що делегати з'їзду представляли 75 тис. залізничників (див.: Участь залізничників у Всеросійському залізничному

кість дрібних. Тому на перший план висувалося завдання найшвидшого завершення організаційної перебудови професійних об'єднань.

Переломним моментом в історії розвитку професійного руху стала перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції. I Всеросійський з'їзд профспілок (7—14 січня 1918 р.) підбив підсумки діяльності професійних об'єднань з часу III Всеросійської конференції (червень 1917 р.), підтвердив більшовицький лозунг про необхідність створення профорганізацій пролетаріату за виробничим принципом, затвердив рішення рекомендувати спілкам вступати до всеросійських професійних об'єднань. На місцях створювалися міжспілкові органи — ради профспілок. З'їзд обрав постійну Центральну Раду професійних спілок (ВЦРПС) і затвердив її статут. Для дальшої успішної боротьби робітничого класу за здійснення соціалістичної перебудови народного господарства велике значення мало рішення з'їзду про поступове перетворення фабрично-заводських комітетів у низові ланки профспілок на підприємствах⁵¹. Однак на Україні цей процес затягнувся в зв'язку з громадянською війною та іноземною воєнною інтервенцією.

страйку.—С. 38). На нашу думку, ці дані завищені, оскільки, виходячи з газетного звіту про роботу конференції, в ній брали участь 90 делегатів, кожний з яких обирався від 500 чол. Отже, на конференції могло бути представлено близько 45 тис. залізничників. Див.: Южный край, № 14283.— 1917, 17 окт.

⁵¹ Первый Всероссийский съезд профессиональных союзов — 7—14 января 1918 г.— М., 1918.— С. 346—347, 349—350.

ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ РАД, РЕВКОМІВ І КОМБІДІВ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 1919 Р.

С. О. НАУМОВ (Харків)

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції ознаменувала собою народження держави диктатури пролетаріату, органами влади в якій стали найбільш масові організації трудящих — Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, створені на основі досвіду перших Рад періоду революції 1905—1907 рр., вивченого й узагальненого В. І. Леніним. У ході громадянської війни в зв'язку з небаченим загостренням класової боротьби виникали й надзвичайні органи диктатури пролетаріату, однотипні з Радами,— революційні комітети, а на селі — і комітети бідноти.

З'ясування чисельності цих органів є одним з найважливіших для вивчення історії радянського будівництва завдань. Його розв'язання дасть можливість встановити, наскільки густою була мережа органів влади, показати реальне співвідношення різних їх форм, участь трудящих у їх роботі. Увагу суспільствознавців привертає 1919 рік — час, коли практично вперше на території України функціонувала відносно завершена система радянських органів, було прийнято і втілено в життя цілий комплекс законодавчих актів з державного будівництва. Трудящі республіки нагромадили багатий досвід боротьби за відновлення і зміцнення влади Рад, який був широко використаний на завершальному етапі громадянської війни.

Протягом тривалого періоду дана проблема не знаходила відображення в працях істориків. Навіть автори монографій з історії Рад та ревкомів України в період громадянської війни здебільшого обмежувалися наведенням окремих прикладів створення і діяльності державних органів. Лише останнім часом дослідники почали звертати більше уваги на вивчення кількості Рад (П. М. Тригуб) та комбідів (Г. В. Бондаренко, В. Ф. Верстюк, В. Т. Ісакова). Проте у зв'язку з

відсутністю узагальнюючих даних про чисельність радянських органів у 1919 р. вони у своїх підрахунках, як правило, спираються на матеріали фінансових документів Наркомату внутрішніх справ УСРР. Ці матеріали, на наш погляд, не завжди можна брати в основу підрахунків.

У даному повідомленні на широкій джерельній базі робиться спроба з'ясувати чисельність Рад, ревкомів і комбідів, що існували на Лівобережній Україні. Для дослідження питання автор вивчив 126 фондів ЦДАЖР УРСР та фонди обласних державних архівів — Полтавського, Сумського, Харківського і Чернігівського, а також матеріали 22 республіканських, губернських і повітових газет за 1919 р., археографічні видання.

Вибір цього регіону пояснюється насамперед тим, що Радянська влада тут була відновлена раніше, ніж в інших районах. Діяльність місцевих органів влади певною мірою була зразком для інших регіонів. Процес радянського будівництва був найбільш тривалим й активним. Автором наводяться дані за літо 1919 р. по трьох губерніях (Полтавській, Харківській, Чернігівській), 37 повітах, 680—700 волостях (точну їх кількість назвати неможливо, оскільки у той період відбувався досить активний процес виділення останніх, і їх списки, що знаходяться в документах губернських органів, не завжди відповідають дійсності), приблизно 14,5 тис. населених пунктів¹⁻².

Територія Лівобережжя була визволена від військ буржуазно-куркульської Директорії протягом грудня 1918 р.—січня 1919 р. Відразу після цього на місцях створювались органи Радянської влади. В літературі утвердилася точка зору, що найчастіше цими органами були ревкоми, в деяких випадках — Ради, на селі — ревкоми і комбіди³. Щоб з'ясувати реальне становище на місцях, розглянемо процес відновлення Радянської влади в губерніях, повітах і селах. З трьох губернських центрів лише в Харкові владу взяла в свої руки Рада⁴. В Полтаві і в Чернігові були створені революційні комітети, причому в Чернігівській губернії деякий час існували 2 губревкоми⁵. У повітових містах, очевидно, виникали виключно революційні комітети. У всякому разі в усіх 34 повітових центрах, про які вдалося знайти відповідний матеріал, першими органами Радянської влади були ревкоми.

Простежити аналогічний процес у волостях і селах надзвичайно складно, оскільки навіть вивчення великої кількості архівних матеріалів (переважно фондів і справ волосних ревкомів та виконкомів), а також преси не дає повної картини. Насамперед необхідних матеріалів не так багато, та й вони розрізнені і суперечливі. Серйозні труднощі виникають у зв'язку з неточним вживанням назв радянських органів. Особливо часто і Ради, і ревкоми, і комбіди називалися просто «сільські комітети». З іншого боку, наприклад, у Тагамлицькій волості Костянтиноградського повіту Полтавської губернії в лютому існували Рубанівська і Старицьківська Ради бідноти, Ладиженський революційний комітет бідноти⁶ (причому протягом лютого тут існували як ревкоми, так і Ради, і комбіди).

¹⁻² Список населених мест Черниговской губернии, имеющих не менее 10 жителей, по данным 1901 года.—Чернигов, 1902.—С. 5—188; Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год.—Полтава, 1917.—С. 22; Статистический справочник по Харьковской губернии.—Харьков, 1914.—С. 170.

³ Рибалка І. К. Відновлення Радянської влади на Україні (1918—1919).—Х. 1957.—С. 94—95.

⁴ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции: Сб. документов и материалов.—Харьков, 1973.—77.

⁵ Гражданская война на Украине, 1918—1920: Сб. документов и материалов.—Киев, 1967.—Т. 1.—Кн.—1.—С. 570; Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов, 1917—1919 гг.: Сб. документов и материалов.—Чернигов, 1957.—С. 269—270.

⁶ Полтав. обл. держ. арх. (далі ПОДА), ф. Р-1864, оп. 6, спр. 3, арк. 55—57.

Іноді одні назви органів влади змінювались на інші без будь-яких змін у їх складі та функціях. Саме так у середині лютого були перейменовані в комбіди сільські виконкоми в Мошонській і Новогородицькій волостях, ревкоми Яриловицької волості Городнянського повіту. Староруднянський волвиконком цього ж повіту в лютому був перейменований у ревком, а в кінці березня знову став називатися виконкомом⁷. Ці неточності свідчать про те, що на місцях на початку 1919 р. часто не бачили істотної різниці між ревкомами, виконкомом і комбідами. Взагалі, коли відновлення Радянської влади у селах відбувалось при наявності інструкцій, вказівок повітових ревкомів, з участю їх представників, то, як правило, створювалися революційні комітети. Відсутність же таких вказівок і була в більшості випадків основною причиною неточностей у назвах радянських органів. Проте незалежно від назви всі вони були органами диктатури пролетаріату. Більше того, створені в деяких місцях комбіди за способом організації, функціями і складом практично не відрізнялися від ревкомів. Таким чином, можна зробити висновок, що й на селі Радянська влада відновлювалась у цілому у формі революційних комітетів.

Складений нами на основі великої кількості джерел список налічує 370 ревкомів, які існували на Лівобережжі в січні—березні 1919 р. З них було 2 губернських, 34 повітових, 334 волосних і сільських. Тут слід зауважити, що в документах, особливо у пресі того часу, є багато згадок про діяльність ревкомів в окремих волостях чи повітах, хоч самі ревкоми не називаються і тому, природно, включити їх до списку неможливо. Крім того, у таких важливих джерелах, як фінансові документи (кошториси, відомості на одержання зарплати), ревкоми, як правило, не виділені окремо, а включені до відповідних документів виконкомів. І, останнє, діяльність ревкомів відображена дуже нерівномірно (див.: таблицю 1).

Таблиця 1. Чисельність волосних і сільських ревкомів

Губернія	загальна кількість повітів	Кількість повітів про які є дані, та ревкомів у них	кількість повітів з числом ревкомів до 5 і ревкомів у них	повіти з найбільшим числом ревкомів
Полтавська	15	9 75	6 8	Полтавський — 35
Харківська	11	9 86	5 12	Валківський — 47
Чернігівська	11	10 173	3 9	Чернігівський — 64
Всього на Лівобережжі	37	28 334	14 29	3 146

Найкраще представлена в списку Чернігівська губернія, що зумовлено, по-перше, більшою кількістю відповідних архівних матеріалів (є навіть окремі фонди ревкомів за першу половину 1919 р.), по-друге, тривалішим, ніж в інших губерніях, строком діяльності революційних комітетів. Нерівномірно представлені й окремі повіти в межах губерній. Причому, якщо в середньому по регіону на один повіт припадає приблизно 12 ревкомів, то в групі мінімально представлених — 2, в 3 повітах, про які є найповніші дані, — 50, а в решті повітів — 13 ревкомів.

Складається враження, що найбільш точними є дані середньої групи, тим більше, що вони майже збігаються з даними по регіону.

⁷ Чернігів. обл. держ. арх. (далі ЧОДА), ф. Р-43, оп. 1, спр. 10, арк. 24 зв.; ф. Р-8, оп. 1, спр. 6, арк. 3—14; ф. Р-55, оп. 1, спр. 7, арк. 52.

Проте в даному випадку насамперед слід враховувати походження цих даних, оскільки вони збиралися з різних джерел й їх повнота визначається не кількістю ревкомів у тому чи іншому повіті, а кількістю матеріалів про них. У цьому відношенні названі повіті з найбільшою чисельністю ревкомів найкраще представлені архівними документами. Це підтверджується і тим фактом, що навіть у межах цих повітів дані є не по всіх волостях, і більша частина ревкомів припадає на волості, які краще забезпечені документами (є фонди ревкомів або підсумкові дані про їх чисельність у матеріалах волвиконкомів). Так, по Чернігівському повіту є дані про 8 волостей з 12, причому в 5 з них — Антоновицькій, Березінській, Козлянській, Пакульській і Холявинській — було по 9—16 ревкомів⁸. З 47 ревкомів Валківського повіту 12 припадає на Гряківську й 11 — на Сніжківську волості⁹. Більшу частину ревкомів Полтавського повіту (21) становлять комітети Полтавської волості¹⁰. З цього випливає, що і дані по цих повітах не максимальні, а швидше мінімальні. Припускаючи, що в середньому в кожному повіті було не менше 50 ревкомів, можна вважати, що на початку 1919 р. на Лівобережжі діяло не менше 2 тис. ревкомів.

Революційні комітети в різних місцевостях Лівобережної України функціонували не однаковий час. Тривалість їх діяльності визначалася насамперед політичним становищем у конкретному районі, міцністю Радянської влади, наявністю контрреволюційних закладів, куркульських виступів тощо. Але, як тільки дозволяли обставини, ревкоми організовували вибори до Рад і передавали їм владу. Перехід влади від ревкомів до Рад найшвидше був здійснений у Харківській губернії, де вже в січні — лютому на всіх рівнях діяли Ради, принаймні в 9 повітах відбулися повітові з'їзди, а також губернський з'їзд Рад. У лютому — березні аналогічний процес в основному був завершений і в Полтавській та Чернігівській губерніях, а в середині квітня тут відбулися губернські з'їзди Рад. З повітових ревкомів найдовше (у зв'язку з куркульськими заворушеннями) працював Конотопський, який передав владу виконкому лише в кінці травня¹¹. Таким чином, вже на середину квітня по всій Лівобережній Україні, за винятком одного повіту, функціонувала завершена система конституційних органів — Рад та їх виконкомів.

Вищим органом влади в губерніях, повітах і волостях, згідно з Конституцією УСРР, були відповідні з'їзди Рад. Щоб уточнити, наскільки регулярно працювали ці органи, спробуємо підрахувати загальну кількість з'їздів. Як відомо, губернських з'їздів було три — по одному в кожній губернії. Кількість повітових — вперше підраховував І. К. Рибалка. За його даними, на Україні в 1919 р. з'їзди Рад відбулися не менше, ніж в 55 повітах, у тому числі в 27 з 41 лівобережного (автор врахував 15 повітів Чернігівщини)¹². За нашими підрахунками, протягом грудня 1918 р. — серпня 1919 р. на Лівобережжі мали місце 69 таких з'їздів (таблиця 2).

Ці дані, очевидно, також неповні. Проте і вони свідчать про регулярність роботи повітових з'їздів — в середньому у кожному повіті за півроку відбулося приблизно по 2 з'їзди.

Волосні з'їзди Рад відповідно до Тимчасового положення «Про організацію Радянської влади та порядок управління» від 5 лютого

⁸ ЧОДА, ф. Р-26, оп. 1, спр. 1, арк. 4—105; ф. Р-6, оп. 1, спр. 12, арк. 14, 162—165; спр. 26, арк. 25—28; ф. Р-14, оп. 1, спр. 14, арк. 29—38; ф. Р-10, оп. 1, спр. 7, арк. 1—8.

⁹ Харків. обл. держ. арх. (далі — ХОДА), ф. Р-89, оп. 1, спр. 51, арк. 31; спр. 37, арк. 73.

¹⁰ ПОДА, ф. Р-13, оп. 1, спр. 14, арк. 20—101; ф. Р-4039, оп. 1, спр. 1, арк. 25—73.

¹¹ Известия (Чернигов). — 1919. — 20 июня.

¹² Рибалка І. К. З історії радянського будівництва на Україні в 1919 р. // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: 36 статей. — К., 1973. — С. 188.

1919 р. мали проводитись 1 раз на місяць¹³. На практиці ж у багатьох випадках вони відбувалися значно частіше. Наприклад, у 6 волостях Валківського повіту (тобто в 1/3 усіх волостей) протягом усього періоду діяльності Рад з'їзди проводилися не рідше, ніж 3 рази на місяць (таблиця 3).

Таблиця 2. Чисельність повітових з'їздів Рад *

Губернія	загальна кількість повітів	в т. ч. повітів, де були з'їзди	всього з'їздів
Полтавська	15	15	33
Харківська	11	11	17
Чернігівська	11	11	19
Всього:	37	37	69

* ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 51, арк. 38, 121; спр. 52, арк. 65, 119; спр. 53, арк. 32, 75; спр. 54, арк. 42; ф. 5, оп. 1, спр. 16, арк. 3; спр. 17, арк. 7, 17 зв., 53, 77, 81 зв.; спр. 18, арк. 1, 2 зв.; спр. 19, арк. 111 зв.; ПОДА, ф. Р-143, оп. 1, спр. 4, арк. 218; Сумськ. обл. держ. арх., ф. Р-415, оп. 1, спр. 10, арк. 21; ХОДА, ф. Р-89, оп. 1, спр. 50, арк. 102 зв.; ф. Р-90, оп. 1, спр. 1, арк. 1; ф. Р-203, оп. 3, спр. 2, арк. 11; ф. Р-432, оп. 1, спр. 60, арк. 69; ф. Р-472, оп. 1, спр. 8, арк. 140; ЧОДА, ф. Р-22, оп. 1, спр. 17, арк. 5, 9; ф. Р-1638, оп. 1, спр. 1, арк. 5; спр. 9, арк. 2; Відділ Чернігів. обл. держ. арх. у м. Ніжині, ф. Р-1419, оп. 1, спр. 1, арк. 264; спр. 11, арк. 1; Большевик.—1919.—6, 10 авг.; Вестник НКВД Украины.—1919.—№ 9.—С. 31; № 10.—С. 22; Известия ВУЦИК.—1919.—22 июня; Голос коммуниста (Полтава).—1919.—22, 23 февр.; Известия (Полтава).—1919.—26 февр., 13, 15 марта, 4, 5 апр., 1 мая, 25 июня; Известия (Харьков).—1919.—5 апр.; Известия (Ахтырка).—1919.—22 июня; Известия (Гадяч).—1919.—23 марта, 11 апр., 18 июля; Известия (Зеньков).—1919.—20 июня; Известия (Константиноград).—1919.—5 июня; Известия (Лубны).—1919.—10 июня; Известия (Нежин).—1919.—9 июля; Известия (Прилуки).—1919.—10, 28 апр.; Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов.—С. 305, 380; Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917—1920 гг.): Сб. документов и материалов.—Сумы, 1957.—С. 88, 104, 133.

Таблиця 3. Регулярність проведення з'їздів Рад у деяких волостях Валківського повіту *

Волості	всього з'їздів	за який період	в середньому з'їздів за місяць
Знаменська	11	01.03—10.06	3—4
Нікольсько-Камішеватська	6	28.01—07.04	2—3
Олексіївська	26	16.01—13.04	8—9
Перекопська	21	26.01—10.06	4—5
Станичанська	14	01.02—12.06	3
Старомерчанська	12	13.01—01.05	3

* ХОДА, ф. Р-89, оп. 1, спр. 35, арк. 1—74; спр. 40, арк. 1—114; спр. 41, арк. 3—35; спр. 46, арк. 1—176; спр. 49, арк. 22—62; спр. 52, арк. 1—69.

Звичайно, так часто волосні з'їзди скликалися далеко не скрізь. В Ізюмському повіті, наприклад, у ряді волостей вони проводилися 1—2 рази на місяць¹⁴, у Гужевській волості Борзнянського повіту, що на Чернігівщині, з 10 лютого по 26 червня відбулося 6 з'їздів¹⁵. У цілому з'їзди Рад проводились у всіх волостях і не рідше, як раз на місяць. Враховуючи час діяльності Рад (4—5 місяців у всіх губерніях), з певністю можна вважати, що протягом 1919 р. на Лівобережжі відбулося не менше 3 тис. волосних з'їздів Рад.

Дуже складно підрахувати загальну кількість місцевих Рад (виконкомів). Першим таку спробу зробив П. М. Тригуб. Спираючись

¹³ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листоп. 1918 р.—серп. 1919): 36. документів.—К., 1962.—С. 69.

¹⁴ ХОДА, ф. Р-1630, оп. 3, спр. 56, арк. 92 зв.; спр. 152, арк. 43, 45.

¹⁵ Відділ Чернігів. обл. держ. арх. у м. Ніжині, ф. Р-43, оп. 1, спр. 16, арк. 43—70.

на фінансові документи Наркомату внутрішніх справ УСРР (матеріали про виділення субсидій виконкомам), він зробив висновок, що на Україні в 1919 р. діяло близько 16 тис. виконкомів¹⁶. На прикладі матеріалу про сільські виконкоми розглянемо, наскільки достовірні ці дані. В документах НКВС УСРР міститься таблиця, в якій по губерніях визначено розміри субсидій сільвиконкомам¹⁷. Проте наведені у ній дані стосуються чисельності не виконкомів, а сіл, де вони мали бути створені (14 143 по Україні, в тому числі 5816 на Лівобережжі)¹⁸. Про це свідчить, зокрема, і назва відповідної графи — «число сіл». Крім того, у цій же справі вміщена таблиця субсидій комбідам¹⁹, причому вихідні дані цих двох таблиць ідентичні. Нарешті, якби існували реальні дані про кількість Рад по губерніях, то вони містилися б у фондах НКВС і губвиконкомів. Проте такі дані відсутні. Отже, при визначенні розмірів субсидій як виконкомам, так і комбідам Наркомат внутрішніх справ виходив не з кількості існуючих комітетів, а із загальної кількості сіл, де вони мали бути створені. Тому, визнаючи за названими фінансовими документами певну наукову цінність, ми вважаємо, що прийняти наведені в них дані можна лише після того, як буде доведено, що Ради були створені в усіх без винятку селах (де була достатня кількість населення) і містах України.

Саме з цією метою нами був проведений пошук якомога повніших даних про реально існуючі Ради в межах регіону. В результаті було встановлено факт діяльності кожного з 3 губернських та 37 повітових виконкомів. Можна також стверджувати, що в усіх містах Лівобережжя (їх було близько 50) існували міські Ради, частина яких мала свої виконкоми. Досить просто було підрахувати кількість волосних виконкомів, оскільки є чимало матеріалів. До складеного нами списку включено 646 волвиконкомів. Якщо порівняти чисельність останніх із загальною кількістю волостей Лівобережжя, то виходить, що виконкоми діяли тут у всіх волостях, тобто їх було близько 700.

Найскладніше було визначити чисельність сільських Рад. В результаті вивчення великої кількості джерел, переважно архівних (у тому числі фондів волосних і сільських виконкомів), вдалося встановити факт існування понад 2 тис. сільрад (таблиця 4).

Т а б л и ц я 4. Чисельність сільських Рад

Губернії	Загальна кількість волостей	в т. ч. волостей, про які є дані	кількість Рад за списком	кількість Рад за іншими даними	всього Рад
Полтавська	280	83	231	230	461
Харківська	280	141	587	385	972
Чернігівська	130	77	485	178	663
Всього:	690	301	1303	793	2096

Деякі пояснення до таблиці. По-перше, загальна кількість волостей дається приблизно. По-друге, якщо по одному й тому ж повіту чи волості була можливість скласти, хоч і неповні, списки Рад, і, крім того, зустрічались сумарні цифрові дані, то кількість Рад, занесених у список, відносилася до відповідної графи, а різниця між сумарними і частковими (за списком) даними включалась до графи «за іншими даними». В такому випадку до волостей, про які є дані, включалася

¹⁶ Тригуб П. Н. Советы, исполкомы и ревкомы на Украине в 1919—1920 гг. // Вопр. истории СССР.— Харьков, 1981.— Вып. 26.— С. 8.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 78, арк. 77.

¹⁸ Істотна різниця між цими даними і загальною кількістю населених пунктів не повинна дивувати, адже більшість останніх були поселеннями хутірського типу, де окремі Ради, як правило, не створювалися.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 78, арк. 76.

загальна кількість волостей повіту. Наприклад, вдалося знайти дані лише про 9 сільрад Старобільського повіту, які й були внесені до списку. За повідомленням повітового відділу управління, в повіті в травні було 365 сільрад у 43 волостях ²⁰.

Як видно з таблиці, менше ніж у половині волостей Лівобережжя було понад 2 тис. сільрад. Але і для цих волостей зазначені дані часто неповні. Для порівняння наведемо дані про чисельність сільрад у повітах, про які збереглися найповніші матеріали (таблиця 5).

Т а б л и ц я 5. Чисельність сільрад в деяких повітах Лівобережжя

Губернії	повіти	всього волостей	кількість Рад за списком	кількість Рад за іншими даними	всього Рад
Полтавська	Кобеляцький	21	3	99	102
	Полтавський	20	70	127	197
	Прилуцький	16	78	—	78
Харківська	Валківський	17	84	1	85
	Ізюмський	33	338	—	338
	Старобільський	43	9	356	365
Чернігівська	Городнянський	12	18	178	196
	Новг.-Сіверський	12	114	4	118
	Сосницький	16	132	—	132
Всього:		190	846	765	1611

Таким чином, лише в 9 повітах, де було менше 2/3 врахованих волостей, діяло понад 3/4 усіх сільрад. Причому, якщо в цілому по регіону на одну волость у середньому припадає біля 7 сільрад, то в групі найкраще представлених повітів — близько 8,5. Перший коефіцієнт можна вважати мінімальним — в такому разі виходить, що було близько 5 тис. сільрад. Проте, очевидно, що другий коефіцієнт більш близький до дійсності. Виходячи з цього, можна припустити, що на Лівобережжі діяло близько 5,8—6 тис. сільрад. Таке співпадіння наших даних з наведеними вище даними НКВС не випадкове і підтверджує два висновки. Перший — дані фінансових документів Наркомату внутрішніх справ для Лівобережної України в цілому відповідають дійсності. Другий — протягом 1919 р. Ради були створені у всіх населених пунктах регіону, де для цього була достатня кількість населення.

Протягом 1919 р. на Україні існували опорні пункти диктатури пролетаріату на селі — комбіди. Вперше за прикладом Радянської Росії вони були створені восени 1918 р. в північних повітах Чернігівщини. В ході визволення Лівобережжя від петлюрівських військ комбіди в деяких місцевостях виникали як органи влади на селі, в інших — існували паралельно з ревкомами і Радами. В той же час комітети бідноти були представлені хоч і не скрізь, але досить широко. Проте під час масової організації Рад діяльність комбідів була обмежена продовольчими функціями, в результаті чого вони опинились у складному становищі. З одного боку, фактично їм належало виконувати головне господарське завдання на селі — відвойовувати у куркульства хліб для робітничого класу і Червоної Армії. З другого, будучи переданими до апарату Наркомпроду, комбіди були позбавлені фінансування з боку НКВС, і їх члени в першій половині 1919 р. фактично не отримували заробітної плати. Тому біднота не завжди охоче брала участь у роботі комбідів. Все це, а також помилкові рішення деяких місцевих органів про ліквідацію комбідів привело до

²⁰ ХОДА, ф. Р-472, оп. 1, спр. 8, арк. 132.

значного скорочення їх чисельності весною 1919 р. у більшості повітів. Так, на з'їзді завідуючих повітовими відділами управління Харківської губернії (початок травня) про комбіди наводилися такі дані: Валківський повіт — «небагато», Вовчанський — «розпались», Лебединський — «ліквідовані», Сумський — «немає», Ізюмський — 26 комітетів²¹.

Зростання кількості комбідів мало місце в липні—серпні 1919 р., після того як на початку червня у зв'язку з крайнім загостренням класової боротьби, погіршенням становища на фронтах, посиленням хитань середняка Наркомат внутрішніх справ УСРР видав розпорядження про повсюдну організацію сільських комбідів, яким передавалися права виконкомів Рад²².

У літературі проблеми чисельності комбідів приділено досить багато уваги. А. Г. Слюсарський, наприклад, навів дані про 1160 комітетів Чернігівщини, а також по деяких повітах інших губерній²³. В. Т. Ісакова вважає, що на Україні діяло близько 7160 комбідів²⁴. В. Ф. Верстюк доповнив дані А. Г. Слюсарського матеріалами про 700 комбідів у 6 повітах Полтавщини²⁵. Проте його спроба підрахувати загальну кількість комбідів на основі фінансових документів, на наш погляд, не зовсім переконлива. Так, чисельність комбідів Полтавської губернії В. Ф. Верстюк виводить з порівняння субсидій комітетам Полтавщини і Чернігівщини, виходячи з того, що ці кошти розподілялись між губерніями пропорційно числу комбідів. Саме по собі таке припущення недостатньо обгрунтоване, тим більше, що, коли проводити його до кінця, то слід вважати, що й між повітами субсидії розподілялися за таким же принципом. Насправді ж було не так. Наприклад, у Гадяцькому повіті було 85 комбідів²⁶, Золотоніському — 156, Кременчуцькому — 158²⁷. Цим повітам було виділено, відповідно — 200 тис., 150 тис. і 300 тис. крб.²⁸ Чисельність комбідів Харківської губернії (1489) взята В. Ф. Верстюком з відомості субсидій комбідам²⁹.

Цікаву спробу встановити чисельність комбідів зробив Г. В. Бондаренко. За його підрахунками, на Україні в травні—серпні 1919 р. було 15 100 комбідів, у тому числі на Лівобережжі — 6300 (Полтавська губернія — 2300, Харківська — 1500, Чернігівська — 2500)³⁰. На наш погляд, дані по Лівобережній Україні завищені. По-перше, кількість комітетів Харківської губернії взята, як зазначає сам автор, у В. Ф. Верстюка. Про їх достовірність мова вже йшла, а наскільки вони відповідають дійсності, буде сказано нижче. По-друге, Чернігівщина представлена у нього 15 повітами, тоді як в період масової організації комбідів (липень—серпень) тут було 11 повітів. До того ж виходить, що на ці 4 повіти припадало близько половини комітетів губернії. Взагалі ж походження даних по окремих губерніях у Г. В. Бондаренка не зовсім ясне.

²¹ Там же, арк. 128—129, 140.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 32, арк. 13.

²³ Слюсарський А. Г. До історії організації комітетів бідноти на Україні в 1919 р. // Учені записки Харків. ун-ту. — Т. 43. Труды істор. факультету. — Харків. 1952. — Т. 2. — С. 81.

²⁴ Ісакова В. Т. Організація комітетів бідноти на Україні та боротьба за зміцнення Радянської влади (листоп. 1918 — серп. 1919) // Вісн. Київ. ун-ту. Серія сусп. наук. — 1966. — № 7. — С. 129.

²⁵ Верстюк В. Ф. Боротьба трудячого селянства України за зміцнення влади Рад. — К., 1984. — С. 34.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 19, арк. 64 зв.

²⁷ Известия (Прилуки). — 1919. — 9 авг.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 9, арк. 93.

²⁹ Там же, спр. 78, арк. 76; В. Ф. Верстюк помилково вказує ф. 2.

³⁰ Бондаренко Г. В. Про кількість комбідів на Україні // Укр. іст. журн. — 1980. — № 6. — С. 110.

Слід зазначити, що в джерелах є досить даних про кількість комбідів на Лівобережжі в липні—серпні 1919 р. Так, у трьох різних документах є відповідний матеріал по всіх 11 повітах Чернігівщини. Дані, використані А. Г. Слюсарським, вже наводилися.

На IV губернській конференції КП(б)У (серпень 1919 р.) повідомлялося про 1216 комітетів³¹. При складанні кошторису на друге півріччя 1919 р. губернський відділ управління виходив з наявності 1242 комбідів (на основі повідомлень з місць)³². Очевидно, ці дані відображають різні етапи організації комітетів бідноти. Оскільки ж процес утворення комбідів був дуже інтенсивним, а інформація — не досить оперативною, то в розпорядженні керівних органів поряд з найновішими даними по одних повітах могли бути й застарілі — по інших. Наприклад, у всіх названих джерелах вказується, що в Кролевецькому повіті було 83 комбіди. А за повідомленнями повітового відділу управління НКВС, тут на 1 травня було 73 комітети, на початку червня — 90, а на кінець червня — 95 комбідів³³. Тому ми вважаємо, що як підсумкові для кожного повіту слід брати більш повні дані, які в сумі дають для губернії кількість в 1320 комітетів.

Матеріали про кількість комітетів бідноти є і по більшості повітів Полтавщини. По трьох з них дані вже наводились. Крім того, в Зіньківському повіті, за складеним нами списком, було не менше 75 комітетів³⁴, в Миргородському, за неповними даними, на 1 липня — 32³⁵, Лубенському — 132, Роменському — 114³⁶, Прилуцькому — 85³⁷, Полтавському — 132, Хорольському — 124³⁸, в Лохвицькому — 144³⁹.

Таким чином, в 11 повітах Полтавщини в липні—серпні 1919 р. діяло 1237 комітетів бідноти. Очевидно, що дані Г. В. Бондаренка (2300 комітетів) завищені. Викликає сумнів, щоб на решті території губернії (1/4 повітів і волостей) була зосереджена половина комбідів. Встановити точну кількість комбідів Полтавської губернії немає можливості. Проте можна припустити, що їх було приблизно 1700—1800 (подібне припущення висловлював, щоправда, як мінімальне, і В. Ф. Верстюк).

Значно менше є даних по Харківській губернії. Причому підсумкові цифри, які вже наводились А. Г. Слюсарським та В. Ф. Верстюком, є лише по 3 повітах: у травні в Старобільському повіті було 212 комітетів, у липні в Лебединському — 126, у Сумському — 112. Навіть в архівних документах по Валківському та Ізюмському повітах, які збереглися майже повністю, таких даних немає. Вдалось відшукати лише розрізнені матеріали, відповідно, про 62 і 120 комбідів, причому більшість з них існували на початку 1919 р., а протягом весни були ліквідовані.

Таке дивне, на перший погляд, «мовчання» джерел не випадкове. Адже, як уже відзначалося, період масової організації комбідів припадає на липень—серпень 1919 р., коли майже вся територія Харківщини була захоплена денікінцями. Так само не випадково узагальнюючі дані є саме по Лебединському і Сумському повітах, де в той час Радянська влада продовжувала існувати. Безсумнівно, в Харківській губернії влітку 1919 р. комітети бідноти не були створені в масовому порядку через те, що їх організації перешкоджала денікінська навала.

³¹ Черниговщина в годы гражданской войны, 1919—1920: Сб. документов.— К., 1975.— С. 69.

³² ЧОДА, ф. Р-15, оп. 1, спр. 10, арк. 20.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 18, арк. 29; 38 зв.; спр. 20, арк. 65 зв.

³⁴ ПОДА, ф. Р-3977, оп. 1, спр. 1, арк. 45—439.

³⁵ Там же, ф. Р-1883, оп. 1, спр. 30, арк. 134.

³⁶ Известия (Прилуки). 1919.—9 авг.

³⁷ Известия ВУЦИК.—1919.—27 июня.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 20, арк. 42, 64 зв.

³⁹ Верстюк В. Ф. Борьба трудящегося крестьянства Украины за зміцнення влади Рад.— С. 34.

Оскільки ж немає ніяких підстав стверджувати, що комбіди були створені тут скрізь і на початку 1919 р., а також враховуючи, що більшість їх була ліквідована протягом весни, робити висновок про масову організацію комбідів на Харківщині неправомірно. У зв'язку з цим, очевидно, що дані про чисельність комбідів Харківської губернії, які вже утвердились в історичній літературі (1489 — тобто фактично в кожному селі, за винятком дрібних хуторів), не відповідають дійсності. На жаль, встановити точно цю чисельність, тим більше на якийсь певний проміжок часу, немає можливості. Якщо ж брати весь період Радянської влади в 1919 р., то в нашому розпорядженні є дані про 704 комбіди Харківщини.

Підбиваючи підсумки сказаного про комбіди, можна відзначити, що в липні—серпні 1919 р. на неокупованій військами Денікіна території Лівобережжя існувало близько 3300 комітетів. Коли ж врахувати і комбіди, що діяли на початку 1919 р., а весною були ліквідовані, то загальну кількість слід збільшити майже до 4 тис. комітетів бідноти.

Таким чином, у 1919 р. на Лівобережній Україні була побудована завершена система радянських органів, яка охоплювала всі населені пункти регіону. Так, ревкоми, в формі яких відновлювалася влада Рад, були створені принаймні в 1/7 усіх населених пунктів Лівобережжя. Найбільш густою була мережа Рад, що існували у всіх містах і в 2/5 сіл та хуторів. Комітети бідноти, яким була передана влада на селі влітку 1919 р., діяли в той час майже в 1/3 населених пунктів. Регулярно проводилися губернські, повітові і волосні з'їзди Рад. У роботі цих органів брали участь десятки тисяч робітників і селян. Радянська влада мала дійсно масову опору і користувалася величезним авторитетом серед трудящих. Завдяки цьому державні органи за короткий період в умовах гострої класової боротьби провели значну роботу. Вони успішно здійснювали соціалістичні перетворення в промисловості і сільському господарстві, проводили продовольчу політику, брали участь у будівництві Червоної Армії, вживали заходи щодо поліпшення добробуту трудящих, підвищення їх культурного рівня. Проте ця плодотворна діяльність радянського апарату була перервана денікінською навалою.

БОЛГАРСЬКІ ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТИ В БОРОТБІ ЗА ПЕРЕМОГУ І ЗАХИСТ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

П. ПАНАЙОТОВ (Софія)

Велика Жовтнева соціалістична революція, що ознаменувала собою докорінний переворот в історичній долі всього людства і справила величезний вплив на увесь хід світової історії, стала надзвичайно важливою історичною віхою в житті болгарського народу. Трудящі всього світу зустріли перемогу Великого Жовтня з радістю і надією. Російські робітники і селяни, керовані більшовиками і великим Леніним, були для них наочним прикладом для власного визволення від капіталістичного гніту і гарантією для припинення кровопролитної війни. В. І. Ленін писав у своєму листі американським робітникам: «Робітники всього світу, хоч би в якій країні вони жили, вітають нас, співчують нам, аплодують нам за те, що ми порвали залізні кільця імперіалістських зв'язків, імперіалістських брудних договорів, імперіалістських ланцюгів,— за те, що ми вирвались на волю, пішовши на найтяжчі жертви заради цього,— за те, що ми, як соціалістична республіка, хоч би й пошматована, пограбована імперіалістами, залишились *п о з а* ім-

періалістською війною і перед усім світом піднесли прапор миру, прапор соціалізму»¹.

Ідеї Жовтня знайшли широкий відгук серед трудящих Болгарії. В резолюції зборів робітників Софії (2 грудня 1917 р.), скликаних з ініціативи ЦК БРСДП (т. с.), на підтримку Жовтневої соціалістичної революції з вимогою негайного укладення демократичного миру, софійський пролетаріат заявив: «Збори, будучи переконані в тому, що вони виражають волю пролетаріату і переважної більшості болгарського народу, палко вітають братній російський пролетаріат і заявляють, що вважають справу російського пролетаріату своєю власною справою і готовий докласти всі свої зусилля для повної її перемоги»². Ставлення до першої соціалістичної країни стало критерієм вірності марксизму-ленінізму, пролетарському інтернаціоналізму. З цього приводу Г. Дмитров писав: «Пробний камінь щирості кожного діяча робітничого руху, кожної робітничої партії і організації трудящих, кожного демократа в капіталістичних країнах — це їхнє ставлення до великої країни соціалізму»³.

Безпосередню підтримку Великій Жовтневій соціалістичній революції подавали робітники і селяни різних країн, що перебували в той час на території Радянської Росії. Особливо активно брали участь у боротьбі за Радянську владу, а згодом і захищали її іноземні військовополонені (угорці, німці, австрійці, чехи та ін.)⁴.

Позитивне ставлення до Жовтневої революції і безпосередня участь із зброєю в руках в установленні й захисті Радянської влади були виразними показниками інтернаціоналізму робітничого класу за кордоном. Свій вклад у цю велику справу внесли болгарські військовополонені та робітники, що перебували в Радянській Росії, а також згодом прибулі інтернаціоналісти, студенти, робітники-городники*, переселенці. Всі вони на ділі здійснювали інтернаціональне братерство російських і болгарських робітників і селян. Майже всім військовополоненим слов'янського походження дозволялося працювати в сільському господарстві і на заводах. Там вони потрапляли під вплив революційних ідей і починали розуміти, що під керівництвом більшовиків російські робітники і селяни борються за справедливий мир, за соціальну правду. Тому вони ставали на сторону борців.

Яскравим прикладом цього може бути діяльність Інсарського табору військовополонених в Пензенській губернії. У таборі перебували болгарські, угорські, німецькі і австрійські полонені. Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. між революційно настроєною частиною військовополонених і місцевими організаціями РСДРП(б) були встановлені перші контакти. Вони остаточно зміцнилися після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Деякі військовополонені, серед них і болгари, включилися Інсарською Радою до складу спеціальних агітаційно-пропагандистських загонів, які в кінці 1917 — січні 1918 р. допомагали в селах Інсарського повіту втілювати в життя Декрет про землю, проводити політичні мітинги і збори серед місцевого населення.

На початку лютого 1918 р. серед болгарських, угорських і німецьких полонених, що перебували в Інсарах, було створено національні

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 51.

² Под знаменем Октября: Сб. документов и материалов: В 2 т.— М.; София, 1981.— Т. 2.— С. 17.

³ Дмитров Г. Собр. соч.— Т. 10.— С. 392.

⁴ Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами советской России: Сборник.— М., 1957; Жаров Л. И., Устинов В. М. Интернациональные части в боях за власть Советов.— М., 1960; Кладт А., Кондратьев В. Братья оружия.— М., 1960; Щербakov Ю.— Братство, скрепленное кровью.— Куйбышев, 1961.

* Болгарські городники — сільськогосподарські робітники і селяни, які виїжджали в пошуках заробітків у сусідні європейські країни і США.

комітети військовополонених соціал-демократів-інтернаціоналістів. 1 березня 1918 р. в резолюції, прийнятій на мітингу в Інсахах, говорилося про підтримку миролюбної політики радянського уряду і висловлювалася вдячність за надання політичних прав полоненим. А на засіданні комітету болгарських військовополонених соціал-демократів-інтернаціоналістів у той же день було прийнято резолюцію на підтримку укладення справедливого миру і необхідності встановлення братерської солідарності і революційної єдності балканських народів. В той же день там була створена не тільки група тесняків болгарських соціал-демократів-марксистів, а й гурток «Революція», до якого входили всі військовополонені болгар. Вони брали участь у встановленні Радянської влади в губернії і в боротьбі проти Чехословацького корпусу⁵.

Значна кількість болгар була в інтернаціональному батальйоні в Орлі, в батальйоні іноземних комуністів у Царицині та в інших місцях⁶.

Крім військовополонених активну участь у боях за Радянську владу брали болгарські робітники і студентська молодь, що жили і навчалися в Петрограді, серед них: Х. Пеев, Ж. Бінев, І. Някшієв, Т. Бояджієв, А. Мірчев та ін.⁷ В Астрахані за встановлення Радянської влади боровся П. Цончев, у Кургані — І. Дечев. Учасником громадянської війни був болгарський інтернаціоналіст Т. Г. Жеков.

На бік Радянської влади перейшли болгар, що жили в Тифлісі, Ташкенті та інших містах⁸.

У Жовтневій революції і захисті Радянської влади брали активну участь також болгар, що оселилися на півдні Росії ще до визволення Болгарії від Османського іга. У 1918 р. в Одесі командиром групи підпільного Бессарабського революційного загону був болгарський інтернаціоналіст І. Садаклій, який багато зробив для сформування 2-ої стрілецької бригади під командуванням Г. І. Котовського. «Г. І. Садаклій, — писав колишній боець бригади В. Л. Цетлін, — по праву вважався одним із організаторів 2-ої стрілецької бригади. Будучи широко освіченою людиною, він приділив велику увагу навчання командирів. Не даремно котовці добродушно називали Садаклія «ходячою академією»⁹. Тоді ж в Одеському більшовицькому підпіллі брав активну участь В. І. Райнов, а з квітня 1919 р. він — командир 1-го Бессарабського радянського стрілецького полку¹⁰.

В Криму жило чимало болгар-колоністів, а також робітників-городників, які після Жовтневої соціалістичної революції включилися в боротьбу за захист Радянської влади. Командиром одного з червоноармійських загонів Військово-революційний комітет призначив болгарина Н. Ковачева, а начальником штабу І. Генова. На кінець 1917 р. в загоні налічувалося 120 бійців. Разом із севастопольськими революційними моряками і сімферопольськими робітниками вони брали активну участь у встановленні Радянської влади в Криму¹¹.

Значний вклад у боротьбу з внутрішньою контрреволюцією і зовнішньою інтервенцією за зміцнення Радянської влади внесли старі

⁵ Под знаменем Октября.— Т. 1. С. 140, 141; Музей болгаро-радянської дружби (далі — МБРД), спогади Ц. Милко.

⁶ Жаров Л. И., Устинов В. М. Указ. соч.— С. 90.

⁷ Центр. парт. арх. (далі — ЦПА) при ЦК БКП, ф. 3, оп. 1, спр. 577; Центр. держ. іст. арх. (далі — ЦДІА) НРБ, ф. 176, оп. 3, спр. 1070.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 418, арк. 109; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-1772, оп. 1, спр. 436, арк. 2, 6; Под Знаменем Октября.— Т. 1.— С. 194, 239, 535—536.

⁹ Под знаменем Октября.— Т. 1.— С. 495.

¹⁰ Там же.— С. 452.

¹¹ Генев И. За победу революции.— В кн.: В борьбе за Советский Крым. Сб. воспомин. старых большевиков.— Симферополь, 1958.— С. 133.

військові спеціалісти. У дні австро-німецької інтервенції, що почалася в лютому 1918 р., проявив себе як талановитий командир болгарин Й. Пехлеванов. Він очолив Псковські загони, які брали участь разом з частинами Червоної Армії в боях з наступаючим ворогом, що рвався до Петрограда¹². Спочатку в загоні було 700 червоноармійців, незабаром до нього приєдналися й інші добровольці. За два дні Псковський загін розрісся, в ньому було — 1300 багнетів, 87 кулеметів, 68 кінних розвідників і 4 тридюймові гармати. У спеціальному наказі по загону говориться, що «За дуже короткий строк загін сформувався й організувався, був невеликим за кількістю багнетів, але сильний духом і свідомою рішучістю бійців, і став сміливо на шляху німецьких полчищ»¹³. Загін під керівництвом Й. Пехлеванова відкинув німецьких окупантів до Пскова, завдавши їм значних втрат. Згодом Й. Пехлеванова призначили командуючим Новгородської дільниці загонів, потім він був інспектором по формуванню Північної дільниці і Петроградського району, і нарешті — військовим керівником Петроградської групи військ Північного фронту¹⁴. У 1919 р. Й. Пехлеванов повернувся в Болгарію.

Після наступу німецьких окупантів на Україну, Центральний штаб Червоної Армії в Донбасі евакуювався в Царицин. Активним політичним працівником цього штабу був болгарин — більшовик С. Джоров*. Із 16 травня 1918 р. він працював у політвідділі Північнокавказького військового округу.

Влітку 1918 р. становище на Південному фронті погіршилось. В Дагестані і деяких областях Кавказу реакція з допомогою західних інтервентів підняла голову. Революційні сили в Дагестані попросили допомоги і Військова рада послала туди інтернаціональний загін під командуванням С. Джорова, до складу якого входили інтернаціоналісти — болгари, угорці, німці та ін. Бійці загону в боях виявляли мужність і стійкість.

На Терській дільниці фронту влітку 1918 р. активну участь в організації опору ворогам Радянської влади брав Т. Бояджієв (Федя). Він займався постачанням Червоної Армії і був депутатом від м. Моздока в Терській обласній Раді. У боях проти банди Г. Бічерахова потрапив у полон, його піддавали страшним тортурам і 19 лютого 1919 р. він був страчений¹⁵.

На сторону Радянської влади перейшов колишній генерал-майор Х. Матеев, який до Жовтневої революції був головним інженером-будівельником Петроградського військового порту. Він залишався на своєму посту до середини 1919 р., вніс значний вклад у захист міста¹⁶. Після перемоги Жовтня визнав Радянську владу і генерал П. Стаєв. 22 травня 1918 р. в газеті «Советская Россия» була опублікована його стаття, в якій говорилося: «Тільки швидке створення сильної армії

¹² Директивы Главного командования Красной Армии (1917—1920).— М., 1969.— С. 828.

¹³ Крах немецкой оккупации на Псковщине: Сборник.— Л., 1939.— С. 107.

¹⁴ Директивы Главного командования.— С. 828.

* Джоров С. (1878—1950) з ранніх літ брав участь у соціал-демократичному русі. З 1903 р. член БРСДП. У 1908 р. виїхав у Росію, де зблизився з більшовиками в Одесі, брав участь у роботі місцевого комітету РСДРП. У 1911 р. за революційну діяльність був висланий у Сибір. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. був на партійній роботі в Красноярську. Брав активну участь після Жовтня у встановленні Радянської влади на Поволжі і Закавказзі, працював у політвідділі Північнокавказького військового округу. У серпні 1918 р. командував загonom інтернаціоналістів у Дагестані. У жовтні того ж року був керівником болгарської Комуністичної групи в Москві, а з січня 1919 р. — керівник Центрального бюро болгарських комуністичних груп у Радянській Росії. С. Джоров брав активну участь у мобілізації болгар-інтернаціоналістів на захист Радянської влади. У 1920 р. повернувся в Болгарію. (Біографія дружби.— М.: София, 1984.— С. 190—191; Под знаменем Октября.— Т. 1.— С. 175).

¹⁵ ЦДІА НРБ. Спогади І. Маскина, М. Косицина.

¹⁶ Центр. держ. військ.-мор. арх. РСР, ф. 406, оп. 9, спр. 2565, арк. 1—22.

може врятувати те, що ще залишилось від великої Росії. Тому я вітаю всіх генералів і офіцерів, які відгукнулися на заклик влади про відновлення армії і взяли на себе це винятково важке завдання». В серпні того ж року П. Стаєв працював у військово-технічній редакції відділу військової літератури при ВЦВК, у 1919 р.— у літературно-видавничому відділі Політуправління Реввійськради республіки. Він був одним із авторів першого Польового статуту РСЧА. В останні роки П. Стаєв — на викладацькій роботі у військових навчальних закладах¹⁷.

У захисті Радянської Росії й будівництві нової, соціалістичної держави брав участь генерал старої армії, відомий радянський вчений С. Ванков. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції він працював у Московському арсеналі, в кінці 1918 р.— завідував гірничою промисловістю в Комісаріаті народного господарства, у 1921 р. став головою технічної ради «Головметалу», а в 1928 р.— головою секції Держплану і членом колегії Вищої Ради Народного Господарства¹⁸.

У вересні 1918 р. в Севастопольську бухту прибув болгарський крейсер «Надежда». Його мали тут відремонтувати. За той час, поки судно стояло в захопленому Антантою Севастополі, екіпаж його зв'язався з більшовиками і підняв бунт на знак солідарності з борцями за перемогу Радянської влади. Бунт було придушено за допомогою моряків англійського флоту¹⁹.

Революційний рух був досить сильним і серед моряків флоту Антанти. Серед моряків і солдатів Антанти розповсюджувалися листівки та інші революційні матеріали. Цю роботу проводила Іноземна колегія в Одесі, якою керувала РКП(б). До її складу входили люди різних національностей. Болгарські моряки активно працювали по революціонуванню військ інтервентів у Константинополі, Варні і Кюстенджі, серед них: Н. Трайчев, К. Китев, М. Стойчев, Х. Боев, Х. Добрев та ін.²⁰

Іноземні робітники й селяни, що перебували в Радянській Росії, стали із зброєю в руках на сторону робітників і селян. Особливо активну участь взяли інтернаціоналісти-комуністи. Вони об'єдналися в національні комуністичні групи. У жовтні 1918 р. була створена болгарська комуністична група в Москві. Спочатку болгарі-комуністи, що були в Москві, працювали в Південнослов'янській групі. До її складу входили П. Смілов, І. Димитров, Г. Шейтанов та ін.²¹ Вони брали участь у виданні газети «Всемирная революция», випустили болгарською мовою текст першої радянської Конституції, посилали агітаторів на фронт до військовополонених та в Болгарію. Для проведення роботи серед південних слов'ян, що перебували в Радянській Росії, в Комісаріаті у справах національностей був створений спеціальний відділ. До нього увійшов і болгарин П. Смілов. Працівники відділу розгорнули активну діяльність не лише серед військовополонених болгар і робітників, а також серед колоністів на півдні Росії.

Комуністичні болгарські групи виникли також у Петрограді, Києві та в інших містах радянської республіки. До складу болгарської комуністичної групи в Петрограді спочатку входили С. Сапунов, Д. Радков, М. Антонов, П. Захарієв, І. Някшев, А. Мирчев, А. Каваєв та інші, всього 18 чоловік. Група виробила свій статут. Відповід-

¹⁷ Под знаменем Октября.— Т. 1.— С. 505—506.

¹⁸ Владимир Ильич Ленин и Болгарската комунистическа партия.— София, 1970.— С. 193, 487.

¹⁹ Спасов С. Бунтът на моряците от крайцера «Надежда». Сб. 17-та година.— София, 1957.— С. 255.

²⁰ Кътев К. В защита на съветската власт.— В кн.: Българосъветска дружба, 1960.— Кн. 5.— С. 10.

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, спр. 415, арк. 1—5, 125.

но до статуту, болгарська комуністична група прийняла ленінські норми партійного життя і принципи пролетарського інтернаціоналізму. Під керівництвом більшовиків група розгорнула активну революційну діяльність. Дехто з членів групи вступив в армію, інші працювали на господарському фронті. У боях на Північному фронті загинув один з організаторів болгарської комуністичної групи в Петрограді І. Някшев²², він був комісаром полку.

Болгарська комуністична група в Москві стала центром революційної діяльності всіх болгар, що були в Радянській Росії. Насамперед група встановила зв'язки з болгарськими комуністичними групами в Петрограді, Києві, Харкові та інших містах, а також з групами болгар, що перебували в Червоній Армії. З цією метою з Москви розсилалися агітатори по всій країні. Болгарська комуністична група встановила зв'язок із своїми однодумцями в Болгарії та з болгарськими комуністами в Берліні, об'єднаними в інтернаціоналістську групу при союзі «Спартак». Група випускала літературу болгарською мовою, розробила ряд заходів для революційної активізації болгар, що перебували в Радянській Росії.

У січні 1919 р. була скликана конференція болгарських комуністичних груп Радянської Росії. Основним завданням, поставленим конференцією перед комуністичними групами, була активізація їхньої боротьби за захист Радянської влади. На конференції обрали Центральне бюро болгарських комуністичних груп в Радянській Росії (ЦБ БКГ), головою його став С. Джоров. Він брав участь у роботі установчого конгресу III Комуністичного Інтернаціоналу як представник болгарських комуністів у Москві. Центром своєї діяльності ЦБ БКГ намітило південь країни, зокрема Україну²³. Це рішення пояснювалося тим, що в Бессарабії, Криму, Таврійській губернії та поблизу Одеси жило багато болгар.

Центральне бюро болгарських комуністичних груп розташувалося в Одесі 20 квітня 1919 р. Тут болгар-комуністи організували видання газети «Комуна» і створили комуністичну групу на чолі з К. Телаловим і Добруджанський революційний комітет на чолі з С. Джоровим²⁴. Була обрана Рада болгарських робітничих і селянських депутатів, головою обрали К. Касапова, секретарем — Н. Пелова. Велику допомогу Раді подавав болгарин І. Генев, посланий Одеським комітетом більшовиків на допомогу болгарам-інтернаціоналістам.

Діяльність ЦБ БКГ, Ради болгарських робітничих і солдатських депутатів, Добруджанського комітету і груп в Одесі зустріла палку підтримку з боку болгарського населення. Бажання болгарського народу підтримати завоювання революції проявилось особливо яскраво в тому, що з болгар та інших добровольців був організований спеціальний інтернаціональний полк. Спочатку в ньому налічувалося 257 бійців, а в липні — 1500 чол. До командного складу полку увійшли К. Касапов, згодом висунутий на посаду політкомісара дивізії, Л. Белоречкі — помічник начальника штабу²⁵.

Болгари-комуністи в Одесі розгорнули широку революційну діяльність, але не змогли до кінця виконати свою програму. На початку серпня 1919 р. армія Денікіна при допомозі іноземних інтервентів розпочала наступ у Криму, а 10 серпня увійшла в Одесу. Частини

²² ЦПА при ЦК БКП, ф. 3, оп. 1, спр. 577, арк. 1; Очак І. Революционната дейност на българските комунистически групи в Русия през периода на Великата Октомврийска социалистическа революция // История и география.— 1961.— Кн. 5.— С. 6.

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 9, спр. 1, арк. 15; спр. 12, арк. 2, 4.

²⁴ ЦДА НРБ, ф. 176, оп. 4, спр. 629, арк. 11, 12; ЦДАРА, ф. 178, оп. 1, спр. 5, арк. 12; Комуна.— 1919.— 24 мая.

²⁵ Боевое содружество.— С. 462—464; ЦДАРА, ф. 11 оп. 5, спр. 412; Комуна.— 1919.— 21 июня.

Червоної Армії відійшли на північ. У боях за Крим і Одесу брали участь і болгари-інтернаціоналісти²⁶.

В громадянській війні (1919—1920 рр.) болгари-інтернаціоналісти також брали активну участь у боях за захист Радянської влади. Так, Б. Шаранков, Т. Главчев, Й. Йочков, А. Іванов та інші воювали в рядах Першої кінної армії. Б. Шаранков був командиром взводу, а Й. Йочков — політкомісаром дивізії²⁷. Ось що писав Б. Шаранков у своїй заяві про вступ у Першу кінну армію: «Приїхав у Росію, маючи палке бажання познайомитися з радянським устроєм Росії і ще більше палке бажання вступити до лав Червоної Армії, в кінноту Будьонного як кавалерист, де я буду в своїй стихії...»²⁸.

До командного складу Першого Луганського комуністичного полку, перейменованого згодом у четвертий селянський полк, увійшов болгарин Т. Жеков. Він був командиром кінного загону розвідників. Разом з ним воювали також П. Митев, М. Петков, П. Калчев та інші²⁹.

Болгарські патріоти Г. Гологінков, Х. Янакієв, Г. Петров та інші брали участь у боях, захищаючи першу в світі соціалістичну державу, нелегально переправившись через Чорне море і румунський кордон. Болгари воювали також і в бригаді Котовського, в дивізіях Чапаєва і Кіквідзе, на Далекому сході та на інших фронтах громадянської війни.

Болгарська комуністична партія, як і багато робітників і селян у самій Болгарії, подавали велику допомогу російським військовополоненим, що були в їх країні, а також робили все можливе, щоб розкласти російські білоемігрантські частини, які знайшли притулок у Болгарії. Це було також допомогою для Радянської Росії, бо не давало змоги заново використати розбиті армії Денікіна і Врангеля проти Червоної Армії. Свої братерські почуття й інтернаціоналізм болгарські робітники і селяни довели також, організувавши нелегальні канали для зв'язку з Радянською Росією і т. ін.³⁰

Участь болгар, які перебували в Радянській Росії в період Великої Жовтневої соціалістичної революції, в боротьбі за встановлення Радянської влади та в її захисті від російської буржуазії та поміщиків, а також від іноземних інтервентів, їх героїзм були найвищим проявом братерських почуттів болгарського народу до російських робітників і селян, проявом пролетарського інтернаціоналізму. Їхніми подвигами може пишатися болгарський народ, якому дружба з радянським народом необхідна, як казав Г. Димитров, так само як сонце і повітря кожній живій істоті.

²⁶ Работнически вестник.— 1920.— 2 юля; БКП в резолюции и решениях.— София.— Т. 2.— С. 67.

²⁷ ЦДАРА, ф. 7657, оп. 1, спр. 707, арк. 282—285.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 760, арк. 37.

²⁹ МБСД, лист Т. Жекова.

³⁰ Николов Ц. Дейността на БКП в защита на Советска Русия.— С. 19.

Проти буржуазної фальсифікації історії

НЕСПРОМОЖНІСТЬ БУРЖУАЗНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ КОНЦЕПЦІЙ СОЮЗУ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ І СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ (1917—1920 рр.)

В. С. ГОРАК (Київ)

Історичний досвід діяльності Комуністичної партії України по зміцненню союзу робітничого класу й трудящого селянства повністю підтвердив життєвість і непереможність марксистсько-ленінських ідей. Застосовуючи їх, КП(б)У зуміла в складних умовах боротьби за владу Рад на Україні розвинути усі необхідні передумови для формування по-справжньому бойового, по-справжньому революційного робітничо-селянського союзу. Будучи найважливішим фактором здійснення всіх завдань соціалістичної революції, союз двох класів, загартований у боях з класовим ворогом, став надійною основою успішного будівництва соціалізму в Українській РСР у наступні періоди.

Актуальність даного питання і необхідність його дальшого вивчення очевидні. Водночас слід відзначити, що відбувається воно, як, до речі, й ряду інших важливих аспектів історії УРСР періоду громадянської війни, в атмосфері безперервних атак і диверсій з боку буржуазного «українознавства», яке за своєю класовою суттю є різновидністю ідеології войовничого антикомунізму. Жодна стаття, жодна монографія сучасних його представників — А. Адамса, Дж. Мейса, Р. Саллівента та ін. — не обходить питання про класи і стани на Україні у період громадянської війни. Такий підвищений інтерес зовсім не випадковий. Намагаючись гальванізувати застарілі, розвінчані історією міфи про «незакономірність» перемоги соціалізму на Україні, про «наси́льствений експорт революції з боку Росії» і т. д., «радянологи» знову й знову безуспішно силкуються перекреслити джерела всіх історичних перемог українського народу в перші роки боротьби за новий лад, і насамперед, робітничо-селянський союз¹⁻². Крім того, розглагольствуючи про те, що в період громадянської війни українське село «жило своїм окремим життям» і «в будь-якому випадку Радянській владі не підкорялося». (так заявляє, наприклад, в одній із своїх книжок канадський «українознавець» Ю. Борис) та що широкі маси селянства вороже ставилися до неї, наші «опоненти» безумовно переслідують й інші далекоглядні цілі³. Ігноруючи бойову співдружність робітників і селян України в грізні роки громадянської війни, «знавці» історії УРСР намагаються побічно поставити під сумнів спільність їхніх класових інтересів і в наступні етапи історичного розвитку. А це, в свою чергу, підживлює найпопулярніші в буржуазній україністиці «ідеї» про начебто одвічну «опозиційність» українського селянства щодо соціалізму, про «наси́льствену» колективізацію в УРСР і навіть про те, що нібито внаслідок «знищення селянської нації» Україна припинила своє національне існування. Все це диктує необхідність відсічі фальсифікаціям з питань союзу робітничого класу й селянства Української СРР у названий період.

Намагаючись довести недовідне — «відсутність» революційного союзу пролетаріату й селянства, «українознавці» силкуються заперечити як історичну необхідність, так і об'єктивні передумови його формування. Наріжним каменем багатьох вигадок є «версія» про те, що

¹⁻² Borys J. The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine.— Stockholm, 1960.— P. 273.

³ Ibid.— P. 279.

в роки громадянської війни зміст політичних подій на Україні був повністю протилежним Росії. Неспростовні факти змушують наших «опонентів» визнати класовий характер процесів, що протікали в той час у РСФРР. Однак на Україні, твердять вони, все було інакше. Тут, на їхню думку, мала місце не соціальна, а особлива, національна революція, головна мета якої полягала не в поваленні влади експлуаторських класів (їх, вважає американець Дж. Мейс, капіталістів українського походження взагалі на Україні не існувало), а в досягненні національної незалежності, у створенні української державності⁴. Саме така «протилежність» між двома революціями — «російською» та «українською» — зумовила, як вважають «радянологи», гостру боротьбу між ними. При цьому твердиться, що прибічниками «російської революції», метою якої було збереження України в складі Радянської держави, виступили представники «російського чи обрусілого» пролетаріату, а прибічниками «української», що ставила за мету створення самостійної української держави, — широкі маси українського селянства. Р. Саллівент, наприклад, говорить про «антагонізм між міськими промисловими робітниками й селянами» і підкреслює, що він був «посиленний конфліктами» між росіянами, які проживали в містах, і українцями — в селах⁵. У подібному ж дусі висловлюється й Дж. Мейс: «Те, що сталося на Україні, являло собою боротьбу між собою російських міських і українських революціонерів за контроль над країною (тобто Україною. — В. Г.), причому й ті, й інші мали вагомі підстави для того, щоб вважати її своєю»⁶.

Глибоке вивчення джерел з історії Української РСР передреволюційного періоду і початку боротьби за владу Рад показує, наскільки різко розходиться з дійсністю та картина, що її намагаються нав'язати своїм читачам буржуазні «інтерпретатори». Дані, які характеризують соціально-класову структуру суспільства напередодні Великого Жовтня, свідчать, що на Україні, як і в інших регіонах Російської імперії, між класами існувала глибока соціальна нерівність,гноблення одних іншими, що й спричиняло боротьбу між ними. Як і російське, трудове селянство України страждало від хронічного малоземелля, зумовленого пануванням поміщиків та куркулів. Так, становлячи 0,8% складу населення, українські поміщики володіли 40% земельного фонду, а найбіднішому селянству при 47%-ній частці населення належало тільки 12,8% землі⁷. Куркульство ж, становлячи 15% населення, мало в своєму користуванні 13 млн. десятин землі (47%)⁸. Така кричуща нерівність між робітниками й селянами, з одного боку, й поміщиками та буржуазією, з другого, породжувала гострі соціальні конфлікти. Так, з липня по жовтень 1917 р. на Україні відбулося 525 виступів селян і 188 страйків робітників⁹. При цьому слід відзначити, що поряд з посиленням боротьби селян проти поміщиків з часом дедалі загострювалися й відносини всередині самого селянства — між найбіднішими його представниками та сільською буржуазією. Так, в областях, де переважало куркульське землеволодіння, виступи проти сільської буржуазії становили 40—50% від усієї їх кількості¹⁰.

Такі цілі, як ліквідація буржуазно-поміщицької держави, корінні соціальні перетворення в суспільстві, зближували пролетаріат України з широкими масами селянства в ході боротьби за перемогу Великого

⁴ Mace J. E. Communism and the Dilemmas of National Liberation.— Cambridge, Massachusetts, 1983.— P. 14.

⁵ Sullivant R. S. Soviet Politics and the Ukraine.— New York and London, 1962.— P. 24.

⁶ Mace J. E. Op. cit.— P. 17.

⁷ Хміль І. В. Трудяще селянство в боротьбі за владу Рад.— К., 1981.— С. 17.

⁸ Там же.— С. 17.

⁹ История Украинской ССР: В 10-ти т.— Киев, 1984.— Т. 6.— С. 122, 147.

¹⁰ Рубач М. А. Ленинский Декрет о земле и развертывание второй социальной войны в деревне // Ленинский декрет о земле в действии.— М., 1979.— С. 203.

Жовтня, за владу Рад. Це зумовило ту обставину, що за своїм змістом і напрямом революційний процес був єдиним, не залежав від того, представники яких національностей брали в ньому участь. До речі, наші «опоненти», намагаючись довести існування якоїсь «ворожнечі» між «українським селом України» та її «російським» містом, навіть неспроможні зробити спробу проаналізувати національний склад українського робітничого класу. А тим часом матеріали промислового перепису 1926 р., який у загальних рисах відбиває національний склад кадрів промисловості УСРР у 1917 р., показують, що 41,6% робітників становили тоді українці, 40,6 — росіяни, 12 — євреї, 5,8% — представники інших національностей¹¹. При цьому слід враховувати, що в передреволюційний період кількість робітників української національності помітно збільшилася за рахунок вихідців із селян.

Вже перший період боротьби за владу Рад на Україні переконливо показав, що серйозних підстав для відстоювання вищезгаданих «версій» в «українознавців» немає. Так, жителі с. Дальніх Одеського повіту рішуче засудили тих, хто, як підкреслювалося в резолюції їх зборів, «...ділячи нас на нації, сіє між нами національну ворожнечу»¹². Ще в грудні 1917 р. з Києва надходили звістки про те, що «незважаючи на всі намагання, Центральній раді не вдається посягти розбрат між російськими й українськими робітниками»¹³. З тріском провалилася й спроба внести національну ворожнечу у Збройні Сили молодой Радянської республіки. Навіть вороги революції неспроможні були замовчувати очевидні факти. Так, один з генералів петлюрівської Директорії Капустянський змушений був на запитання, чи бажало селянство й робітнича маса самостійності в чистому вигляді, відповісти негативно: тільки найбільш свідома (націоналістична.— В. Г.) меншість була захоплена національною ідеєю¹⁴.

Для доведення неможливості союзу пролетаріату й селянства України в роки громадянської війни деякі «дослідники», зокрема Р. Саллівент, роблять спробу акцентувати увагу на якихось розходженнях у політичних цілях двох класів. Він визнає той факт, що на Україні і заводський робітник, і селянин вбачали в більшовицькій програмі те, що «вони могли б підтримати». Але американський «українознавець» одразу ж висловлює характерне застереження: «Проте обом було очевидно, що політика партії була спрямована насамперед на задоволення інтересів промислового робітника»¹⁵. І саме ця обставина, на його думку, зумовила те, що українські селяни відмовились приєднатися до більшовиків і весь час тяжіли до тих партій (маються на увазі дрібнобуржуазні націоналістичні партії — В. Г.), «які вбачали головне завдання у задоволенні вимог селянства»¹⁶.

Як відомо, В. І. Ленін у своїх працях обґрунтував провідну роль робітничого класу в революційних перетвореннях суспільства. Однак це зовсім не означає, що пролетаріат і його партія прагнули розв'язати насамперед свої класові завдання і тим самим применшити значення вимог трудяшого селянства чи відсунути їх «на другий план». Жодна партія, жоден клас не були настільки послідовними в захисті інтересів останнього, як пролетаріат і його політичний авангард. Про це свідчить прийняття Декрету про землю, ініціатором якого виступили більшовики. Він являв собою, по суті, величезний революційний переворот, здійснення віковичних сподівань трудяшого селянства.

¹¹ Рубач М. А. Пролетариат Украины накануне социалистической революции // Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г.— М., 1964.— С. 69.

¹² Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: Сб. документов в 3-х т.— Киев, 1957.— Т. 3.— С. 131.

¹³ Там же.— С. 69.

¹⁴ Брик О. Тернистий шлях українського уряду, 1918—1920 pp.— Вінніпег, 1969.— С. 24.

¹⁵ Sullivan R. S. Op. cit.— P. 24.

¹⁶ Ibid.— P. 24.

Уже початковий етап боротьби за владу Рад на Україні показав, що ідеї більшовизму набувають серед селянства дедалі більшої популярності. Так, делегати Всеукраїнської селянської конференції (20—22 січня 1918 р.), які представляли абсолютну більшість українського трудячого селянства, висловили свою беззастережну підтримку Радянської влади на Україні. Протягом грудня 1917 р.—березня 1918 р. про це заявили в своїх резолюціях шість губернських і повітових з'їздів Рад. Є. Б. Бош, згадуючи події початкового етапу боротьби за владу Рад на Україні, писала, що українське село «революціонізувалося з вражаючою швидкістю» і що «створення Радянського уряду було зустрінуте довірливо, дружелюбно, її не тільки в містах, а й у вбогих глухих селах»¹⁷. Показовим є і той факт, що союз пролетаріату й селянства дістав своє конкретне виявлення у створенні по всій Україні об'єднаних Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. Промовистою є й та обставина, що переважна більшість місць у них належала комуністам та їм співчуваючим¹⁸. Вплив же дрібнобуржуазних націоналістичних партій на трудящі маси України неухильно слабшав. Так, якщо на I з'їзді Рад України їх представляли 56% делегатів, то на III — 16, а на IV — лише 9%¹⁹.

Потрібно зазначити, що не всі буржуазні історики цілком поділяють «версію» про «українську національну революцію», яка, мовляв, «розлучила» пролетаріат і селянство України в 1917—1920 рр. Немає сумніву в тому, що деякі з них, зокрема А. Адамс, відчують слабкість позиції, яка ґрунтується на приписуванні «політичної гегемонії» «національним силам» українського селянства — Центральній раді, дрібнобуржуазним націоналістичним партіям. Розглядаючи деякі питання історії українського селянства періоду громадянської війни, А. Адамс певною мірою визнає спільність його інтересів з пролетаріатом і навіть не заперечує, що на окремих етапах між ними існував класовий союз. Однак цей союз, вважає він, не міг бути постійним і нібито мав «тимчасовий», «неприродний» характер²⁰.

Такий свій висновок «радянолог» мотивує тим, що, мовляв, на відміну від пролетаріату, українське селянство в ході громадянської війни не приєдналося ні до сил революції, ні до сил реакції, а захищало свої власні інтереси, відмінні від інтересів усіх інших класів і соціальних груп. Американський професор твердить, що на запитання «Хто найкраще виражав інтереси селян і козаків?» існує єдина відповідь: «Самі козаки і селяни...»²¹. На основі цього робиться висновок, що, мовляв, жодна політична партія, жоден інший клас не були спроможними встановити «довгочасний контроль» над аграрною революцією селянства²².

Свою «тезу» А. Адамс намагається підкріпити посиланням на те, що в роки громадянської війни «селянська Жакерія» на Україні висунула власних ідеологів і вождів таких, наприклад, як отаман Григор'єв. Останній характеризується ні більш, ні менш як «типовий представник селянства»²³ і «партизанський борець за комунізм»²⁴. За Адамсом, ці «ідеологи» спиралися на «демократичні традиції»

¹⁷ Бош Е. Национальное правительство и Советская власть на Украине.— М., 1919.— С. 24—27.

¹⁸ Тригуб П. М. Про кількість, партійний та соціальний склад Рад України в грудні 1917 — квітні 1918 рр. // Укр. іст. журн.— 1972.— № 1.— С. 118.

¹⁹ Курас І. Ф., Полущкіна В. О. До питання про політичний і організаційний крах українських буржуазно-націоналістичних партій, 1917—1920 // Наук. праці з історії КІРС.— 1968.— Вип. 22.— С. 91.

²⁰ Ukraine: A study in Revolution.— Cambridge, 1977.— P. 260.

²¹ Ibid.— P. 270.

²² Ibid.

²³ Ibid.— P. 263.

²⁴ Adams A. Bolsheviks in the Ukraine: The Second Campaign.— Haven and London, 1963.— P. 365.

часів Запорізької Січі і боролися за «особливий», селянський шлях розвитку революції.

Подібні погляди наочно відбивають безпідставні надії буржуазних і ревізіоністських ідеологів на якийсь «третій» шлях, у якому вони насамперед вбачають альтернативу соціалістичному розвитку суспільства. Характеристика політичних прагнень українського селянства в 1917—1920 рр., що її дає А. Адамс, абсолютно неспроможна насамперед тому, що цей клас ніколи не являв собою єдиного цілого, як це у спотвореному вигляді хоче представити американський історик, а був розділений на бідняцько-середняцьку частину і куркульство.

Григор'єв, Махно, Зелений та інші главарі куркульських банд, претендуючи на роль виразників волі широких селянських мас, намагалися протиставити їх пролетарській державі і спрямувати в русло дрібнобуржуазної контрреволюції. Що являла собою насправді діяльність, наприклад, того ж Григор'єва та його поплічників, яку А. Адамс характеризує як «народну» й «революційну», добре видно з документів того періоду. Так, у телеграмі голови Миколаївської ЧК на ім'я наркома військових справ УСРР М. І. Подвойського, надісланої на початку травня 1919 р., повідомляється про масові насильства і грабежі, що їх чинили григор'євські банди на захопленій ними території, зокрема про розгін місцевих виконкомів і осередків КП(б)У, розправи над представниками Радянської влади, про звільнення з тюрем колишніх царських генералів і карних злочинців²⁵. Наприклад, лише в Черкасах григор'євці знищили 3 тис. чол.²⁶ У Миколаївській області — 1 тис. чол.²⁷. В Єлисаветграді тільки з 15 по 17 травня 1919 р. бандити закатували 1526 чол.²⁸.

Надзвичайно показовим є той факт, що не трудяще селянство, а саме буржуазія та куркульство визнали в особі Григор'єва захисника своїх класових інтересів. Так, після визволення від його банд м. Золотоноші місцеві жителі розповідали червоноармійцям, що «міська буржуазія не приховувала своєї радості з приводу приходу Григор'єва»²⁹. Широкі ж маси трудящого селянства виявляли різко негативне ставлення до контрреволюційних дій цього бандитського отамана, засуджували розбої і звірства, що їх чинила його «армія», висловлювали свою рішучість боротися проти «григор'євщини». «Для порятунку революції, — наголошувалося, наприклад, у постанові загальних зборів с. Семенівки Полтавського повіту, — будемо боротися як із зрадником Григор'євим, так і з його прихвостнями — хліборобами-власниками... Досить експлуатувати працю! Закликаємо всіх робітників і селян стати на захист Радянської влади»³⁰.

У Решетилівській волості на Полтавщині з ініціативи селян було сформовано загін із 650 чол., який виступив на боротьбу з бандами Григор'єва³¹. В Новомосковському повіті у подібні формування вступило 500 місцевих бідняків і середняків³². Саме завдяки масовій допомозі трудящого селянства Радянський уряд України зміг органі-

²⁵ На защите революции: Из истории Всеукр. чрезв. комиссии, 1917—1922 гг.: Сб. документов и материалов. — Киев, 1971. — С. 76.

²⁶ Верстюк В. Ф. Борьба трудящего селянства Украины за зміцнення влади Рад. — К., 1984. — С. 129.

²⁷ Дубровский С. Ликвидация григорьевщины // Воен.-ист. журн. — 1941. — № 2.

²⁸ Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. — М., 1978. — Кн. 1. — С. 306.

²⁹ Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад: Сб. документів і матеріалів. — Черкаси, 1957. — С. 181.

³⁰ Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти: Сб. документов и материалов. — Полтава, 1957. — С. 13.

³¹ Кондуров Ю. Ю. Робітничі продовольчі загони України у 1919 р. — Харків, 1953. — С. 73.

³² Там же.

зувати ефективну боротьбу проти контрреволюційних банд всередині республіки. Так, банди Ангела, одного з підручних Григор'єва, які орудували в Лохвицькому та Лубенському повітах на Полтавщині, були повністю ліквідовані частинами Червоної Армії при широкій підтримці біднішого селянства³³. Активну участь взяли бідняцько-середняцькі маси і в придушенні куркульських виступів у Київській, Чернігівській, Волинській губерніях³⁴. За документальними джерелами можна простежити, як рядові учасники куркульського бандитизму поступово переходили на бік Радянської влади. Так, значною подією став перехід до Червоної Армії 35 тис. махновських анархістів³⁵. Таким чином, остаточна поразка куркульського бандитизму є яскравим свідченням широкої підтримки трудящим селянством робітничого класу в справі захисту революційних завоювань.

Одним з «підходів» буржуазного «українознавства» до розглядуваної проблеми є намагання відкинути не тільки політичну єдність обох класів, а й заперечити діяльність КП(б)У, спрямовану на зміцнення і дальший розвиток союзу робітників та селян. Об'єктом особливо витончених фальсифікацій стає політика партії щодо селянських мас у 1919 р. Більшість «радянологів» намагається довести, що діяльність КП(б)У призвела до «відкритого зіткнення» робітничого класу з селянськими масами. Так, фальсифікуючи характер і завдання продовольчої політики на початку 1919 р., «українознавці» силкуються зобразити її як неприховане здріство пролетарської держави над селом, яке, мовляв, штовхнуло селянські маси України на «відкритий опір» Радянській владі. Канадський професор Ю. Борис, наприклад, дійшов навіть абсурдної думки про те, що нібито КП(б)У намагалася «підбурити робітничий клас проти селянства, підказавши йому, що селянство є причиною всіх його страждань і голоду»³⁶. Саме таким шляхом, резюмує Борис, партія «хотіла покласти край аномалії української революції», яка нібито полягала у «ворожому ставленні пролетаріату й селянства один до одного»³⁷.

Доповнює свого колегу по вигадках Дж. Кульчицький, який прямо звинувачує більшовиків України в тому, що вони внесли «штучний розкол» у селянську масу, оскільки між бідними й багатими селянами нібито не існувало ніякої «історичної ворожнечі»³⁸. Більшість інтерпретаторів історії України розглагольствує у своїх книжках про примусові конфіскації продовольства, що, мовляв, і штовхнуло українське селянство на збройний опір Радянській владі³⁹.

Таким чином, фальсифікатори намагаються зобразити справу так, начебто в 1919 р. КП(б)У не лише «відкинула» і «повернула у небуття» союз робітничого класу й селянства, а й відкрито оголосила війну українському селу. Слід зазначити, що зображення «радянологами» так званих «жахів» продовольчої диктатури далеко не оригінальні. Ще в роки громадянської війни В. І. Ленін дав гідну відсіч контрреволюціонерам і опортуністам усіх мастей, які висували подібні твердження. Людей, що їх проповідували, Володимир Ілліч назвав агентами капіталізму, наголосивши, що «... ніяк інакше, як з агентами капіталізму, з ними ми поводитися не будемо і не повинні!»⁴⁰.

³³ Там же.

³⁴ Слюсарський А. Г. Діяльність сільських комітетів бідноти на Україні в 1919 р. // Праці іст. ф-ту Харків. держ. ун-ту.— 1956.— Т. 4.— С. 128.

³⁵ Вовк Т. А. Збройна боротьба трудящих України в тилу денікінської армії // Укр. іст. журн.— 1980.— № 10.— С. 72.

³⁶ Bogys J. Op. cit.— P. 277.

³⁷ Ibid.

³⁸ Kulchytsky G. The Insurgent Movement in the Ukraine, 1919—1926.— Washington, 1970.— P. 56.

³⁹ Ukraine: A study in Revolution.— P. 266.

⁴⁰ Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади // Повне зібр. творів.— Т. 38.— С. 60.

Свої просторікування радянологи не поспішають підкріпити конкретними прикладами. Ще б пак! Адже справжні факти історії свідчать, що головна мета продовольчої політики, здійснюваної партією більшовиків в українському селі в період громадянської війни, не мала нічого спільного з «грабежами» і «насильствами» щодо трудящего селянства. В. І. Ленін зазначив у ті роки: «Продовольчі заго-ни ставлять своїм завданням тільки допомогти зібрати у куркулів надлишки хліба, а не робити (як намагаються наші вороги наперед залякати цим село) в ньому якийсь грабіж всіх і вся...»⁴¹.

Продрозверстка являла собою класову боротьбу робітничого класу і трудового селянства проти меншості українського села — куркульства — за перерозподіл продуктивних надлишків на користь трудящих верств населення. Куркульство зобов'язане було й виконувати її. Селянська ж біднота, навпаки, одержувала певну частину зібраної таким способом продукції. В обмін на хліб робітничий клас відправляв в українські села техніку та предмети домашнього вжитку. Так, до 1 липня 1919 р. сюди надійшло сільськогосподарських знарядь на суму 40 318 124 крб.⁴² Існували й інші форми допомоги трудящим селянам України з боку пролетарської держави. У липні 1919 р., наприклад, тільки Херсонський губернський відділ соціального забезпечення виділив для допомоги селянським родинам, члени яких служили в Червоній Армії, 5 млн. крб.⁴³

Робітники-продзагонівці відіграли велику роль у політичному вихованні селянства. Тільки з 6 травня по 27 червня 1919 р. члени продзагонів України розповсюдили в селянському середовищі 15 089 брошур, 609 листівок Наркомпроду та багато іншої літератури — загалом більш як 25 тис. примірників⁴⁴. Значний їх внесок і в справу культурного будівництва — створення хат-читалень, клубів та інших подібних закладів. Про все це «об'єктивні» дослідники на Заході чомусь не згадують зовсім, як не згадують вони й про ту велику підтримку, що її подавало трудяще селянство України Радянській владі. При цьому вони добре розуміло значення тієї матеріальної допомоги, яка подавалася робітничому класу. Так, зібравшись на свій з'їзд у лютому 1919 р., селяни Харківської губернії одностайно заявили про те, що всі вони згодні з продовольчою політикою Радянської влади і в ім'я порятунку завоювань революції продрозверстку схвалюють одностайно⁴⁵. Нерідко селянська біднота, на яку продрозверстка не поширювалася, сама ставала ініціатором здачі хліба для потреб робітничого класу, Червоної Армії. Керівники багатьох продовольчих експедицій у своїх донесеннях і звітах відзначали доброзичливе ставлення українських селян до діяльності продзагонів⁴⁶.

Таким чином, не відмінність, а саме єдність класових цілей робітничого класу і трудящего селянства дала можливість у ті нелегкі часи здійснити продовольчу диктатуру, від якої залежала доля революційних завоювань на Україні.

Поряд з вищезгаданими тезами, автори яких явно претендують на їх «узагальнюючий» характер, сучасні «радянологи» Канади і США висувають «ідеї», що свідчать про уважніший підхід ряду буржуазних

⁴¹ Ленін В. І. Про продовольчі заго-ни: Промова на робітничих зібраннях Москви 20 черв. 1920 р. Корот. газет. звіт // Там же.— Т. 36.— С. 401.

⁴² Кондуфор Ю. Ю. До питання про зміцнення союзу робітничого класу з селянством на Україні в роки громадянської війни // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні.— К., 1983.— С. 179.

⁴³ Щетенко Л. А. Военно-політичне становище та співвідношення класових сил на півдні України влітку 1919 р. // Укр. іст. журн.— 1981.— № 2.— С. 96.

⁴⁴ Кондуфор Ю. Ю. Робітничі продовольчі заго-ни України в 1919 році.— С. 64.

⁴⁵ Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства Украины в период гражданской войны.— Киев, 1984.— С. 183.

⁴⁶ Див.: Ревеук В. Я. Продовольчі заго-ни України в боротьбі за хліб // Укр. іст. журн.— 1983.— № 3.— С. 39.

істориків до цього питання. Для прикладу можна навести статтю Дж. Мейса «Комітети незаможних селян і структура Радянської влади на Україні», в якій він, зокрема, намагається «показати» місце і роль, а отже, й політичні прагнення та ідеали середнього селянства України. Висновки, до яких хоче підвести свого читача цей автор, очевидні. В його інтерпретації середняки виступають як абсолютно чужа соціалізові й Радянській владі верства, що тяжіє не до пролетаріату й біднішого селянства, а до буржуазії та куркульства. «З того часу як будь-який селянин, що обробляє землю,— формулює свою «версію» американський професор,— намагався перетворити її в джерело цілком задовільного існування, селянин — особливо так звані середні селяни, про залучення яких на свій бік так багато говорили більшовики — були значно більше зацікавлені в тому, щоб самим стати куркулями, ніж у тому, щоб проти них боротися»⁴⁷. Перекресливши, таким чином, роль середнього селянства як союзника робітничого класу, Дж. Мейс сплкується довести досить «поширену» версію про те, що нібито селянська біднота та її організації (йдеться про комбіді.— В. Г.) представляли «меншість» українського села⁴⁸.

Аналізуючи класові інтереси середнього селянства, слід виходити не з того, чого «хотів», а чого «не хотів» середній селянин України, а насамперед з того, як могли бути здійснені його надії на краще майбутнє в умовах громадянської війни. Визначаючи шляхи нейтралізації середнього селянства, а після VIII з'їзду РКП(б) — тісного союзу з ним, партія була далекою від спрощеного, схематичного підходу до цього важливого політичного питання. Вона враховувала, що на шляху до союзу пролетаріату й середнього селянства в період громадянської війни стоять значні труднощі, пов'язані із специфічними рисами психології останнього, а також деякими специфічними особливостями становища середняцьких мас на Україні. (Тут вони були заможніші, ніж у Росії). Партія передбачала, що всі ці обставини викличуть у середняцьких масах хитання, і навіть досить значні, між силами революції та контрреволюції. «... Середній селянин,— наголошував В. І. Ленін,— не може відразу стати на сторону соціалізму, бо він твердо стоїть на тому, до чого звик, обережно ставиться до будь-яких нововведень, перевіряє спочатку ділом, практикою те, до чого його кличуть, не наважується змінити своє життя, поки не переконається в тому, що ця зміна необхідна»⁴⁹. Громадянська війна, в ході якої кожний клас, кожна партія виявили своє справжнє ставлення до середняка, привела останнього до розуміння того, що робітничий клас є його вірним союзником. Тому в період жорстоких класових битв на Україні середняки прагнули не до того, щоб самим вибитися в куркулі, а насамперед до того, щоб не допустити будь-яких форм соціальної кабали, яку несли їм внутрішня й зовнішня контрреволюція. Участь середняцьких мас у партизанських і повстанських загонах, що боролись проти іноземних імперіалістів і буржуазно-націоналістичної контрреволюції в 1918 р., свідчила на користь того, що класові цілі пролетаріату і середнього селянства об'єктивно збігалися. На початку 1919 р., коли Червона Армія визволила територію України, середняки подали пролетаріату значну підтримку у будівництві й поповненні Збройних Сил Радянської республіки. Надзвичайно великий приплив добровольців із сіл України до лав Червоної Армії відзначала в цей період газета «Правда»⁵⁰. В її частини влилися тоді 88 тис. представ-

⁴⁷ Mace J. E. The komitety nezamoznykh selyan and the Structure of Soviet Rule in the Ukrainian Countryside.— *Soviet Studies*.— 1983.— N 4.— P. 488.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ленін В. І. Про селян-середняків: Промови, записані на грамофонних пластинках // Повне збір. творів.— Т. 38.— С. 230.

⁵⁰ Див.: Рибалка І. К. Поворот середнього селянства України на бік Радянської держави (кінець 1918 — початок 1919 р.) // *Укр. іст. журн.*— 1963.— № 2.— С. 37.

ників українського трудяшого селянства, що майже вдвічі перевищило висунуте В. І. Леніним завдання по військовій мобілізації на Україні⁵¹.

Крім того, зміцнення зв'язків між біднішим та середнім селянством дістало свій вияв у розширенні участі останнього в роботі комнезамів. Що ж до певних прорахунків у політиці КП(б)У відносно цього соціального прошарку, то, хоч вони й мали місце, однак не могли справити вирішального впливу на ставлення середняцьких мас України до Радянської влади, так само як їх хитання, в тому числі й викликані цими помилками, не могли бути стійкими. Переконливим прикладом цього може служити опитування селянства Харківщини, проведене вже тоді, коли цю губернію захопили денікінці. Вказуючи на деякі помилки Радянської влади, селяни водночас називали її «нашою владою» і висловлювали переконання, що вона «з нашого ж середовища, а тому... нам близька і зла не бажає»⁵². Виправлення допущених помилок на завершальному етапі громадянської війни, зокрема, скорочення кількості радгоспів (з 1185 тис. у 1919 р. до 640 тис. у 1920 р.), посилення матеріальної допомоги держави бідняцько-середняцьким масам — все це не могло не позначитися на політичній поведінці середнього селянства⁵³.

Набутий у роки громадянської війни соціальний досвід, політика Комуністичної партії, спрямована на зміцнення союзу пролетаріату з біднішим і середнім селянством, економічна допомога держави — всі ці фактори сприяли поступовому відходу середняка від колишніх ідеалів, характерних для дрібних власників, і створювали необхідні передумови для його перетворення на свідомого учасника соціалістичного будівництва.

Отже, історичний досвід боротьби Комуністичної партії за зміцнення робітничо-селянського союзу в роки громадянської війни переконливо спростовує домисли буржуазної історіографії. Довівши в роки найтяжчих випробувань свою силу й життєвість, цей союз став важливою умовою і надійною запорукою побудови соціалізму в нашій країні.

⁵¹ Верстюк В. Ф. Про боротьбу Компартії України за посилення впливу на трудяще селянство в 1919 р. // Укр. іст. журн.— 1979.— № 1.— С. 91.

⁵² Харьковщина в период гражданской войны и военной интервенции, 1918—1920 гг.: Сб. документов и материалов.— Харьков, 1983.— С. 160.

⁵³ Семанов С. Н. Махновщина и ее крах // Вопросы истории.— 1966.— № 9.— С. 53.

А. В. ГРОМОВ (Київ)

МАТЕРІАЛИ БІОГРАФІЧНОЇ ХРОНІКИ В. І. ЛЕНІНА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ МІЖНАРОДНИХ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Одним з важливих напрямів зовнішньополітичної діяльності КПРС є курс на розвиток взаємовигідного міжнародного науково-технічного співробітництва, біля джерел якого стояв В. І. Ленін. Радянськими дослідниками проведена певна робота по вивченню міжнародних науково-технічних зв'язків нашої країни в перші роки Радянської влади. З'явився ряд праць, присвячених діяльності В. І. Леніна в цій галузі¹.

Однак у більшості з них розглядається, головним чином, процес становлення та розвитку наукових і технічних зв'язків Радянської держави з зарубіжними країнами загалом. Мета даного повідомлення — простежити діяльність Володимира Ілліча у цій галузі, спираючись тільки на матеріали Біографічної хроніки В. І. Леніна, виданої Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. У 5—12 томах цього видання міститься матеріал, який охоплює події життя та діяльності вождя з жовтня 1917 р. по січень 1924 р.² Понад 450 документів, близько 120 з яких повністю або частково опубліковано вперше, розкривають різноманітні сторони діяльності В. І. Леніна у справі розробки політики Комуністичної партії та Радянської держави щодо організації міжнародного науково-технічного співробітництва, висвітлюють роль Володимира Ілліча у налагодженні перших контактів Радянської країни з іншими державами у цій галузі.

Міжнародні науково-технічні контакти Країни Рад сприяли її визнанню на міжнародній арені, зростанню її авторитету. Разом з тим вони давали можливість запроваджувати у народному господарстві нашої країни передові досягнення науки і техніки за рубежом. Вказуючи на необхідність «черпати обома руками хороше з-за кордону», В. І. Ленін підкреслював, що «Радянська влада + прусський порядок залізниць + американська техніка і організація трестів + американська народна освіта etc. etc. ++ = Σ = соціалізм»³.

У перші роки існування Радянської держави її науково-технічне співробітництво із зарубіжними країнами здійснювалося в таких фор-

¹ Гак А. М. В. И. Ленин и развитие международных культурных и научных связей Советской России в 1920-1924 годах // *Вопр. истории.*—1963.—№ 4.—С. 196-204; Иоффе А. Е. Начало международных научных связей Советской страны // *Вестн. АН СССР.*—1967.—№ 10.—С. 88-95; Иоффе А. Е. Международные научные и культурные связи Советского Союза (1917-1932 гг.) // *Вопр. истории.*—1969.—№ 4.—С. 51—66; Иоффе А. Е. В. И. Ленин и развитие международных научно-технических и культурных связей Советской страны // *Ленинская внешняя политика Советской страны.* 1917-1924.—М., 1969.—С. 226—284; Иоффе А. Е. Международные связи советской науки, техники и культуры. 1917-1932.—М., 1975.—429 с.; Лебедева Е. Д. Международные связи советских ученых в 1917-1924 гг. // *Вопр. истории.*—1971.—№ 2.—С. 44—54; Кузьмин М. С. Деятельность Коммунистической партии и Советского государства по развитию международных научных и культурных связей СССР (1917-1932 гг.)—Л., 1971.—149 с.; Шишкин В. А. В. И. Ленин и внешне-экономическая политика Советского государства (1917-1923 гг.)—Л., 1977.—370 с.

² Владимир Ильич Ленин. Биограф. хроника, 1870-1924.—М., 1974-1982.—Т. 5—12. (далі — В. И. Ленин: Биохроника).

³ Ленін В. І. Плани статті «Чергові завдання Радянської влади» // *Повне збір. творів.*—Т. 36.—С. 522.

мах: обмін делегаціями радянських і зарубіжних вчених та спеціалістів, спільна участь вчених у діяльності міжнародних наукових організацій, закупівля за кордоном технічного устаткування для потреб промисловості та сільськогосподарства, надання концесій іноземному капіталу, виробничо-технічна допомога робітників інших країн у відбудові народного господарства Радянської держави, організація книгообміну тощо. Матеріали Біохроніки істотно доповнюють документальну базу дослідження всіх названих форм міжнародного науково-технічного співробітництва Країни Рад, детально висвітлюють роль В. І. Леніна в їх розвитку.

Важливе значення у становленні міжнародного співробітництва Радянської держави у галузі науки і техніки мали особисті контакти вождя з представниками зарубіжної науки, журналістами, громадськими діячами. Сторінки Біохроніки містять близько 110 свідчень про зустрічі та листування В. І. Леніна з ними, зокрема, з А. Вільямсом, Р. Робінсоном, А. Гільбо, Ж. Садулем, Дж. Рідом, Л. Брайант, Ф. Нансеном, Ч. Штейнмецем.

У Біохроніці знаходяться факти, які доповнюють інші джерела з питання про діяльність В. І. Леніна у галузі становлення перших наукових зв'язків Радянської країни. Наприклад, його участь в організації закордонних відряджень радянських вчених. На початку квітня 1920 р. В. І. Ленін прочитав лист О. М. Горького, в якому письменник просив про допомогу у здійсненні відрядження за кордон професора І. І. Манухіна для продовження його наукових досліджень. Незважаючи на зайнятість, Володимир Ілліч ознайомився з науково-дослідною роботою вченого, проконсультувався з цього питання з наркомом охорони здоров'я М. О. Семашком⁴. 17 листопада 1921 р., довідавшись про надання академіку І. П. Павлову візи на поїздку до Фінляндії, В. І. Ленін доручив своєму секретарю перевірити виконання цього розпорядження⁵.

27 січня 1921 р. Володимир Ілліч прийняв О. М. Горького і делегацію Об'єднаної ради наукових установ та вищих навчальних закладів Петрограда. На зустрічі обговорювалися найважливіші питання майбутнього розвитку науки в нашій країні. Особливу увагу було приділено організації міжнародних наукових зв'язків, розвитку справи міжнародної інформації, використанню досягнень зарубіжної науки, обміну науково-технічною літературою⁶.

В. І. Ленін великого значення надавав поїздкам радянських інженерів і спеціалістів за кордон для ознайомлення з передовою технічною думкою. Так, у серпні 1920 р. один із засновників і керівників Голокторфу І. І. Радченко був відряджений в Естонію, де застосовувався новий, технічно прогресивний спосіб торфодобування⁷. За кордон були направлені й російські інженери-винахідники Р. Е. Классон та Б. І. Рейнштейн⁸. У березні 1921 р. Володимир Ілліч підтримував пропозицію організувати поїздку радянських інженерів до Америки з метою удосконалення своїх знань⁹.

Документи Біохроніки переконливо свідчать про уважне ставлення В. І. Леніна до використання в народному господарстві країни досвіду зарубіжних інженерів і техніків. Наприклад, на засіданні Ради Нарзовних Комісарів (РНК) 16 березня 1920 р. Ленін у записці *нарком*у зовнішньої торгівлі Л. Б. Красіну запропонував внести до проекту постанови РНК про забезпечення замовлення за кордоном паровозів і запчастин для ремонту залізничного транспорту пункт про запрошення на роботу за-

⁴ В. І. Ленін: Біохроніка.— Т. 8.— С. 440.

⁵ Там же.— Т. 11.— С. 639.

⁶ Там же.— Т. 10.— С. 19-20.

⁷ Там же.— Т. 9.— С. 231.

⁸ Там же.— Т. 10.— С. 277, 282, 301; Т. 12.— С. 343.

⁹ Там же.— Т. 10.— С. 253.

рубіжних спеціалістів з електротехніки та про асигнування на це 500 тис. крб.¹⁰

Країна Рад приймала і безпосередню допомогу спеціалістів з-за кордону. Так, австрійський професор Р. Ернст запропонував свої послуги Радянському уряду як інженер-електрик¹¹. У кінці вересня 1920 р. В. І. Ленін звернувся до Г. В. Чичеріна з проханням дозволити в'їзд у країну спеціалісту в галузі радіо С. Сужилці¹². 9 квітня 1921 р. В. І. Ленін у листі до американського інженера М. Даггена дякував за пропозицію надати допомогу у розвитку телеграфного зв'язку в РСФРР¹³. 7 серпня 1921 р. В. І. Ленін ознайомився з листом голови комуністичної фракції технічних службовців Е. К. Якобі, в якому порушувалося питання про можливість фінансування приїзду групи німецьких інженерів до Радянської країни¹⁴.

Комуністична партія і Радянська держава надавали великого значення участі радянських вчених у діяльності міжнародних наукових організацій, зокрема Соціалістичної академії суспільних наук. Вона була заснована декретом Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК) 25 червня 1918 р. у Москві. Ідею створення цієї академії схвалив В. І. Ленін. Він написав проект постанови РНК з цього питання, в якому наголошувалося на важливість організації перекладу російською мовою закордонної марксистської літератури, а також вказувалося на необхідність залучення для роботи в академії зарубіжних вчених¹⁵.

Матеріали Біохроніки свідчать, що 26 жовтня 1921 р. Володимир Ілліч ознайомився з листом ученого-зоолога М. М. Кніповича, у якому останній відмічав велике наукове значення роботи Міжнародної ради з морських досліджень і висловлював думку, що Росії не слід залишатися осторонь від діяльності цієї організації. В. І. Ленін підтримав ученого і у записці керуючому справами РНК М. П. Горбунову зауважив про негайне прийняття пропозиції Кніповича¹⁶.

Документи Біохроніки показують, що В. І. Ленін приділяв значну увагу питанням організації книгообміну із зарубіжними науковими установами та бібліотеками. Прикладом цього був сам Володимир Ілліч, який постійно цікавився досягненнями науки і техніки за кордоном, слідкував за новою зарубіжною літературою. Так, у кінці липня — на початку серпня 1918 р. Володимир Ілліч склав список необхідних йому для роботи зарубіжних газет та журналів і звернувся з проханням до завідуючого Бюро преси при РНК Т. Л. Аксельрода, який від'їжджав за кордон, надіслати йому ці видання¹⁷. У квітні 1920 р. В. І. Ленін у розмові з торговим уповноваженим РСФРР в Естонії І. Е. Гуковським також просив дістати для нього ряд книг і словників¹⁸. 13 липня 1922 р. у записці секретарю РНК Л. О. Фотієвій Володимир Ілліч доручив готувати для нього книги: «1) наукові, 2) белетристику, 3) політику»¹⁹.

Про великий інтерес В. І. Леніна до досягнень зарубіжної технічної думки свідчать численні матеріали Біохроніки. Наприклад, у грудні 1919 р. він ознайомився з інформацією наркома шляхів сполучення Л. Б. Красіна на свій запит з приводу замітки у шведській газеті про

¹⁰ Там же.— Т. 8.— С. 396; Ленін В. І. Записка Л. Б. Красіну, 16 березня 1920 р. // Повне збір. творів.— Т. 51.— С. 162.

¹¹ В. І. Ленін: Біохроніка.— Т. 8.— С. 396.

¹² Там же.— Т. 9.— С. 294, 332, 333.

¹³ Там же.— Т. 10.— С. 294; Ленін В. І. Лист панові М. І. Даггену, 27 березня, 1921 р. // Повне збір. творів.— Т. 54.— С. 439-440.

¹⁴ В. І. Ленін: Біохроніка.— Т. 11.— С. 170-171.

¹⁵ Там же.— Т. 5.— С. 487; Див.: Ленін В. І. Про Соціалістичну академію суспільних наук: Проект постанови Раднаркому // Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 351.

¹⁶ В. І. Ленін: Біохроніка.— Т. 11.— С. 548; Ленін В. І. Записка М. П. Горбунову, 26 жовтня 1921 р. // Повне збір. творів.— Т. 53.— С. 307.

¹⁷ В. І. Ленін: Біохроніка.— Т. 6.— С. 12.

¹⁸ Там же.— Т. 8.— С. 491.

¹⁹ Там же.— Т. 12.— С. 358; Ленін В. І. Записка Л. О. Фотієвій, 13 липня 1922 р. // Повне збір. творів.— Т. 54.— С. 273.

застосування дизельних моторів для тяги паровозів і віддав розпорядження секретарю зібрати матеріали про дизелі²⁰. У березні 1920 р. В. І. Ленін вивчав доповідь Г. М. Кржижановського «Робота електрики на американській фермі»²¹. 31 грудня 1920 р. він написав телеграму представникам радянської торгової делегації в Лондоні Л. Б. Красіну і Н. К. Клишку з проханням привезти повний комплект популярних англійських та американських посібників з практичної електротехніки²². 21 грудня 1921 р. В. І. Ленін звернувся в «Известия» з проханням надіслати йому детальні відомості щодо нових зарубіжних локомотивів, про які газета розповідала напередодні²³.

На початку лютого 1920 р. В. І. Ленін доручив Г. В. Чичеріну з'ясувати у члена колегії Наркомату закордонних справ М. М. Литвинова питання про надходження до Москви зарубіжної літератури²⁴. Володимир Ілліч неодноразово приймав у 1919 р. О. М. Горького та керівника Всеросійського агенства ВЦВК (Головпреси) Б. Ф. Малкіна з приводу забезпечення науково-технічних працівників спеціальною літературою з-за кордону²⁵. У липні 1921 р. за розпорядженням В. І. Леніна М. П. Горбунов звернувся до директора Румянцевського музею О. К. Виноградова з пропозицією налагодити книгообмін з бібліотекою Іллінського університету та іншими бібліотеками Америки²⁶.

Ряд матеріалів Біохроніки розкриває участь В. І. Леніна у створенні в Радянській державі єдиного органу в справах організації придбання і розподілу зарубіжної літератури — Комітету іноземної літератури (Коміноліт). 21 травня 1921 р. за дорученням Володимира Ілліча було направлено відношення до Наркомату освіти з пропозицією внести на розгляд РНК питання про централізацію закупівлі політичної та науково-технічної літератури за кордоном²⁷. В. І. Ленін пропонував увести до Коміноліту по одному представнику від Наркомату освіти та Науково-технічного відділу Вищої ради народного господарства (ВРНГ), намітив рубрики, якими слід користуватися при закупівлі літератури²⁸. Питання щодо організації роботи цього органу обговорювалися на засіданнях Раднаркому у травні та червні 1921 р., які проходили під головуванням В. І. Леніна²⁹. На одному з них було затверджено декрет РНК про створення Центральної міжвідомчої комісії по придбанню та розподілу зарубіжної літератури³⁰.

В. І. Ленін надавав великого значення діяльності цієї комісії, постійно цікавився її справами. Так, 30 вересня 1921 р., ознайомившись із звітом Коміноліту, він вказав на недоліки в роботі цього органу і відзначив, що головне його завдання — «...це добитися того, щоб у Москві, Петрограді і великих містах Республіки було зосереджено в спеціальних бібліотеках по 1 примірнику всіх закордонних найновіших технічних і наукових (хімія, фізика, електротехніка, медицина, статистика, економіка тощо) журналів і книг 1914—1921 рр. і було налагоджено регулярне одержання всіх періодичних видань»³¹.

Отже, незважаючи на гостру нестачу коштів і валюти, Радянська держава дбала про закупівлю зарубіжної літератури для наукових уста-

²⁰ В. І. Ленін: Біохроніка.— Т. 8.— С. 160.

²¹ Там же.— С. 435.

²² Там же.— Т. 9.— С. 604; Ленін В. І. Телеграма Л. Б. Красіну і Н. К. Клишку, 31 грудня 1920 р. // Повне збір. творів.— Т. 52.— С. 37.

²³ В. І. Ленін: Біохроніка.— Т. 12.— С. 61.

²⁴ Там же.— Т. 8.— С. 288.

²⁵ Там же.— С. 173.

²⁶ Там же.— Т. 10.— С. 645.

²⁷ Там же.— С. 446.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же.— С. 458, 495, 552.

³⁰ Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства РСФСР.— 1921.— № 51.— С. 285.

³¹ В. І. Ленін: Біохроніка.— Т. 11.— С. 407-408; Ленін В. І. Лист у Комітет іноземної літератури, 30 вересня 1921 р. // Повне збір. творів.— Т. 53.— С. 228.

нов і бібліотек з метою постійного інформування вчених та спеціалістів про досягнення науково-технічної думки в інших країнах.

Вже в перші місяці після Великої Жовтневої соціалістичної революції партія та Радянський уряд на чолі з В. І. Леніним розпочали розробку планів налагодження й розвитку торгово-економічних відносин з країнами капіталістичного світу. Насамперед передбачалося технічне забезпечення засобами виробництва й різноманітними видами машинної техніки основних галузей промисловості та сільського господарства. Однак іноземна інтервенція та економічна блокада з боку імперіалістичних держав зірвали здійснення цих планів. У 1920 р. після відновлення капіталістичними країнами торгівлі з Радянською Росією, проблеми організації торгового обміну стали одними з найбільш актуальних у її зовнішній політиці. Про це свідчать документи 8-го тому Біохроніки, який охоплює період з листопада 1919 р. до червня 1920 р.

26 січня 1920 р. Л. Б. Красін направив в Раднарком «Тези щодо зовнішньої торгівлі», в яких було визначено її характер у нових умовах³². Матеріали Біохроніки розкривають процес обговорення, дороблення і затвердження цього документу на засіданнях Раднаркому, які проходили під головуванням В. І. Леніна³³.

У Біохроніці вміщено близько 55 документів, що свідчать про уважне ставлення В. І. Леніна до вибору асортименту товарів для замовлення та закупівлі за кордоном. Так, у середині березня 1920 р., ознайомившись із запискою Л. Б. Красіна, в якій повідомлялося про надмірні вимоги різних відомств на імпорتنі товари*, він написав відповідь про необхідність і задоволення заявок тільки на технічно необхідні товари³⁴. Володимир Ілліч брав безпосередню участь у справі замовлення та придбання зарубіжного устаткування для відбудови народного господарства нашої країни. Зокрема, 17 березня 1920 р. він підписав проект постанови Раднаркому про асигнування 300 млн. крб. золотом для закупівлі за кордоном паровозів і запчастин для ремонту залізничного транспорту³⁵.

В. І. Ленін постійно цікавився ходом виконання тих чи інших замовлень на зарубіжне устаткування. Підтвердженням цьому є, наприклад, лист за його підписом головному інженеру будови Каширської ГРЕС Г. Д. Цюрупі, про необхідність швидше вводити в дію зарубіжну техніку³⁶. 26 січня 1922 р. Володимир Ілліч, дізнавшись про затримання замовлень на турбіни для будівництва Волховської ГРЕС, написав лист у Наркомат зовнішньої торгівлі, в якому пропонував з'ясувати і вирішити це питання³⁷.

Близько 45 документів Біохроніки висвітлюють роль В. І. Леніна в розробці та здійсненні концесійної політики Радянської держави, в якій Володимир Ілліч бачив «один із засобів залучення до Росії технічної допомоги більш передових у цьому відношенні країн...»³⁸. Вперше питання про концесії порушувалися в «Плані розвитку економічних відносин між Радянською Росією і Сполученими Штатами Америки», розробленого 12 травня 1918 р. Комісією зовнішньої торгівлі ВРНГ, членом якої був В. І. Ленін³⁹. Концесійна проблема, як це видно з матеріалів Біохроніки, обговорювалася на засіданні Раднаркому під головуванням

³² Декреты Советской власти.— М., 1974.— Т. 7.— С. 509.

³³ В. И. Ленин: Биохроника.— Т. 8.— С. 256, 268, 290.

* У шостому пункті «Тезів щодо зовнішньої торгівлі» пропонувалося всім відомствам подати у Наркомат закордонних справ заявки на імпорتنі товари (Див.: Декреты Советской власти.— Т. 7.— С. 510).

³⁴ В. И. Ленин: Биохроника.— Т. 8.— С. 394-395.

³⁵ Там же.— С. 398—399.

³⁶ Там же.— Т. 11.— С. 573.

³⁷ Там же.— Т. 12.— С. 146; Ленин В. И. Лист А. М. Лежаві, 26 січня 1922 р. // Повне збір. творів.— Т. 54.— С. 138.

³⁸ Ленин В. И. Лист американським робітникам 23 вересня 1919 р. // Повне збір. творів.— Т. 39.— С. 184.

³⁹ В. И. Ленин: Биохроника.— Т. 5.— С. 328, 330.

В. І. Леніна 15 травня 1918 р.⁴⁰ У той же день заступник наркома торгівлі та промисловості М. Г. Бронський, як член делегації РСФРР на переговорах з економічних питань з представниками Німеччини, оголосив тези, в яких пропонувалося співробітництво на концесійних засадах. Як свідчать документи 5-го тому Біохроніки, основні положення доповіді було розглянуто і схвалено В. І. Леніним. Він написав доповнення до пункту «а», яким передбачалося надання концесій на сільськогосподарські ділянки з метою застосування вищих у науковому і технічному відношенні засобів їх обробки⁴¹. 14 травня 1918 р. Володимир Іллєч у листі керівнику американської місії Червоного хреста полковнику Р. Робінсу висловив надію на те, що «План розвитку економічних відносин між Росією і Сполученими Штатами Америки» буде корисним під час його бесід у міністерстві закордонних справ США⁴². 24 травня 1918 р. В. І. Ленін написав лист радянським представникам в Берліні А. А. Йоффе і В. Р. Менжинському, в якому наполягав на пересиланні тез про концесії через німецький уряд, щоб показати серйозність намірів Радянського уряду встановити ділові економічні відносини з іншими країнами⁴³. З увагою поставився Володимир Іллєч до концесійної пропозиції, яка надійшла у 1918 р. від норвезького підданого Е. Ганневіга і російського художника А. Борисова, на будівництво «Великого північного залізничного шляху»⁴⁴.

Імперіалістична інтервенція, громадянська війна та економічна блокада примусили Радянський уряд припинити переговори у концесійних справах. Лише восени 1920 р. склалися відносно сприятливі умови для завершення теоретичної розробки концесійної політики й поступового переходу до її здійснення. Документи 9-го тому Біохроніки, який охоплює період з червня 1920 р. по січень 1921 р., дають можливість простежити історію підготовки проекту постанови РНК про концесії, написаного В. І. Леніним і затвердженого 23 листопада 1920 р.⁴⁵ Найбільша група документів Біохроніки, що розкривають участь Володимира Іллєча у переговорах з зарубіжними концесіонерами в період 1921—1923 рр., стосується переговорів з представником Американської об'єднаної компанії медикаментів і хімічних препаратів А. Хаммером з приводу азбестової концесії на Уралі⁴⁶. Договір про надання цієї концесії був затверджений на засіданні РНК 1 листопада 1921 р.⁴⁷ Це була перша концесійна угода Радянської країни. Загалом за період 1921—1923 рр. Радянським урядом було укладено 59 концесійних угод⁴⁸. У своїх листах до А. Хаммера від 3 листопада 1921 р. і 11 травня 1922 р. В. І. Ленін вказував на важливість цього документу⁴⁹.

Однією з форм міжнародного технічного співробітництва Радянської держави у перші роки існування було надання пролетаріатом капіталістичних країн безпосередньої виробничо-технічної допомоги. Документи Біохроніки свідчать, що В. І. Ленін розглядав питання трудової імміграції зарубіжного пролетаріату у нашу країну як один із засо-

⁴⁰ Там же.— С. 457-458.

⁴¹ Там же.— С. 451.

⁴² Там же.— С. 452-453; Ленін В. І. Лист Раймонду Робінсу, 14 травня 1918 р. // Повне збір. творів.— Т. 50.— С. 74-75.

⁴³ В. І. Ленін: Біохроніка.— Т. 5.— С. 455-456; Ленін В. І. Лист А. А. Йоффе і В. Р. Менжинському, 24 травня 1918 р. // Повне збір. творів.— Т. 50.— С. 79-80.

⁴⁴ В. І. Ленін: Біохроніка.— Т. 6.— С. 492, 494. Текст проекту постанови РНК з цього питання див.: Ленін В. І. Про надання концесії на Великий північний залізничний шлях: Проект постанови РНК // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 451. Ця концесія не була здійснена.

⁴⁵ В. І. Ленін: Біохроніка.— Т. 9.— С. 474, 496.

⁴⁶ Там же.— Т. 11.— С. 509, 550-551.

⁴⁷ Там же.— С. 550.

⁴⁸ Шишкин В. А. Указ. соч.— С. 327.

⁴⁹ В. І. Ленін: Біохроніка.— Т. 11.— С. 577; Т. 12.— С. 322; Ленін В. І. Лист Арманду Хаммеру, 3 листопада 1921 р. // Повне збір. творів.— Т. 53.— С. 324; Ленін В. І. Лист Арманду Хаммеру, 11 травня 1922 р. // Там же.— Т. 54.— С. 252.

бів використання передових методів праці для поліпшення роботи вітчизняної промисловості. Він вважав, що з одного боку, досвід зарубіжних кваліфікованих робітників буде корисним для трудівників молоді соціалістичної держави, а з іншого — забезпечення роботою зарубіжного пролетаріату є виконанням нею інтернаціонального обов'язку.

Документи Біохроніки дають можливість висвітлити участь В. І. Леніна у визначенні загальних умов переселення зарубіжних робітників у Радянську Росію. Наприклад, 23 квітня 1920 р. на засіданні Раднаркому під головуванням В. І. Леніна обговорювалося питання про укладення угоди з «Об'єднаною організацією німецьких союзів у справах еміграції до Радянської Росії» про надання роботи німецьким сільськогосподарським робітникам⁵⁰. Проекти цього документу обговорювалися на засіданні РНК 27 квітня⁵¹, а 7 травня 1920 р. Володимир Ілліч підписав відповідну постанову Раднаркому з доповненнями до прийнятих 7 серпня 1919 р. «Підстав відведення земель РСФРР Німецькому переселенському союзу «Ост»⁵². Питання про порядок переселення робітників з-за кордону розглядалося також на засіданні РНК 8 червня 1920 р.⁵³. На ньому було прийнято проект постанови з цього питання, згідно з якою безпосередня організація технічної роботи по переселенню зарубіжних робітників зосереджувалася при Наркоматі праці⁵⁴. 29 червня при ньому було створено постійну комісію з представників ряду радянських відомств для вирішення усіх питань, пов'язаних з організацією роботи західноєвропейських робітників і техніків⁵⁵. Матеріали Біохроніки свідчать, що на засіданнях Раднаркому з участю В. І. Леніна регулярно заслуховувалися доповіді цієї комісії, яка одержала назву Державної комісії по переселенню зарубіжних робітників у Радянську Росію⁵⁶.

У 1921—1923 рр. ці питання знову знаходилися у полі зору В. І. Леніна. Це підтверджується 42 документами, вміщеними у 10—12 томах Біохроніки*.

В. І. Ленін постійно виявляв інтерес до роботи зарубіжних робітників і сільськогосподарських колективів у Радянській Росії: уважно ставився до їх розподілу на території країни, неодноразово зустрічався з їх представниками — М. Рутгерсом, Б. Хейвудом, Г. Вером, надавав їм допомогу⁵⁷.

У листах до Товариства друзів Радянської Росії в Америці і Товариства технічної допомоги Радянській Росії в США і Канаді Володимир Ілліч високо оцінив виробничо-технічну допомогу зарубіжних робітників Країні Рад⁵⁸. 2 грудня 1922 р. у листі до секретаря ЦК організації Міжнародної робітничої допомоги В. Мюнценберга він підкреслив велике значення для економічної відбудови Радянської Росії підтримки з боку зарубіжного пролетаріату⁵⁹.

Таким чином, аналіз матеріалів Біографічної хроніки вождя показує, що В. І. Ленін брав безпосередню участь в організації перших міжна-

⁵⁰ В. І. Ленін: Біохроніка.— Т. 8.— С. 487.

⁵¹ Там же.— С. 494.

⁵² Там же.— С. 537.

⁵³ Там же.— С. 634.

⁵⁴ Шишкін В. А. Указ. соч.— С. 45-46.

⁵⁵ В. І. Ленін: Біохроніка.— Т. 9.— С. 65.

⁵⁶ Там же.— С. 118, 140, 171, 191.

* Влітку 1921 р. всі імміграційні питання почав розглядати Відділ промислової і сільськогосподарської імміграції ВРНГ, а з 25 жовтня 1922 р.— постійна імміграційна комісія Ради Праці і Оборони.

⁵⁷ В. І. Ленін: Біохроніка.— Т. 10.— С. 146, 153, 156, 181; Т. 11.— С. 148, 157, 527, 540, 714; Т. 12.— С. 366, 369-370 та ін.

⁵⁸ Там же.— Т. 12.— С. 425; Ленін В. І. Лист Товариству друзів Радянської Росії (в Америці), 20 жовтня 1922 р. // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 218; Ленін В. І. Лист Товариству технічної допомоги Радянській Росії, 20 жовтня 1922 р. // Там же.— С. 219.

⁵⁹ В. І. Ленін: Біохроніка.— Т. 12.— С. 514; Ленін В. І. Лист товаришеві Мюнценбергу, секретареві Міжнародної робітничої допомоги, 2 грудня 1922 р. // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 301—302.

родних науково-технічних зв'язків Радянської держави. Біохроніка є цінним історичним джерелом для вивчення міжнародного науково-технічного співробітництва нашої країни в перші роки Радянської влади.

Зовнішня політика Комуністичної партії та Радянської держави і сьогодні спрямована на всебічний розвиток економічних, науково-технічних і культурних відносин з усіма країнами світу на рівноправній і взаємовигідній основі. «Радянський Союз,— підкреслював у виступі на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов,— виступає за плідотворне і всебічне економічне та науково-технічне співробітництво, що побудоване на принципах взаємної вигоди і виключає будь-яку дискримінацію...»⁶⁰. Науково-технічні контакти Радянського Союзу з країнами соціалізму є однією з форм міжнародних відносин нового типу. Його зв'язки у цій галузі з державами Азії, Африки, Латинської Америки, що розвиваються,— один із засобів економічної їм допомоги. Всебічні науково-технічні контакти нашої країни з капіталістичними країнами є складовою частиною ленінської політики мирного співіснування держав з різними соціально-політичними системами.

⁶⁰ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 23 квітня 1985 року.— К., 1985.— С. 25.

Л. В. НИЗОВА (Київ)

СТАН КУСТАРНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НАПЕРЕДОДНІ ЇЇ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ПЕРЕТВОРЕННЯ

Складовою частиною плану побудови соціалізму в СРСР, розробленого В. І. Леніним, було соціалістичне перетворення дрібнотоварного виробництва. У тяжких умовах громадянської війни, господарської розрухи та багатуукладної економіки, де переважало дрібнотоварне господарство, необхідно було передусім, за словами В. І. Леніна, відшукати перехідні шляхи для переведення останнього на рейки соціалізму¹.

Дрібні товаровиробники міста являли неоднорідні за складом і майновим станом групи людей: кустарі, ремісники, фотографи, перукарі, дрібні торговці, будівельники, візники й т. ін. Серед них найчисленнішими були кустарі та ремісники. На них, як на трудящих, держава звертала особливу увагу.

Вони як соціально-професіональна категорія виникли на базі розкладу натуральної системи господарства, з появою товарно-грошових відносин. Під терміном «кустар» розумілася особа, що виробляє свої вироби для реалізації на ринку, а «ремісником» вважався той, хто працював на відповідного замовника. У дореволюційному законодавстві не було різниці між ними². Під кустарями та ремісниками слід було розуміти тих, хто самостійно займався промисловим видобуванням, виготовленням, обробкою та переробкою виробів (як ручним способом, так і з використанням механічних двигунів) для реалізації їх на ринку або передачі замовникам за умови безпосередньої особистої участі у виробничому процесі й можливому використанні найманої праці (не більш як трьох зайнятих чоловік). Товари, виготовлені кустарями й ремісниками, мали значну питому вагу в загальному обсязі промисловості України: до революції вони становили 49,4%³. До складу кустарної

¹ Ленін В. І. Про продовольчий податок.— Повне збір. творів.— Т. 43.— С. 209—210.

² Енциклопед. нар. гос-ва УРСР.— Т. 2.— С. 448.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 607, арк. 311.

промисловості на Україні входили: «підприємства» кустарів-одинаків, які виступали на ринку як самостійні товаровиробники; підприємства кустарів, що працювали разом із членами родини. Вони тією чи іншою мірою використовували найману працю й механічні двигуни. Туди ж входили майстерні кустарів, що були напівробітниками в руках капіталістів-промисловців, які передавали їм для переробки сировину або купували вже готові вироби, виробництво «квартирників», які, по суті, представляли найманих робітників дрібного капіталістичного підприємства.

До них слід додати ще й підприємства кустарів і ремісників, що брали безпосередню участь у процесі виробництва. Вони працювали як одноосібно, так і за допомогою членів своєї родини, використовуючи при цьому найману працю не більш як трьох чоловік.

На початковому етапі соціалістичного будівництва перед Радянською державою виникло важливе завдання — виділити з капіталістичної власне кустарну промисловість. Це ж стосувалося й представників численної дрібної буржуазії — попутників та союзників пролетаріату. Політика держави щодо них була досить гнучкою. Вона мала на меті паралізувати прагнення кустарів та ремісників до перетворення на капіталістичних промисловців. Обмеживши, а згодом і ліквідувавши капіталістичні елементи, які були наявні у дрібному товарному виробництві, вона створювала умови для залучення бідняцької та середняцької частини до соціалістичного будівництва шляхом кооперування. Їм надавалися пільги у справі постачання сировини, напівфабрикатів, а також податкові пільги. Політика, яку держава проводила по відношенню до другої частини представників дрібного товарного виробництва — капіталістичної, — мала інший характер. Наприклад, для тих, хто використовував найману працю (у кількості 1—3 робітників), податкові ставки були вдвічі більше, ніж для тих, хто не користувався нею⁴. Держава вела облік і контролювала їх, обмежуючи виробничу діяльність та прибутки.

До революції до складу кустарної промисловості як галузі входили ще й кустарні промисли, кооперативні підприємства, які виготовляли ті чи інші кустарні вироби, школи, де вивчалася кустарне національне мистецтво, практика кустарно-ремісничого учнівства. Такі школи існували на всій території України. Центральні були в Чигирині, Полтаві, Миргороді⁵. В них ремісників та кустарів навчали професійних навичок. Школи були під опікою земств. Ті, хто навчався в них, мали непогану професійну підготовку, значно вищу, ніж заводські робітники. Це пояснювалося тим, що останні спеціалізувалися на виготовленні виробів лише на основі однієї операції і не знали всіх виробничих етапів (чому навчали в кустарно-ремісничих школах). З іншого боку, продуктивність праці фабрично-заводських робітників була значно вищою завдяки механізації ряду процесів на заводах і фабриках. Але дрібний товаровиробник випускав значну кількість продукції за рахунок збільшення робочого дня, який часом тривав 12—14 годин.

Кустарне виробництво мало різний характер залежно від того чи іншого району. В Степовій Україні промисли кустарів були недостатньо розвинуті. Там переважало сільське господарство. У лісостепу промисли та ремесла були більш поширеними. Там виник особливий тип кустарного виробництва — містечковий. Вони зростали не шляхом поступового відходу робітників (із сільського господарства на промисли), диференціації професій, а внаслідок передчасного скорочення сільськогосподарського виробництва за рахунок кустарного. Село у міру свого розвитку, а згодом переважання в ньому кустарно-ремісничого виробництва втрачало своє первісне значення сільськогосподарської одиниці і набувало

⁴ Там же, ф. 337, оп. 1, спр. 7932, арк. 27—29.

⁵ Там же, спр. 6715, арк. 14—16.

рис торгово-промислового поселення — «містечка», яке дедалі менше було зв'язане із сільським господарством⁶.

За даними Центрального статистичного управління, на Україні до першої світової війни оборот кустарно-ремісничої промисловості становив 370 млн. крб.⁷. В ній працювало більш як 450 тис. чол. Однак цифри, які свідчать про кількість дрібних товаровиробників у кустарній промисловості, досить суперечливі. Точних даних переписи не дають: вони коливаються від 450 до 650 тис. чол.⁸ В. І. Ленін, говорячи про кустарно-ремісниче виробництво в усій країні, оцінював їх у мільйонах чоловік⁹. Нам уявляється можливим, аналізуючи ряд даних, назвати цифру до 500 тис. зареєстрованих кустарів і ремісників, які постійно займалися кустарно-ремісничим виробництвом. Воно було основним джерелом їх існування. У містах України у кустарній промисловості було зайнято 125 тис. чол.¹⁰, тобто 25% від 500 тис. (без кустарів і ремісників «містечок»). З їх урахуванням процент дрібних міських товаровиробників зростає до 45%. Містечкове кустарне виробництво прирівнювалося до міського, оскільки було основним джерелом існування для кустарів і ремісників, які не займалися паралельно з ним сільським господарством. Таким чином, можна сказати, що міські кустарі та ремісники становили майже половину всіх кустарів, тобто 250 тис.

Кустарне виробництво на Україні відрізнялося від центральних районів Росії, де промисли розміщувалися поблизу центрів великої промисловості й працювали на її відходах. На Україні воно переважно було зосереджено в районах з малорозвинутою фабрично-заводською промисловістю. Кустарно-реміснича промисловість використовувала сільськогосподарську сировину як самостійна галузь, а не доповнення до великої фабрично-заводської промисловості. Вона була тісно зв'язана із сільським господарством, передусім забезпечуючи його потреби. В основному на це було зорієнтовано й міських кустарів-промисловців.

Таблиця 1*

Губерні	Назва промислів						
	Обробка:						Разом
	волокна	дерева	шкіри	металу	мінералів	ін. матер.	
Волинська	2,5	22,0	12,5	6,0	3,0	0,2	46,2
Катериносл.	0,5	1,5	1,0	1,0	1,0	—	5,0
Київська	6,0	7,0	9,0	2,0	4,0	—	28,0
Подільська	42,0	17,0	17,0	4,0	4,0	—	84,0
Полтавська	21,0	8,0	12,0	5,0	1,0	0,2	47,2
Харківська	10,0	9,0	6,5	3,5	0,5	—	27,5
Чернігівська	36,0	6,0	6,0	5,0	2,5	—	55,5
Херсонська	18,0	19,0	19,0	4,0	0,5	0,1	60,6
Разом:	136,0	89,5	83,0	30,5	16,5	0,5	353,0

* ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 1, спр. 3000, арк. 217. (До таблиці 1 не включено дані по одній губернії тому, що вони відсутні в архіві).

Таблиця 1 дає можливість показати масштаби поширення промислів на Україні напередодні першої світової війни, а також кількість кустарів і ремісників (у тис. чол.), зайнятих обробкою тих чи інших матеріалів.

⁶ Пожарський П. Соціальний склад української кооперації.— К., 1928.— С. 67.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 6, спр. 1807, арк. 226.

⁸ Там же, ф. 337, оп. 1, спр. 3002, арк. 36.

⁹ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне зібр. творів.— Т. 3.— С. 426.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 1, спр. 3003, арк. 2.

До першої світової війни фабрично-заводська цензова промисловість * була видом великого промислового виробництва. Ценз був визначеним кордоном в економіці, нижче якого лишалося дрібне товарне виробництво, в основному кустарно-ремісничє. Поділ фабрично-заводської нижчецензової й міської ремісничої промисловості існував для того, щоб відокремити дрібне промислове підприємство від міських ремісничих майстерень. За своєю суттю вони не відрізнялися один від одного (існувала лише різниця у розмірах останніх і у кількості зайнятих у них робітників). Для зручності користування цифровим архівним матеріалом та термінологією автор цієї замітки об'єднала фабрично-заводську нижчецензову промисловість з кустарно-ремісничою, виділяючи при цьому (за допомогою архівних даних) міську і сільську кустарно-ремісничу промисловість. Тоді в процентному відношенні на частку великих майстерень кустарно-ремісничого виробництва, які наближалися до фабрично-заводської дрібної промисловості, до першої світової війни припадало продукції на суму 140 тис. крб. грошовими знаками того часу, що становило 8,3% (в 1923—1924 рр. відповідно 149 тис. крб. грошовими знаками 1923 р., або 20,5%). Таблиця 2 дає можливість визначити питому вагу кустарно-ремісничої промисловості: до війни — майже 27% (у 1923—1924 рр. — 38%). У 1921 р. під час розрухи вона перевищила 50%. Цю таблицю було підготовлено на основі архівних матеріалів, в яких існував такий поділ: фабрично-заводські цензова та нижчецензова промисловість, заводська нижчецензова, до якої входили міська та сільська кустарно-реміснича промисловість.

Таблиця 2*

Вид промисловості	Довоєнна річна продукція промисловості		Річна продукція в 1923/24 рр.	
	тис. крб. (довоєнними грошов. знаками)	%	тис. крб. грошов. знаками 1923 р.	%
Фабрично-заводська	1 140	72,3%	880	62%
Кустарно-реміснича	440	27,7%	548	38%
Разом	1 580	100%	1428	100%
У тому числі:				
міська кустарно-реміснича	156	10,0%	207	14%
сільська кустарно-реміснича	144	9,4%	191	13,5%
Разом:	300	19,4%	398	27,5%

* Там же, спр. 3000, арк. 218—219.

Кустарні промисли, як і вся промисловість в цілому, в період війни та революції зазнали руйнівних змін. Серед негативних факторів, що привели до цього, слід відзначити критичний стан транспорту, нестачу сировини та напівфабрикатів, зупинку фабрик, що постачали їх кустарю, зношеність і неможливість відремонтувати інвентар. Але специфіка дрібної промисловості давала можливість певною мірою ослабити їх дію (особливо відчутно вони впливали на велику промисловість). Не така залежність від найманої праці, значні можливості для адаптації до умов виробництва, що змінилися, простіша процедура реалізації товарів — усе це робило кустарно-ремісничу промисловість більш міцною, ніж велику, а також ставило її у більш вигідне становище.

* Цензова промисловість — промисловість фабричного типу. Вона включає в себе підприємства певного цензу. До 1933 р. до них відносилися підприємства, на яких працювали не менш як 16 чоловік при наявності механічного двигуна або не менше 30 робітників без такого.

Кустарна під впливом названих вище причин зменшила свою частку на 30% (у порівнянні з довоєнним виробництвом), а велика — на 70—75%¹¹⁻¹².

Слід сказати й про те, що значну частину кустарної промисловості було націоналізовано. Згідно з декретом РНК від 27 липня 1918 р. під це підпадали кустарно-ремісничі майстерні, де кількість робітників перевищувала 4 чоловіки (а також ті, де використовувалися механічні двигуни¹³). Лише домашнє кустарне виробництво з ручною працею не націоналізувалося. В майбутньому це негативно вплинуло на процес кооперування дрібного товаровиробника. В період громадянської війни й політики «воєнного комунізму» товарно-грошові відносини, які були основою приватного підприємства, фактично були ліквідовані, що привело до зменшення рівня кустарного виробництва.

Таблиця 3*

Назва промислів	Кількість зайнятих чол.			Співвідношення зайнятих (в %)	
	1913 р.	1922 р.	1923 р.	1922 р. до 1913 р.	1923 р. до 1922 р.
Обробка:					
волокна	73 830	64 255	75 242	87%	117,5%
дерева	34 760	27 753	31 192	79%	112,4%
шкіри	22 750	17 424	25 292	76,5%	145,2%
металу	10 500	16 632	17 882	140%	107,5%

* Там же, арк. 220.

В період існування непу в складі кустарної промисловості на Україні відбулися зміни. Роль кустаря і ремісника майже зрівнялася. Якщо до революції перший з них виготовляв свої вироби для продажу на ринку, а другий — за замовленням, то в період непу за цією прикметою розділити їх функції не уявляється можливим.

Ремісник нерідко поряд з тим, що він працював на споживача, робив свої товари й для ринку, а кустар — брав замовлення від покупців.

Із зростанням частки кустарної промисловості в загальному обсязі виробництва відбулися зміни у співвідношенні промислів. Розвивалися ті з них, що випускали товари, які раніше виготовлялися на підприємствах великої промисловості (тобто першої потреби). Кількість кустарів і ремісників після Жовтневої революції на Україні становила понад 400 тис., а на початку 20-х років — майже 600 тис. чол.¹⁴.

Динаміку зростання дрібних товаровиробників у перші роки існування непу та зміни у значенні кустарно-ремісничих промислів допоможе з'ясувати таблиця 3.

Наведені в таблиці дані дають підставу сказати, що основні кустарні промисли на Україні 1924 р. мали тенденцію до зменшення: обробка волокна — на 13%, дерева — 21%, шкіри — на 23,5%. Що ж до металу, то частка цього виду кустарної продукції збільшилася на 40%. Це пояснюється попитом села на метал і постійною потребою у ремонті сільськогосподарського реманенту та інших типів металевих виробів. Чисельність кустарів і ремісників, що займалися його обробкою, також збільшилася за рахунок постійно зростаючого безробіття (за станом на 1 жовтня 1921 р., на біржі праці було зареєстровано 20 тис. безробітних)¹⁵. Кількість дрібних товаровиробників, які

¹¹⁻¹² Там же, арк. 218.

¹³ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам.— М., 1957.— Т. 1.— С. 134—136.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 1, спр. 3006, арк. 218.

¹⁵ Там же, ф. 2623, оп. 1, спр. 875, арк. 58.

займалися основними видами промислів, до 1923 р. швидко досягла довоєнного рівня, а тих, хто обробляв волокно, шкіри й особливо метал, навіть і перевищила його.

Аналізуючи склад тих, хто працював у кустарній промисловості в 1922 та 1923 рр., можна побачити, що за той період збільшився їх кількісний рівень за всіма основними видами промислів (див. таблицю 3). Можна помітити тенденцію до зменшення числа тих, хто займався обробкою заліза.

Таблиця 4*

Губерні	Кількість кустарів	в %
Подільська	73 556	29
Чернігівська	34 822	13
Волинська	32 698	13
Харківська	31 920	12
Київська	25 161	10
Полтавська	23 951	9
Одеська	21 341	8
Донецька	10 500	4
Катеринославська	6 013	2
Разом:	259 962	100%

* ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 607, ч. III, арк. 311—312.

Таблиця 5*

Промисли	Кількість кустарів	%
Ткацький	47 786	18
Виготовлення взуття	41 885	16
Оздоблювальні роботи (по текстилю)	27 974	11
Виготовлення с/г інвентаря	27 466	11
Бондарний	23 354	8
Кераміка	20 315	8
Килимовий	15 073	6
Лозяний	9 624	4
Столярний	9 374	4
Вичинка шкіри	8 107	3
Слюсарно-залізний	5 198	2
Інші	23 806	9
Разом:	259 962	100%

* ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 607, арк. 311—312.

На початку існування непу кустарна промисловість набула нових форм — домашньої промисловості. Із збільшенням чисельності людей, зайнятих у дрібнотоварному виробництві, держава встановила контроль за їх діяльністю (податки на виробництво, патенти (вибірка їх) на індивідуальне виробництво).

Під посилений контроль потрапило спільне (разом з учнями, родинами, компаньйонами) виробництво, де використовувалася наймана праця. Залежно від цього встановлювалися й розміри податку та патенту — у відповідності з кількістю людей, які брали участь у виробничому процесі, наявністю майстерні, знарядь праці, механічних двигунів.

Кустарі, які були зайняті в домашній промисловості, не брали у державних органів патенти на виготовлення своїх виробів. Їх «підпільне» виробництво набуло значного розмаху. Тому уряд переглянув закони про визначення податків і встановлення патентів, що привело до більш чіткої організації кустарно-ремісничого виробництва.

Радянська держава, яка приділяла величезну увагу відбудові народного господарства країни, мала на меті й реконструкцію дрібної промисловості. Це знайшло свій вираз у рішеннях XI з'їзду РКП (б). Партія та уряд дбали про піднесення рівня кустарної промисловості як її складової частини. Законодавство 1921 р. було скероване на розвиток приватного підприємництва у рамках контролю з боку держави. Всі кустарі повинні були зареєструватися в місцевих органах влади. При цьому «обирався патент» на вид та категорію промислу, тобто залежно від умов їх праці (наявності механічних двигунів, розміру майстерні) та використання додаткової робочої сили для них було встановлено розряд. У залежності від нього дрібний товаровиробник сплачував державі податок. Якщо в майстерні був механічний двигун та використовувалася наймана праця, то кустарю або реміснику необхідно було до патенту ще виплачувати й промисловий податок, збір у фонд допо-

моги голодуючим і т. ін. Державні фінансові органи встановили суму грошового збору з дрібних товаровиробників, який був прямо пропорційний їх прибуткам. Для тих з них, хто вступав у кооператив, було визначено вступний внесок. Він, як і велика сума оподаткування на виробництво,— всі ці причини змушували найбільш частину дрібних товаровиробників приховувати від державних органів рід занять і не реєструвати промисел. Найчастіше це робили кустарі й ремісники, які працювали вдома (або разом з членами родини). Тому в 1921 р. кількість зареєстрованих на Україні кустарів становила 260 тис. чол. Вони розподілилися по губерніях таким чином (див. таблицю 4).

На Україні не спостерігалось такої щільності кустарних промислів, як у центральних губерніях Росії (найбільшою вона була в Московській, Володимирській, Нижньогородській, де було зосереджено майже 25% загальної чисельності кустарів). Навіть на території Подільської губернії, де промисли одержали найбільше поширення, оселилися кустарі не тільки одного промислу, а й інших галузей кустарної промисловості.

Отже, на Україні спостерігалось рівномірне розміщення кустарів і ремісників на всій її території, що пояснювалось залежністю від місцезнаходження сільськогосподарської сировини.

Дані таблиці 4 про наявність мінімальної кількості кустарів у промислових губерніях (Донецькій та Катеринославській) і максимальної — в непромисловій (Подільській) — свідчать про особливості дрібного товарного виробництва на Україні.

260 тис. кустарів, зареєстрованих у 1921 р., працювали на таких промислах (див. таблицю 5).

Найбільш поширеними виявилися ткацький, взуттєвий, металообробний промисли, вироби яких до того часу були товарами першої потреби. 56% усіх зареєстрованих кустарів України працювали на цих промислах.

До початку соціалістичного будівництва одним з найважливіших завдань Радянської держави стало відновлення довоєнного рівня дрібної промисловості з метою одержання коштів, необхідних для розвитку важкої промисловості. Це було закріплено в законодавчих актах держави 20-х років і на практиці здійснювалось шляхом надання пільг у галузі постачання сировини, напівфабрикатів тощо. До 1922—1923 рр. в основному був досягнутий довоєнний рівень розвитку кустарної промисловості (див. табл. 3). Після цього держава мала можливість впритул підійти до розв'язання завдань соціалістичного перетворення останньої шляхом кооперування, що було здійснено у відбудовний період і особливо під час соціалістичної індустріалізації країни.

Ю. Г. ПИСАРЕНКО (Київ)

МІФОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ РИСИ «ЛЕГЕНДИ ПРО СМЕРТЬ ОЛЕГА ВІД КОНЯ»

Руські літописи зберегли різні варіанти звістки про смерть князя Олега. У «Повісті временних літ» під 912 р. йде мова про його кончину у Києві від укусу змії, яка ховалася у черепі улюбленого княжого коня¹. Суперечливі дані про місце загибелі Олега містяться у Новгородському літопису під 922 р: «Иде Олегъ к Новугороду, и оттуда в Ладогу. Друзіи же сказуютъ, яко идущю ему за море, и уклону зміа в ногу,

¹ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— СПб. 1846.— Т. 1.— С. 16.

и с того умре; есть могила его в Ладозѣ». На думку О. О. Шахматова, у цьому уривку відбиті два джерела. У так званому Найдавнішому Київському зводі, напевно, було записано: «Иде Олегъ к Новугороду и оттуда за море, и уклюну зміа в ногу, и с того умре». Новгородський же звід XI ст., на погляд вченого, містив такий текст: «Иде Олегъ к Новугороду и оттуда в Ладогу и тамо умре, есть могила его въ Ладозѣ»².

Найбільш близькою паралеллю цим літописним відомостям є цикл скандинавських переказів, що стосуються епічної особи Орвар-Одда. Останньому віщунка напроорокувала на бенкеті смерть від власного коня. Згодом, вбивши скакуна, Одд довгий час мандрував у Східній Європі, а після повернення на батьківщину вмер від укусу змії, що виповзла з кінського черепа. З двох руських літописних версій більшу схожість із скандинавською оповіддю виявляє та, за якою Олег після своїх воєнних діянь приймає смерть від укусу змії за морем. Правдивість цього варіанту щодо «історичного» Олега суперечлива, адже, як справедливо відзначала О. О. Ридзевська, вся діяльність Олега, особливо укладення від його імені договору із Візантією у 911 р., показує, наскільки міцно князь тримався на Русі³. Разом з тим з усього цього досить очевидним є вплив сказання про Одда на легендарний образ князя Олега. О. О. Ридзевська дійшла висновку, що згаданий переказ з Новгородського I літопису, реконструйований О. О. Шахматовим для Найдавнішого Київського зводу, був фрагментом переказу, який склався під впливом оповіді про Одда. У другому ж варіанті, у «Повісті временних літ» 912 р., де сказання має вигляд вже місцевого, руського, ймовірно, виявляється еволюція скандинавської (норвезької) легенди⁴.

В даній публікації автор ставить за мету розглянути таке питання: що могло послужити причиною закріплення наведеного сказання у руській традиції і які явища з життя давньоруського суспільства знайшли в ньому відображення?

За спостереженням, зробленим Б. О. Рибаківим, образ Олега, поряд із Ігорем Старим, мстивою Ольгою та Святославом, увійшов до числа найбільш непопулярних в середовищі народу й тому сказання про нього не було серед улюблених на Русі. Цілком ймовірно, що причиною такої «неуваги» до названих образів був антиварязький настрій народних мас, що виявився до цих князів. Легенда про смерть Олега також має в підтексті антиварязьке спрямування, оскільки передрікання смерті від коня, який в усі часи уособлював благородство і вірність щодо свого хазяїна, могло бути зроблено тільки ненависному вбивці руського князя з династії Кия, варязькому конунгу* — «находнику»⁵.

Протиставлення місцевого населення Олегу, — припускає О. О. Ридзевська, — можливо, відобразилося у фігурі волхва, який пізніше виступав на чолі повстань смердів XI ст. проти багатих власників та князя. Як приклад інших взаємовідносин із князями, «волхи-волшебники» згадуються як почесні гості на бенкетах у билинного Володимира⁶.

«...То ть неправо молвять вольсьви, но все то лъжа есть...»⁷, промовляє Олег, сміючись над пророцтвом кудесників-волхвів. І тут цікаво з'ясувати, хто ж вони, і з чим була пов'язана їхня функція пророкування?

² Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908. — С. 334.

³ Ридзевская Е. А. К вопросу об устных преданиях в составе древнейшей русской летописи // Ридзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX—XIV вв.: Материалы и исследования. — М., 1978. — С. 189—190.

⁴ Там же. — С. 190—191.

* Конунг — голова дружини, князь у Скандинавії.

⁵ Рибаків Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. — М., 1963. — С. 50. Див. також: Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. — Киев, 1986. — С. 80—81.

⁶ Ридзевская Е. А. Указ. соч. — С. 192—193; С. 193, прим. 18.

⁷ ПСРЛ. — Т. I. — С. 16.

Особа волхва займає визначальне місце в літописі. Наприклад: 1024 р.— «...въсташа вълъсви въ Суждали, избиваху старую чадь по дьяволу наученью и бѣсованью, глаголюще, яко ми держать гобино *». Бѣ мятежъ великъ и голодъ по всей той странѣ...»⁸; 1071 р.— «Бывши бо единою скудости въ Ростовѣй области, всташа два вольхва отъ Ярославля, глаголюща: «яко вѣ свѣвѣ, кто обилѣе держить»; и поидоста по Волзѣ, кдѣ придуть въ погостѣ, туже нарицаху лучшіѣ жены, глаголюща, яко си жито держить, а си медъ, а си рыбы, а си скору **»⁹.

Наведені свідощтва говорять про те, що появи волхвів у тій чи іншій місцевості були приурочені до періодів неврожаїв, коли, виступаючи як ясновидці, вони вказували народу місця схованок харчових припасів. Безперечно, це сприяло часто тому, що волхви виступали в ролі ватажків народних повстань.

З аналізу бурхливих подій 1071 р. випливає також, що волхви очолювали і язичницьку опозицію. Так, у суперечці з Яном Вишатичем у Білоозері вони палко захищали диявола («антихриста») і твердили, що він живе у землі й нарівні з богом претендує на роль творця людини, а крім того, на оволодіння її прахом після смерті¹⁰. У тому ж році, повідомляють джерела, у Новгороді один волхв, «...творяся акы Богъ, многы прельсти...», ганьбив християнську віру «...и хотяху погубити епископа...». Показово, що під час заворушення новгородці розбилися на два протилежні релігійні табори: «И раздѣлишася надвое: князь бо Глѣбъ и дружина его идоша и сташа у епископа, а людѣе вси идоша за волхва; и бысть мятежъ великъ межи ими»¹¹.

Одержати більш конкретні уявлення про культову функцію волхва допомагає «Сказание о построении града Ярославля» (опубліковане у 1877 р., але, певно, має глибоке коріння давнини). У ньому розповідається про те, що храм св. Власія був побудований на місці, де до того стояв ідол язичницького бога Волоса: «Сему многокозненному идолу и кереметь *** створена бысть и волхв вдан, а сей неугасимый огонь Волосу держа и жертвенная ему кури... И вельми почтен бысть сей волхв у языцев. Но люто истязуем бываше, егда огонь у Волоса преста...». Тобто, коли священне вогнище з вини волхва згасало, його вбивали і кидали у вогонь¹². Наведені дані свідчать про те, що волхв (волсв) — це ніхто інший, як служитель культу Волоса¹³. Очевидно, це підтверджується й етимологічним зв'язком назви жерця з ім'ям самого божества¹⁴.

Загальновідомо, що за Волосом (Велесом) у науці закріпилася репутація бога худоби, а також грошей, оскільки часто саме худоба виконувала у давнину функції останніх. Оскільки для князя Олега, який стояв на чолі дружини, головним, безумовно, мав бути військовий культ Перуна ****, то виникає запитання, чому він звернувся за пророцтвом до служителя культу «скотьего бога» — Волоса?

Шукаючи відповідь на це запитання, звернемося до даних, що стосуються функціонального аспекту культу Велеса (Волоса)¹⁵. Розглянув-

* Гобино — достаток, багатство.

⁸ Там же.— С. 63—64.

** Скоря — шкірка хутряного звірка, яка, можливо, використовувалася як грошова одиниця.

⁹ Там же.— С. 75.

¹⁰ Там же.— С. 76.

¹¹ Там же.— С. 77.

*** Кереметь — священний гай.

¹² Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей.— М., 1974.— С. 64.

¹³ Там же.— С. 64—65.

¹⁴ Там же.— С. 54.

**** Певно, таке ж припущення привело автора славнозвісної «Пісні про вішого Олега» до висновку про те, що волхв — це, звичайно, «...покорный Перуну старик...».

¹⁵ Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей.— М., 1982.— 246 с.

ши різноманітні відомості у комплексі, можна вивести, що роль «скотьего бога» — це, хоч й важлива, але всього лише одна з іпостасей Волоса. Очевидно, у ній відбилися погляди на це божество як на джерело плодючості всього живого, а також достатку. Не випадково, що під час неврожаїв діяльність волхвів виявлялася не у функції жреців певного бога худоби, а як взагалі знаючих «кто обилье держить», оскільки саме вони викривали переховувачів продуктів¹⁶.

Важливим є також те, що ролі Волоса як «скотьего бога» відповідало тогочасне уявлення про загробний світ як пасовище, де один з богів пасе душі мертвих. У зв'язку з цим показовим, наприклад, є той факт, що первісне значення слів «тризна, тризнище» було пов'язане із жертвним заколюванням трирічної тварини під час поховання та поминання небіжчиків¹⁷. Навіть у XIX ст. до числа рудиментарних поховальних звичаїв у селян Обонежського краю відносилось віддання родичами покійного будь-якому бідняку корови-нетелі; аналогічним пережитком тризни було жертвування перших телят у монастир¹⁸. Цікавий є й вислів, який існував у слов'янських народів: «до Велеса за море», що вживався до позначення «відходу у світ інший»¹⁹. Поєднання функцій божеств родючості та потойбічного світу в образі Волоса якраз і впливає із співставлення його з царством мертвих, де немає ні старіння, ні смерті, де ніколи не припиняється достаток²⁰. За ілюстрацію подібного зв'язку загробного світу з достатком можуть правити уявлення слов'ян про чудовий райський сад, описані Ібн-Фадланом²¹, а також індоєвропейське за характером зображення у «Молодшій Едді» життя у Вальгаллі, палатах загиблих*²².

Зв'язок уявлень про родючість й разом з тим про старість, кінцеву добу життя, особливо яскраво виявився в осінньому хліборобському звичаї залишати кілька колосків з нового врожаю на «борідку» діду Волосу²³. І перше, ніж із приходом нової весни весь природний цикл повториться знову, й Волос за рік проживе ціле життя, все живе ніби має умерти: птахи полетять у ірій-рай, а в підземний світ, що також іноді в слов'янській міфології називається ірієм, сховаються змії²⁴.

Про нерозривний зв'язок функцій Волоса, бога родючості і бога потойбічного світу, свідчить, зрештою, запис літопису про повстання 1071 р. у Поволжі. Він починається із зображення функцій волхвів як добувачів достатку, а завершується докладним описом їх світоглядної позиції, який свідчить про очевидний зв'язок їх із язичницьким богом — жителем безодні²⁵.

Дані про поєднання у постаті Волоса не тільки функції бога худоби (дещо ширше — родючості взагалі), а й охоронця загробного світу показують, що волхв — віщун смерті в оповіді про кончину Олега — персонаж не випадковий. Незважаючи на шанування князем та його дружиною Перуна, очевидно, тільки жрець Волоса — бога, який визначав долю людини на цьому та у потойбічному світі, визнавався провісником долі. Тому, напевно, навіть найбільш войовничі князі були змушені рахуватися з волхвами. Побоювання поганих передрікань змушувало поводитись із жрецькими шанобливо, приймати їх на почесних бенкетах та підносити

¹⁶ Там же. — С. 64 (прим. 63).

¹⁷ Там же. — С. 57.

¹⁸ Там же; Куликовский Г. И. Похоронные обряды Обонежского края. — Этногр. обозрение. — 1890. — № 1. — С. 54.

¹⁹ Успенский Б. А. Указ. соч. — С. 56.

²⁰ Там же. — С. 66.

²¹ Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / Под ред. И. Ю. Крачковского. — М.; Л., 1939. — С. 82.

* Вальгалла, палати загиблих — верхній загробний світ у скандинавській міфології.

²² Младшая Эдда / Под ред. О. А. Смирницкой и М. И. Стеблин-Каменского. — Л., 1970. — С. 38.

²³ Успенский Б. А. Указ. соч. — С. 52, 86 (прим. 99), 171.

²⁴ Там же. — С. 60, 87 (прим. 102), см.: экскурс. X. — С. 144—149.

²⁵ ПСРЛ. — Т. 1. — С. 75—76.

ім «княжий дар». Таким чином, функції волхвів певний час робили їх, можливо, однією з впливових груп Давньої Русі.

З уведенням християнства вони повинні були втратити підтримку панівної верхівки, зазнати матеріальних і моральних утисків з боку церковників — стану, що народжувався. Можливо, саме це змусило їх пов'язати надії на повернення своїх колишніх привілеїв з народними масами, у середовищі яких язичництво мало глибші корені. Тому, очевидно, в очолюванні волхвами повстань виявилася не стільки їх чуйність до голосу народу, скільки намагання повернути «старі часи». Звідси випливає, що інтереси волхва не були тотожні інтересам смерда, тому що самі волхви, які потрапили до розряду «зайвих людей», тільки за волею обставин опинилися на одному ступені з найбільш безправними представниками суспільства. Останнім також дедалі частіше доводилося розчаровуватися у своїх ватажках. Для того, щоб загасити полум'я релігійного екстазу, досить було волхва, який вважався безсмертним, позбавити життя. Так, наприклад, варто було волхву, що очолював новгородців, загинути від руки князя Гліба на очах повсталих, як останні покірливо розійшлися по домівках (1071 р.)²⁶.

Для того, щоб мати певну уяву про роль Волоса у зображеній літописом смерті Олега, слід вдатися до аналітичної реконструкції цього божества, оскільки воно має певний комплекс сталих атрибутів, які можна встановити.

Чи не головним з останніх є Змій. Про це красномовно свідчить вигук, відомий чехам: «Який чорт, чи який велес, чи який змій...?»²⁷. Міфологічний Змій, прообраз східнослов'янського Волоса, у казках часто є охоронцем входу в «тридесяте царство», під яким мається на увазі царство мертвих (відповідно до уяви про те, що мандрівка казкового героя «за тридев'ять земель» відбиває шлях у загробний світ). У ряді стародавніх міфологічних мотивів пекло уособлюється в Змії (хробаку)²⁸. У стародавньому білоруському заговорі йде мова про царя змійного Іра та царицю Ірицю, в іменах яких видно зв'язок Змія з раєм-ірієм²⁹. Поряд із своїми «загробними» функціями, цей Змій, зберігаючи свою підступну подобу, іноді перетворюється у дарувальника багатства та достатку³⁰, беручи на себе функції Волоса як божества плодючості. Сказане може бути проілюстроване за допомогою давньої російської оповіді, де описане народження билинного героя Волха Всеславовича:

«По саду, саду зеленому, ходила гуляла,
Молода княжна Марфа Всеславьевна,
Она с каменю скочила на лютого на змея:
Обвивается лютый змей около чобота зелен сафьян,
Около чулочника шелкового, хоботом бьет по белу стегну.

А втапору княгиня понос понесла,
А понос понесла и дитя родила. <...>
А в Киеве родился могуч богатырь,
Как бы молоды Волх Всеславьевич...»³¹.

Не викликає сумнівів, що Змій, який у цьому випадку виступає як дітородний почин, є хтонічним * уособленням саме Волоса, про що, до речі, говорить й ім'я героя — Волх **. Крім того, уся билина присвячена

²⁶ ПСРЛ.—Т. 1.—С. 78.

²⁷ Успенский Б. А. Указ. соч.—С. 57 (прим. 48).

²⁸ Там же.—С. 58.

²⁹ Там же.—С. 59.

³⁰ Там же.—С. 63, 64.

* Хтонічний — від грецького χθονίος — земний, тобто такий, що генетично пов'язаний із землею. Термін застосовується до певних міфологічних персонажів.

** Б. О. Рибаків пов'язує образ Волха Всеславовича із реальною історичною особою — князем Всеславом Полоцьким, якого, за переказом, мати народила від волхвування. Про це див.: Рыбаков В. А. Древняя Русь.—С. 94, 96—98.

³¹ Древние российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым.—Свердловск, 1980.—С. 66.

надзвичайній його уродженій властивості — залежно від обставин перетворюватися то на ясного сокола, то на сірого вовка, то на гнідого тура — золоті роги...³². Здатність до перевернення (вовкулацтва) вважається особливістю, пов'язаною із культом Волоса³³. Про це, наприклад, свідчить різноманітний набір масок тварин, у які одягалися учасники новорічних свят, що проводилися на честь Волоса³⁴.

Билина про Волха Всеславовича показує, яким чином не зовсім доброзичливий Змій, певною мірою близький до підземного світу, разом з тим міг дарувати плодючість, виявляючи тим самим свій зв'язок із божеством — Волосом. Саме таке поєднання двох взаємно протилежних рис, а також ототожнення Велеса із Змієм, на думку Б. О. Рибаківа, неможливі³⁵. Змій — Волос у билині — це не тільки дарувальник плодючості (адже вона виявляється у народженні всякої живої істоти), а насамперед — сила, що визначає долю людини, її здібності і вдачу. Схожий мотив приречення присутній і в переказі про віщого Олега, де несподівана поява змії теж відіграє виняткову роль.

Однією з іпостасей Волоса є підстави вважати й Водяного. За давніми уявленнями, від нього залежав рибальський вилов. Тому з метою задобрити Водяного (Волоса) йому приносили в жертву коня, якого утоплювали у водоймі. Іноді замість цієї тварини використовували її череп, який з примовляннями кидали у воду або закопували в землю³⁶. Про тісний зв'язок коня з культом Волоса свідчать також найменування скакуна в умовному лексиконі, що існував у давнину на нинішній території Білорусії: кінь — волот, кобила — волотиха, жеребець — волоток, лоша — волотьонек³⁷.

Однією з ознак культу Волоса є принцип потрійності, що виявився в обряді тризни і наочно зображений у рельєфах Збруцького ідола³⁸, де на противагу чотириликому Святовиту Волос має тільки три образи. Можливо, головним при цьому вважалася не стільки потрійність, скільки, загалом, непарність. Про це свідчить, наприклад, особливе шанування давніми слов'янами п'ятниці як дня, пов'язаного із божеством Мокоші, родинно близьким Волосу³⁹.

Перелічені виявлення божества Волоса та його функцій проливають світло на образи і атрибути «Легенди про смерть Олега від коня». Нагадаємо основні моменти літописної оповіді⁴⁰, надаючи їм тлумачення згідно з уявами про культ Волоса:

«И приспѣ осень, и помяну
Олеговъ конь свой...»

Осінь пов'язана з ідеєю старіння, вмирання у природі. Змії «ідуть у загробний світ» 14. вересня (християнське Воздвиження), а інші представники «нечистої сили» зникають з землі до 15 листопада⁴¹.

«Бѣ бо преже въпрошалъ
волхвовъ кудесникъ*: «отъ
чего ми естъ умирети?»

Волхв — жрець культу Волоса нібито володіє даром передбачення (Волос, що дає, а потім приймає людське життя, заздалегідь знає час відходу в' потойбічний світ). Волхв виступає у даному випадку як представник Волоса — бога загробного світу.

³² Там же.— С. 66—71.

³³ Иванов В. В., Топоров В. И. Указ. соч.— С. 60.

³⁴ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 423.

³⁵ Там же.— С. 422.

³⁶ Успенский Б. А. Указ. соч.— С. 83. (прим. 96).

³⁷ Романов Е. Р. Очерк быта низших Могилевской губернии и их условный язык («любецкий элемент») // Этногр. обозрение.— 1890.— № 4.— С. 136.

³⁸ Рыбаков Б. А. Язычество...— С. 460—461.

³⁹ Успенский Б. А. Указ. соч. С. 134—138.

⁴⁰ ПСРЛ.— Т. 1.— С. 16.

⁴¹ Успенский Б. А. Указ. соч.— С. 87 (прим. 102).

* Кудесник — «чарівник», синонім волхва. Етимологія від староруського «кудесъ» — «чари, чаклування». Див.: Иванов В. В., Топоров В. И. Этимологическое исследование семантически ограниченных групп лексики в связи с проблемой реконструкции праславянских текстов // Слав. языкознание. VII Международный съезд славистов. Варшава, август, 1973 г.: Доклады сов. делегации.— М., 1973.— С. 159.

«И рече ему одинъ кудесникъ: «княже! конь, его же любиши и ѳздиши на немъ, отъ того ти умьрети».

«...и пребысть 4 лѣта, на 5 лѣто помяну конь свой...»

«И вѣступи ногою на лобъ; и выникнуци змѣя, и уклюну ѳ въ ногу, и съ того разболѣвся умьре.»

«...и погребоша ѳ на горѣ, иже глаголетъся Щековница; естъ же могила его до сего дни, словеть могила Олгова.»

Передрікання передбачає, що кінь повинен виступати як посланець «скотьего бога» — Волоса, забезпечуючи разом з тим виконання волі останнього.

Наявність протиставлення парного числа «4» і непарного «5», що, на нашу думку, в останньому випадку пов'язується з Волосом. У зв'язку з цим згадаємо, що у ПВЛ під 1071 р. говориться про прихід у Київ волхва, що передрікав «...яко на пятое лѣто Днѣпру потещи вспять и землямъ переступати на ина мѣста...»⁴².

«Лобъ» — череп коня (чи сам кінь) — традиційна жертва, що її приносили Волосу; Змія — головний атрибут — носій культу Волоса (певно, під змією тут мається на увазі сам Волос).

П. Г. Лебединцев на основі кількох літописних заміток, що містять згадки про Олегову могилу, переконливо доводив, що вона знаходилася не на північному боці Києва, на Щекавиці, напроти Дніпра, а на західному схилі Старокіївського узгір'я, напроти Либіді, поблизу Жидівських (пізніше Львівських) воріт⁴³.

Вчений пояснював появу відомості про поховання Олега на Щекавиці невірним тлумаченням одним з авторів літописного зводу вісті про побачення Юрія Долгорукого із Володимиром Галицьким «на болоньє»⁴⁴, біля могили Олега. Ймовірно, літописець гадав, що мова йшла про дніпровську оболонь між рікою та Щекавицею. Разом з тим інші згадки про Олегову могилу дають підставу пов'язати її місцезнаходження з річкою Либідь, що, за літописними даними, також мала свою оболонь⁴⁵.

На нашу думку, відомість про поховання Олега на Щекавиці могла походити не стільки від необізнаності її автора у топографії давнього Києва, скільки від його бажання більш повно показати в оповіді атрибутику культу Волоса, особливо тісно пов'язану із змією. У зв'язку з цим згадаємо, що значення імені Щек, реконструювалося М. Я. Марром як «Змій»⁴⁵.

«И бысть всѣхъ лѣтъ его княженія 33».

У цій останній позиції своєрідно підкреслюється принцип потрібності строку князювання, відведеного Олегу Волосом. 33 роки, названі у сказанні, суперечать раніше вказаному саме тут, у ПВЛ, періоду перебування Олега у Києві — 31 рік⁴⁶.

Таким чином, всі названі вище моменти сказання, які відповідають характерним ознакам культу Волоса, очевидно, свідчать про те, що у цій оповіді мається на увазі присутність божества, яке є прихованим вершителем долі Олега,— тобто Волоса.

Увагу більшості вчених, які аналізують сказання, традиційно повертає образ коня, а не змії. Про це свідчить й одна з праць останнього часу — «Міф про коня у слов'ян» Н. Райтера⁴⁷. На думку автора, у переказі про кончину Олега перехреснюються два міфи: про

⁴² ПСРЛ.— Т. I.— С. 75.

⁴³ Лебединцев П. Г. Какая местность в древности называлась Олеговой могилой? // Чтение в историческом обществе Нестора летописца, 1879.— Кн. I.— С. 22—27.

* «Болоньє», оболонь — низький берег ріки, що заливається весняною повінню.

⁴⁴ Там же.— С. 25—27.

⁴⁵ Марр Н. Я. Книжные легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси // Известия Российской академии истории материальной культуры.— Л., 1924.— Т. III.— С. 275, 276—278.

⁴⁶ ПСРЛ.— Т. I.— С. 8.

⁴⁷ Reiter N. Der Pferdmythos bei den Slaven // Symposium International et Pluridisciplinaire sur le paganisme slave. Contributions. "Slavica Gandensia".— Bruxelles, 1980—1981.— S. 131—146.

коня, що співвідноситься з ідеєю єдності людини та тварини; і про неминучість, приреченість долі⁴⁸. Поява змії у сказанні часто трактується дослідниками як вторинний композиційний засіб, що посилює драматичність події й разом з тим є історично чужим даному сюжету про героя і коня⁴⁹. Іноді в образі змії вбачають сліпий інструмент сили, пануючої над людиною, або навіть месника убитого коня своєму власникові (останнє стосується тільки скандинавського варіанту)⁵⁰. Як вважає сам Н. Райтер, залежність змії від коня у сказанні виявляється в тому, що змія виступає безпосередньо в образі душі скакуна⁵¹. На нашу думку, висновок про те, що у вигляді змії виступає саме Волос — «скотський бог», свідчить скоріше про зворотну залежність — коня від змії.

У руському літописному переказі, як зазначала О. О. Ридзевська, немає безпосередніх вказівок на наявність елементу помсти та прокляття у пророкуванні волхва⁵², чим він й відрізняється від скандинавської легенди про Одда. В останній вбачається мотив, що спричинив до прокляття — прокляття: Одд образив на бенкеті віщунку, яку приймали там як почесну гостю⁵³. У руському ж варіанті, незважаючи на деякі невідомості, породжені відсутністю прямого прокляття, вплив останнього відчувається в підтексті. Напевно, причин нелюбові з боку народу до цього князя, який не гребував ні кровопролиттям, ні жорстокими збираннями данини, вистачало. І конкретні факти такого роду, одержавши широку відомість у той час, вже не потребували додаткового включення до сказання. Можливо, ця езопівська мова народного твору сприяла його більшій життєздатності. Очевидно, характер мотиву помсти був тут далекий від з'ясування відносин двох персонажів, як це має місце у сказанні про Одда. Волхв, жрець культу Волоса (пізніше — звичайний ватажок повстань смердів) протистоїть князю від імені всього руського народу, у чому певною мірою виявляється загальноруська функція самого Волоса.

Зазначимо, що висновку про можливе шанування Велеса (Волоса) як бога усієї Русі на противагу Перуну — богу княжої дружини, дійшли В. В. Іванов і В. М. Топоров⁵⁴.

Полеміка з цього питання розгорнулася навколо літописних хронік про укладення угод із Візантією Олегом і Святославом. Так, під 907 р. в них повідомляється: «...по Рускому закону кляшася оружьемъ свимъ, и Перуномъ богомъ своимъ, и Волосомъ скотымъ богомъ...»⁵⁵. А під 971 р.: «... да имѣмъ клятву отъ Бога, въ его же вѣруемъ, въ Перуна и въ Волоса скотья бога...»⁵⁶.

Критикуючи висновок В. В. Іванова і В. М. Топорова, Б. О. Рибаків висловив думку, що названі літописні замітки засвідчують лише присутність у складі руських посольств як дружинників, що клялися Перуном, так і купців, які давали клятву своєму богу багатства — Волосу. «Ні про яке протиставлення двох богів нема й мови» — підкреслив Б. О. Рибаків⁵⁷.

Згадування Волоса у наведених хроніках на другому місці говорить про те, що головним (з офіційної точки зору) в угодах повинен був виступати бог княжого оточення — Перун. Однак чи можна судити по документах, складених від імені привілейованих груп, про пріоритети у різних сферах життя Русі? Зрозуміло, що це було б помилковим. Тому відзначимо, що й ставлення станом вузьких категорій дружинників

⁴⁸ Ibid.— S. 137.

⁴⁹ Ibid.— S. 136; S. 142, Anm. 34, 35.

⁵⁰ Ibid.— S. 143, Anm. 36.

⁵¹ Ibid.— S. 136.

⁵² Ридзевская Е. А. Указ. соч.— С. 192.

⁵³ Там же.— С. 191.

⁵⁴ Иванов В. В., Топоров В. Н. Указ. соч.— С. 45.

⁵⁵ ПСРЛ.— Т. 1.— С. 13.

⁵⁶ Там же.— С. 31.

⁵⁷ Рибаків Б. А. Язычество...— С. 51.

чи купців до язичницького культу — це далеко не показник усієї повноти його значення в житті широких верств руського народу. Можливо, дружиннику навіть вигідно було зводити роль Волоса до рамок псевдоніма «скотий бог», применшуючи тим самим його універсальний характер. Таке ставлення до божества у свою чергу не зачіпало обмежених інтересів до нього купців, для яких були важливими насамперед проблеми доходів. Про це свідчить зображення Ібн-Фадланом поклоніння руського купця у Булгарі перед ідолом (ймовірно Волоса), що супроводжувалося жертвопокладенням рогатої худоби та просьбами дати йому заможного торговця⁵⁸.

Виходячи з даних про Волоса, наведених, наприклад, у книзі Б. А. Успенського⁵⁹, можна зробити висновок, що на таких же підставах хлібороб міг би назвати Волоса покровителем урожаїв, лісоруб — дерев та рослин, бджоляр, мисливець, рибалка і ткач побачили б в особі Волоса патрона своїх занять і т. д. Визнання ж його кожною руською людиною головним божеством виявлялося у тому, що він уважався як початком усього живого, так й охоронцем загробного світу, отже, нібито міг визначити людську долю. Не випадково на Збруцькому ідолі Волоса зображено підтримуючим увесь населений світ на своїх плечах.

Функція подавача найважливіших життєвих благ людині особливо підкреслювала роль Волоса як головного божества у періоди неврожаїв, що несли багатьом голодну смерть. Тому усі відомі заворушення (уже після введення християнства) проходили під проводом хранителів його культу — волхвів.

В умовах, коли збори данини під час князювання Олега розорювали народ, мали посилитися релігійні почуття людей до всемогутнього бога достатку. Звернення до останнього з мольбами про захист фактично було спрямоване до представника його культу — волхва. Однак потрібно мати на увазі, що протест народу проти варягів і разом із тим віра у Волоса та його жерця, очевидно, самі собою ще не зумовлювали перехід волхва в опозицію до князя. Очевидно, що невдоволення народу знайшло вираз у фігурі волхва насамперед тому, що озброєні утискувачі своїми поборами сприяли різкому скороченню частки матеріальних благ, що їх, звичайно, одержували волхви від простого люду у вигляді плати за свої «послуги». За таких умов волхву не залишалося нічого іншого, як виступити у ролі захисника «народних» інтересів. Ймовірно, подібне об'єднання волхвів з народом проти князя з його дружиною й відобразилося у сказанні про смерть Олега.

О. О. Ридзевська, спиняючись на схожості Олега й Одда у згаданих раніше джерелах, вважала можливим також пошук спільних рис у образах руського волхва і віщунок-жінок, які шанувалися у Скандинавії. Відмічаючи, що і в тих, і в інших відбився ряд моментів, властивих дохристиянській епосі, дослідниця пояснила їх паралельність стадійною близькістю у суспільному та культурному розвитку східних слов'ян й скандинавів епохи вікінгів⁶⁰.

Слідом за переказом про смерть Олега у «Повісті временних літ» включене сказання візантійського автора IX ст. Георгія Амартола, що продовжує тему, пов'язану з волхвуванням⁶¹. Описані ним діяння волхва Аполлонія Тіанського у Візантії наприкінці I ст. н. е. дають підставу зближувати його як з слов'янськими волхвами, так й з скандинавськими віщунами. Про це свідчать його влада над зміями, птахами, скорпіонами та комарами, а також здатність до приборкання кінської люті й вміння стримувати бурхливі річки. Вважаємо, що саме ім'я Аполлоній, можливо, свідчить про причетність цього волхва до культу Аполлона, який за

⁵⁸ Путешествие Ибн-Фадлана... — С. 79—80.

⁵⁹ Успенский Б. А. Указ. соч. — 246 с.

⁶⁰ Ридзевская Е. А. Указ. соч. — С. 193.

⁶¹ ПСРЛ. — Т. I. — С. 16—18. Докладніше див.: ПСРЛ. — Т. 19. — СПб., 1862. — С. 22—24.

рядом ознак можна визнати схожим на культ слов'янського Волоса*.

Подібність слов'янських та візантійських волхвів й провісниць (вьольв) у Скандінавії, напевно, можна пояснити схожістю їхніх функцій—служіння божествам, що мали спільне походження в індоєвропейській міфології. Виключаючи при цьому повну тотожність Велеса, Одина** і Аполлона, відзначимо, однак, що в їхніх образах є багато спільного.

На наш погляд, сюжет «Легенди про смерть Олега від коня» має в основі свій більш ранній індоєвропейський міф про поєдинок Бога Грози та його Супротивника (антипода). У сказанні мова йде про князя, керівника дружини, який виступає як посередник між Перуном і Волосом, причому останній приймає традиційний для нього вигляд змієподібної істоти. Зазначимо, що у загальному вирішенні питання про міф (Громовержець і Супротивник), що його дають В. В. Іванов та В. М. Топоров⁶², Б. О. Рібаков вбачає неправомірність ототожнення Супротивника як із Велесом, так і зі Змієм⁶³.

Можливо, аналіз сказання про віщого Олега у комплексі з іншими даними про зв'язок змії з культом Волоса дасть змогу позбавитися подібних сумнівів.

«Легенда про смерть Олега від коня»—це, безумовно, результат своєрідного творчого синтезу елементів слов'янської та скандинавської міфології, вторинно відбитий на їхній спільній індоєвропейській основі. На відміну від скандинавського руський переказ має конкретну політичну спрямованість, про що свідчить присутність у ньому соціально активної фігури волхва і відомого політичного діяча—князя Олега. Зображенню на сторінках літопису відкритих антикняжих заворушень XI ст. передують протест, вміщений у міфологічну оболонку, який поки що не розкрито повною мірою. Олег, який виступає на стороні бога напівскандинавської дружини Перуна, переможений загальноруським богом Волосом, що взяв собі у жертву не тільки княжого коня, а й самого князя. Таким чином, побудоване на сюжетній основі більш раннього індоєвропейського міфа сказання в образній формі допомагає відобразити одну з гострих соціально-політичних проблем тодішньої руської дійсності.

* Про повний комплекс функцій Аполлона, що дає нам підставу вважати його у значній мірі схожим на Волоса див.: Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии.— М., 1957.— 620 с.

** Один — головний бог, бог верхнього ярусу загробного світу в скандинавській міфології.

⁶² Іванов В. В., Топоров В. Н. Указ. соч.— 344 с.

⁶³ Рібаков Б. А. Язычество...— С. 422—423.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

КОМПЛЕКСНЕ ВИКОРИСТАННЯ АУДІОВІЗУАЛЬНИХ ЗАСОБІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Сучасний урок історії передбачає органічне поєднання різноманітних технічних засобів навчання, що дає можливість активізувати розумову діяльність учнів, збільшити для них обсяг інформації, підвищити якість і продуктивність учбового процесу. Учнів слід навчити працювати з аудіовізуальними (звуковими, екранними) посібниками як джерелом інформації, виробляти в них вміння цілеспрямовано сприймати останню, самостійно осмислювати навчальний матеріал, набутий з різних джерел. У кожному конкретному випадку вчитель сам визначає певну систему методичних прийомів у справі застосування засобів навчання й забезпечення оптимального співвідношення власних повідомлень і дидактичних та виховних можливостей аудіовізуальних засобів.

Можливі різноманітні форми поєднання різних засобів навчання із словом учителя: пояснення (настанова на сприйняття) перед демонструванням фільмів чи прослуховуванням фонозаписів, в середині цього процесу або після нього. Ці форми зумовлюються змістом уроку, методичними функціями й метою використання аудіовізуальних засобів.

Настанова педагога може бути розрахована на проведення учнями самостійної роботи, на розв'язання ними певних пізнавальних завдань. Так, учитель може запропонувати їм порівняти зміст екранних чи звукових посібників із змістом навчального матеріалу. Слід визначити, на що саме потрібно звернути увагу. Наприклад, при використанні навчального кінофільму «Битва на Волзі», щоб підсилити емоційний вплив кадрів, які розповідають про перемогу Червоної Армії під Сталінградом, і розкрити величезне значення цієї події, вчитель може звернутися до аналогії (запропонувати учням порівняти кадри). Так, на початку фільму зображено гітлерівців на параді перед початком наступу, вони одержують нагороди — «залізні хрести», а у кінці — в кадрі хрести на могилах німецько-фашистських загарбників та колони полонених після розгрому у битві на Волзі.

Після вивчення на уроках історії в 7 класі теми «Селянська війна під проводом О. Пугачова» з використанням фрагментів відеозапису телевізійної передачі вчитель пропонує учням порівняти війну 1773—1775 рр. з попередніми аналогічними війнами. При цьому учні мають використати картини «Початок бою селянської армії Болотникова під Москвою», «Народне повстання під проводом Степана Разіна», «Уральські робітники привозять Пугачову гармати» або фрагменти з фільму «Війна під проводом Степана Разіна». Під час виконання домашнього завдання семикласники співставляють зміст статті підручника й телепередачі, визначають те нове, що вони побачили, а також готують відповідь на запитання: «Якими новими фактами, епізодами з відеозапису телепередачі можна доповнити розділ підручника?». Таке порівняння на матеріалі окремих компонентів учбового комплексу сприяє активному засвоєнню учнями навчального матеріалу.

Комплекс різноманітних засобів навчання може використовуватися протягом вивчення певної теми частинами, коли на кожному з уроків використовуються лише окремі посібники або їх сполучення, а також повністю. Наприклад, до уроку в 10 класі на тему «Соціалістична індустріалізація країни» використовуються діяфільми «Соціалістична ре-

конструкція народного господарства», «Будови перших п'ятирічок», «Будівництво економічного фундаменту у роки першої п'ятирічки», «Перемога соціалізму в СРСР», навчальний кінофільм «Побудова соціалізму в СРСР», документальний фонозапис мітингу, присвяченого відкриттю Дніпрогесу (виступи М. І. Калініна, С. Орджонікідзе, А. Барбюса), карта «Індустріальний розвиток СРСР за роки передвоєнних п'ятирічок (1928—1940 рр.)». Можна також залучити відеозапис телевізійних передач «Курс на індустріалізацію» як основний елемент комплексу. При цьому використовуються лише ті кінокадри і фотодокументи, що не повторюють відеокадри.

Вчитель може супроводжувати свою розповідь кадрами діафільму, фонозаписами, які передають атмосферу героїки, ентузіазму будівників нового суспільства. Використання карти у поєднанні з кінофільмом допомагає учням усвідомити величезний розмах соціалістичної реконструкції промисловості. Комплексне використання засобів навчання полегшує процес сприймання й розуміння десятикласниками учбового матеріалу, особливо здійснення таких розумових операцій, як поділ цілого на частини та їх взаємодія в загальній складній системі (аналіз) або поєднання окремих частин у єдине ціле (синтез).

При наявності великої кількості різноманітних за змістом, дидактичними і виховними властивостями засобів навчання перед учителем постає питання, як відібрати найнеобхідніші з них, об'єднати їх в оптимальний для даного уроку комплекс, щоб забезпечити його високу ефективність. Для того, щоб правильно відібрати певні аудіовізуальні матеріали, слід чітко визначити зміст учбового матеріалу й навчально-виховну мету уроку, його структуру та логіку, з'ясувати дидактичні й виховні можливості фільмів і фонозаписів.

Наприклад, на уроках історії в 4 класі, присвячених героям громадянської війни, можуть бути використані навчальна телепередача «Цих днів не змовкне слава (герої громадянської війни)», документальні кадри навчальних кінофільмів «Цих днів не змовкне слава...», «З історії громадянської війни», кінофрагменти «Доля революції вирішується на сході», «Розгром Колчака», «Перемога на півдні», «Арсенальці», «Перемога Радянської влади на всій території Росії»; діафільми «Герої громадянської війни», «Командир бронепоезда (А. Железняков)», «Командарм І. Федько», «Червоне козацтво», «Микола Щорс» та ін.

З цього великого фонду аудіовізуальних посібників й окремих фрагментів важливо відібрати і поєднати такі, щоб кожний з них мав певне виховне призначення, відповідав методичним прагненням вчителя. Наприклад, використовуючи їх комплекс як джерело нових знань та уявлень, з посібників відбирають окремі елементи, що створюють необхідну зорову-слухову опору для самостійного засвоєння учнями нових знань. Зокрема, радіопередача «На фабричній каторзі» («Велике прощання») може бути використана при читанні на уроках історії у 4 класі статей «На капіталістичній фабриці» й «Робітники-революціонери» як додаткове джерело інформації.

Перша частина передачі, в якій розповідається про дитинство та юність Петра Алексєєва, умови праці, побут і соціально-економічне становище російських фабричних робітників у 60—70 роки XIX ст., підготовляє четвертокласників до розуміння того, про що він говорив на суді. Цей матеріал може бути використаний як основне джерело знань (крім історії Морозовського страйку). Для самостійного осмислення можна запропонувати учням кадри з діафільму «Волі доб'ється народ». Бесіду за його змістом учитель проводить за тими питаннями, що вміщені в підручнику для 4 класу Т. С. Голубєвої та Л. С. Геллерштейн «Оповідання з історії СРСР».

Якщо комплекс аудіовізуальних засобів є лише ілюстрацією до теми уроку, то й тоді їх потрібно застосовувати так, щоб вони допомагали учням поглибити і конкретизувати набуті знання. З метою повторен-

ня, узагальнення та систематизації останніх добирають посібники, які охоплюють матеріал цілої теми або розділу. Можливі такі навчальні ситуації, які потребують застосування окремих елементів комплексу згаданих засобів з неоднозначним дидактичним навантаженням. Наприклад, поєднання в комплексі аудіовізуальних посібників, що виступають як джерело знань або засіб ілюстрації.

При доборі окремих компонентів вищезазначеного комплексу важливо використовувати лише необхідні з них, окремі кадри та фрагменти, зміст й обсяг яких є оптимальними для засвоєння навчального матеріалу.

Під час вивчення, наприклад, теми «Велика Вітчизняна війна радянського народу 1941—1945 рр.» учитель звертається насамперед до документальних кінофільмів, що відтворюють дійсні історичні події. При цьому важливо розширити зміст кадрів, дати учням можливість відчувати героїчний характер війни. З цією метою педагог використовує фонодокументи (фонохрестоматію «Велика Вітчизняна війна», упорядники Д. І. Полторак і В. М. Прокопенко).

Добираючи окремі аудіовізуальні посібники та поєднуючи їх у комплексі, слід враховувати неадекватні дидактичні й зображальні можливості останніх. Наприклад, якщо увага на уроці приділяється засвоєнню певного обсягу знань, розвитку абстрактного мислення, вчитель має звернутися до тих екранних посібників, в яких навчальний матеріал подано за допомогою умовно-графічних засобів (транспаранти, діафільми, матеріали для епіпроекції). Тоді ж, коли потрібно забезпечити емоційне сприймання, розвинути образне мислення, вчитель використовує кінофільми, відеозаписи, телевізійні та радіопередачі.

Головна мета навчального кінофільму — розкрити сутність історичних явищ і процесів у русі, відеозапису — фотографувати рух, прискорювати й уповільнювати події, зафіксовані на плівці. Важливо враховувати, що кольорові екранні посібники значною мірою зменшують враження від чорно-білих; поєднання радіопередачі з кольоровим діафільмом викликає більшу увагу учнів, ніж з чорно-білим; музичний вступ на початку уроку може створити певний емоційний настрій, підвищити інтерес до наступної навчальної роботи.

Застосування відео- та кінофрагментів, стоп-кадрів дає можливість органічно поєднувати в комплексі різноманітні за дидактичними можливостями і призначенням засоби навчання, урізноманітнювати методичні варіанти проведення уроку.

Наприклад, на одному уроці за допомогою динамічних засобів навчання — кінофільму чи відеозапису телепередачі — можна показати історичні явища й процеси у розвитку та динаміці, а під час роботи із статичними матеріалами (фіксованими кадрами кінофільму чи відеозапису, кадрами діафільмів чи діапозитивів, транспарантами до графопроектора) основну увагу зосередити на окремих істотних деталях. При цьому важливо, щоб було визначено методичну доцільність таких поєднань, збережено тематичну єдність і емоційну спрямованість при використанні різних за змістом та властивостями посібників. Наприклад, під час уроку історії в 9 класі вчитель, розповідаючи про громадянську війну, створення Червоної Армії, демонструє документальний кінофрагмент «Республіка Рад у кільці ворогів (весна — літо 1918 р.)», який створює яскраве уявлення про героїчну боротьбу радянського народу проти внутрішніх і зовнішніх ворогів. Принагідно педагог звертається до промови В. І. Леніна перед бійцями. На екрані — стоп-кадр: зупинилися загони червоноармійців, що відправляються на фронт. Можна використати інший методичний прийом: зупинка робиться на кадрі, де бійці слухають Володимира Ілліча, бачать його виступ на Красній площі. На документальні кадри органічно накладається промова В. І. Леніна. Кінофрагмент конкретизує зміст промови вождя. Так кіно- та фонодокументи органічно поєднуються в комплексі, забезпечують не тільки

глибоке розуміння історичних подій, а й допомагають створити ефект «присутності».

Комплексне поєднання може бути як синхронним за часом, так і послідовним. Учитель зупиняє проекцію кадрів, що показують червоноармійців, які йдуть на фронт, та пропонує учням прослухати пісні громадянської війни. Існують діафільми із звуковим супроводженням, записаним на платівку чи магнітофонну плівку (діафільми «Квартира В. І. Леніна у Кремлі», «Життя первісної людини», «Пригоди доісторичного хлопчика», «Куликовська битва» й ін.). В цих посібниках досягається органічна єдність фонограм з екранним унаочненням.

На уроках історії часто виникає необхідність поєднання динамічних і статичних кадрів. Найчастіше вони застосовуються послідовно, щоб зміст одного посібника доповнював зміст іншого, створювалися найсприятливіші можливості для сприймання та засвоєння зорової інформації. Наприклад, під час уроку новітньої історії у 10 класі, присвяченому революції на Кубі, вчитель може звернутися до діафільму «Палаючий острів», який розповідає про боротьбу її народу проти гнобителів і соціальні перетворення в країні. Однак цей діафільм не знайомить з історією Куби до революції, становищем трудящих під гнітом американських монополій. Тому педагог використовує фрагмент навчального кінофільму «Куба», призначеного для уроків географії (частина 1, кадри 6—53).

Значні можливості підвищення ефективності уроку виникають при комплексному поєднанні розповіді вчителя, використанні динамічних кадрів фільму, екранних посібників статичного характеру й схематичного унаочнення, що проектується за допомогою графопроектора.

Розглянемо для прикладу урок історії на тему «Вітчизняна війна 1812 року». Розповідаючи про Тарутинський маневр російської армії, важливо з'ясувати стратегічний задум Кутузова. Пояснення за картою, де цей маневр позначено ледь помітною стрілкою, або демонстрування коротких динамічних мульткадрів навчального кінофільму «Вітчизняна війна 1812 року» ще не дають чіткого уявлення про задум полководця. У цьому випадку доцільним буде використання кольорових схем. Готуючись до уроку, педагог позначає на плівці кольоровими фламастерами або тушшю Москву, Рязань, Тулу, Калугу, а також шлях до них. Під час розповіді про Тарутинський маневр перед очима учнів на екрані з'являються позначення окремих його етапів, які вчитель проектує на екран. Цю схему учні креслять у своїх зошитах.

Розповідаючи про історичне значення Тарутинського маневру, педагог звертається до схеми. Її проекція на екрані в поєднанні з розповіддю вчителя допомагає учням дійти самостійного висновку про те, що армії Наполеона лишалося відступати тільки по розореній старій Смоленській дорозі. Демонструється фрагмент з третьої частини кінофільму: французи залишають Москву (бій під Малоярославцем, панічна втеча ворога на захід), переправа їх через річку Березину. Схематичне екранне унаочнення дає змогу передати просторові співвідношення, виділити та підкреслити найважливіше у змісті уроку, підвести учнів до самостійних висновків і узагальнень. Використання кінофільму допомогло їм уточнити реальну картину відступу французьких військ, уявити образну картину історичних подій.

На наступному уроці екранне унаочнення можна використати як засіб повторення, перевірки знань. Учитель пропонує окремим учням під час підготовки до відповіді відтворити на плівках схему Тарутинського маневру, продемонструвати її за допомогою графопроектора на екрані й пояснити.

Існують широкі можливості органічного поєднання різних за властивостями посібників відповідно до навчального матеріалу. Місце кожного з них визначається змістом та функціональним призначенням. Наприклад, діафільм у поєднанні із звукозаписом допомагає створенню

єдиного екранно-звукового образу. При поєднанні кінофільмів з історичною картою роботу слід починати з останньої. Навчальний кінофільм і телепередача сприяють підведенню учнів до узагальнень, встановлених ними причинно-наслідкових зв'язків. Їх доцільно поєднати із статичними кадрами діафільму або серії діапозитивів, що акцентують увагу на певному об'єкті.

Навчальний фільм може бути краще опрацьований шляхом використання стоп-кадрів, транспарантів, діапозитивів, що відображають навчальний матеріал у статистиці.

Отже, кожний засіб навчання несе певне функціональне навантаження. Проте потрібно не лише підібрати елементи комплексу цих засобів, а й забезпечити оптимальне використання його дидактичних можливостей для стимулювання розумової діяльності учнів, організації їх самостійної роботи.

Під час вивчення на уроці історії в 10 класі питання про підсумки бойових дій Червоної Армії у 1944 р. педагог демонструє фрагмент з 2-ї та 3-ї частин навчального кінофільму «Рік вирішальних перемог» і дає учням завдання, спираючись на документальні кадри, пояснити, що зумовило переможний наступ радянських військ, а також зробити висновок про його значення.

Вчитель історії може розгорнути змістовну самостійну роботу також за змістом навчальних теле- й радіопередач. Звернемось, наприклад, до радіопередачі «Пригоди доісторичного хлопчика», зробленої за мотивами повісті французького письменника Д'Ервільї. Вона призначається для вивчення теми «Життя первісних людей» у 5 класі. З метою конкретизації одержаних уявлень педагог може використати під час уроку кадри діафільмів «Життя первісних людей» або «Пригоди доісторичного хлопчика». Після їх перегляду та прослуховування передачі вчитель може запропонувати п'ятикласникам самостійно виконати завдання творчого характеру: скласти оповідання з життя первісних людей на тему «Один день з життя первісного хлопчика (дівчинки)», «Полювання на мамонта (або ведмедя)» чи зробити малюнки за змістом радіопередачі, діафільму або власного оповідання, розповісти про даліше життя хлопчика, про нові пригоди, які могли з ним трапитися.

Запитання і бесіди за змістом аудіовізуальних посібників, виконання завдань творчого характеру не тільки відповідно спрямовують увагу учнів, а й активізують сприймання ними матеріалу, забезпечують органічний зв'язок між змістом застосовуваних посібників та відповідним історичним матеріалом, посилюють ідейно-виховний і емоційний вплив уроку, забезпечують глибоке засвоєння знань.

Можливі різні варіанти поєднання звукових й екранних засобів навчання. Наприклад, педагог добирає до звукозапису як основного джерела знань відповідний зоровий ряд, що уточнює та доповнює звукову інформацію. Так можна поєднати на уроці запис виступу Г. К. Жукова «Про Берлінську операцію» і фрагменти кінофільму «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу. 1941—1945 рр. Переможне завершення війни».

Інший варіант — зміст екранного посібника містить основну інформацію. Наприклад, розповідаючи про бої з гітлерівцями у 1941 р., вчитель звертається до фрагменту фільму «Розгром німецько-фашистських військ під Москвою», в якому йдеться про нічний таран Героя Радянського Союзу Віктора Талаліхіна. Педагог робить зупинку під час його демонстрації й пропонує учням прослухати фонозапис — розповідь льотчика про бій. Так створюється ефект «присутності», конкретизуються та поглиблюються уявлення і знання учнів.

Отже, з великого фонду аудіовізуальних засобів потрібно відібрати такі посібники або їх фрагменти, щоб кожний з них «працював» на уроці, виконував певне дидактичне й виховне завдання. Внаслідок дії численних зорових та слухових подразників можливе надмірне збільшення

обсягу інформації, що може негативно позначитися на якості сприймання і засвоєння учнями матеріалу. «Для успішного застосування наочних засобів,— підкреслював відомий психолог М. Н. Шардаков,— необхідно, щоб у посібнику було лише те, що потрібно спостерігати для певних навчальних цілей»¹.

Наприклад, комплекс, що складається з екранних статичних та динамічних засобів навчання, необхідний тоді, коли історичне явище або подію потрібно не лише простежити в динаміці, а й спинитися на певній фазі їх розвитку, звернути увагу учнів на істотні деталі зображення тощо. Наприклад, при використанні унікальних кінодокументів з фільму «Прапор партії» вчитель зупиняє кадр, який відтворює працю В. І. Леніна над рукописом першої Програми РСДРП, і проводить бесіду за його змістом.

У таких випадках, коли предметом вивчення є явище або подія, характерна ознака яких — динаміка, рух, розвиток (революційні рухи та народні повстання, воєнні дії тощо), основну роль відіграє динамічний посібник. За його допомогою учні мають можливість побачити події й явища в розвитку і змінах, стати певною мірою їх «співучасниками» або «дослідниками» (особливо у тому разі, коли використовуються кадри з документального фільму). Екранні посібники статичної проекції (діафільми, діапозитиви, матеріали для епіпроекції тощо) в таких випадках допоможуть зосередити увагу учнів на окремих істотних деталях та документах.

Тема «Перемога Жовтневого збройного повстання у Петрограді» — найвідповідальніша в шкільній програмі. При її вивченні у пригоді стануть фрагмент з фільму «Від Лютого до Жовтня» або навчальний кінофільм «Жовтневе збройне повстання». Під час розповіді вчитель може спиратися на кадри останнього й серію діапозитивів «Великий Жовтень». Схема «Збройне повстання в Петрограді» дає можливість простежити окремі етапи ленінського плану його здійснення, з'ясувати розстановку революційних сил і дії повсталих.

Істотна особливість комплексного використання засобів навчання — їх вплив на структуру та зміст уроку. Виникають нові навчальні ситуації організаційного, дидактичного й психологічного характеру: добір аудіовізуальних засобів і методичних прийомів, поєднання їх із змістом уроку, підготовка учнів до сприймання як окремого засобу навчання, так й їх комплексу у цілому, забезпечення логічної та емоційної рівноваги між усіма компонентами навчальної інформації.

В комплексі аудіовізуальних засобів навчання увагу привертають учбові телепередачі. Як правило, вони монтажні, тобто складаються з окремих елементів (кінофільмів, фотографій, документів, розповідей ведучого), об'єднаних у певному тематичному комплексі. Наприклад, у телепередачі «Грудневе збройне повстання у Москві» основне місце займають розповідь про збройне повстання, фотографії, фрагменти науково-популярних та художніх фільмів, газети, листівки, плакати, малюнки, що поєднуються з коментарем ведучого. Цей комплекс відтворює події збройного повстання на документальній основі, що сприяє глибокому вивченню навчальної теми.

Проте не завжди телепередача задовольняє вчителя. Так, він не завжди знає її зміст, а отже, не готовий до її опрацювання; тривала трансляція (35 хв.) перетворює урок у «телеурок»; темп показу не завжди відповідає пізнавальним можливостям учнів. У зв'язку з цим постає завдання пристосовувати телевізійний матеріал до навчальної роботи, відбирати лише необхідні його фрагменти або кадри, щоб уникнути перевантаження уроку другорядним матеріалом; забезпечити впровадження різноманітних методичних прийомів, спрямованих на активне засвоєння змісту передачі.

¹ Шардаков М. Н. Мышление школьника.— М., 1963.— С. 148.

Останнім часом існують широкі можливості використання відеоманітофонів та відеозаписів на уроці. Багато шкіл придбали кольорові касетні відеоманітофони «Електроника ВМ-12».

Відеозапис — новий, синтетичний засіб навчання та виховання. Це зафіксована на плівці телепередача чи учбовий фільм, комплекс різноманітних за властивостями аудіовізуальних та інших посібників. Під час уроку вчитель може використати різні прийоми подачі навчальної телеінформації: забезпечити необхідний темп або, зупинивши демонстрування, зосередити увагу на стоп-кадрах, при необхідності швидко повернутись до потрібного матеріалу, кілька разів переглянути певний фрагмент телепередачі; якщо це необхідно для кращого засвоєння теми, зробити її перемонтаж, враховуючи індивідуальні особливості та рівень знань учнів класу.

Відеозапис навчальних телепередач дає можливість використовувати їх з різним дидактичним спрямуванням (не лише з тим, що передбачене авторами) на різних етапах уроку, активізувати навчальний матеріал, створити основу для повторення або виконання самостійної роботи, підготовки рефератів, складання тез, планів тощо. Завдяки відеозапису змінюється структурна побудова уроку. Він може мати таку схему: слово вчителя — демонстрація фрагменту телепередачі — робота учнів за її змістом — слово вчителя — використання інших засобів навчання — демонстрація іншого фрагменту — розв'язання на їх основі пошукового навчального завдання — висновки. Під час фрагментарного демонстрування діяльність учня значно активізується. Вчитель визначає систему допоміжних запитань, пошукових завдань за кожним фрагментом. Досвід переконливо свідчить, що застосування відеозапису може зробити навчальну телевізійну передачу дійсно ефективною.

Методика роботи з комплексом засобів навчання на уроках не повинна бути шаблонною, одноманітною. Залежно від змісту посібників, а також навчально-виховних завдань уроку методичні прийоми мають свою специфіку. Однак при цьому слід пам'ятати, що головне — навчити учнів виділяти суттєве в аудіовізуальній інформації, активно працювати за змістом посібників.

Педагогічна доцільність застосування комплексних засобів навчання у викладанні історії полягає насамперед у тому, що вони допомагають учителеві працювати творчо, постійно шукати нові форми роботи та урізноманітнювати методичні прийоми. В умовах широкого використання технічних засобів навчання живе слово педагога, його безпосередній вплив на формування особистості учнів залишається головним, вирішальним фактором навчально-виховного процесу. Аудіовізуальні засоби допомагають яскравіше, наочніше, переконливіше розкривати суть складних подій, явищ і процесів, підвищувати виховне спрямування уроків історії.

Л. В. ЧАШКО (Київ)

ПРО УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У РОБОТІ ЮНЕСКО

(До 40-річчя
заснування організації)

У Політичній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVII з'їзду партії Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов підкреслив, що основоположні завдання економічного і соціального розвитку Країни Рад визначають міжнародну стратегію КПРС, головна мета якої — забезпечити радянському народові можливість працювати в умовах міцного миру і свободи¹.

З'їзд запропонував Основи всеосяжної системи міжнародної безпеки, практична реалізація яких привела б до того, що мирне співіснування стало б найвищим універсальним принципом міждержавних відносин.

Основні принципи радянської миролюбної політики зафіксовані в новій редакції Програми КПРС. У цьому історичному документі з усією рішучістю і відповідальністю Комуністична партія заявила, що захист миру, приборкання сил агресії та мілітаризму в ім'я життя нинішнього та майбутніх поколінь є найвищою і найвідповідальнішою місією².

Практична реалізація сучасного курсу на захист миру, зміцнення міжнародного престижу і авторитету СРСР полягає у діяльності зарубіжних представництв Радянського Союзу, Української РСР та Білоруської РСР у міжнародних організаціях.

В. І. Ленін ще у перші роки після Великої Жовтневої соціалістичної революції надавав виключного значення участі молодого Радянської Росії в роботі таких організацій з метою забезпечення найбільш сприятливих умов для вирішення нею завдань господарського будівництва і забезпечення миру. В 1922 р. у ході підготовки до Генуезької конференції він сформулював основні принципи діяльності міжнародних організацій³. Вони стали загальновизнаними після другої світової війни, коли міжнародні міжурядові організації набули значного розповсюдження і стали невід'ємним атрибутом зовнішніх відносин.

Українська РСР — член 16 міжнародних міжурядових організацій⁴. Разом з СРСР та БРСР вона була одним із членів-засновників Організації Об'єднаних Націй у 1945 р. Вже понад 40 років представники республіки активно використовують трибуну цього найвищого міжнародного органу для збереження миру між народами. Спільно з соціалістичними країнами Українська РСР виступає ініціатором постановки питань і співавтором резолюцій та багатьох прийнятих ООН документів, головна мета яких — ліквідація воєн у відносинах між державами, припинення гонки озброєнь, заборона перенесення її в космос, ліквідація всіх видів зброї масового знищення людей.

Понад 30 років Українська РСР є членом Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). Статут ЮНЕСКО був затверджений на першій сесії Генеральної конференції в Лондоні 16

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 74.

² Програма Коммунистической партии Советского Союза. Новая редакция. — М., 1986. — С. 61.

³ Ленін В. І. Проект директиви ЦК РКП(б) для радянської делегації на Генуезькій конференції // Повне збір. творів. — Т. 44. — С. 366—368; Ленін В. І. Проект постанови ЦК РКП(б) про завдання радянської делегації в Генуї // Там же. — С. 390—392; Ленін В. І. Про міжнародне і внутрішнє становище Радянської Республіки // Там же. — Т. 45. — С. 1—15; Ленін В. І. Поправки і зауваження до проекту заяви радянської делегації на Генуезькій конференції // Там же. — С. 59—60.

⁴ Українська РСР у міжнародних організаціях. — К., 1984. — С. 4.

листопада 1945 р. В ній брали участь 44 країни — члени ООН. Поправки в статут вносилися на її 11 наступних сесіях⁵. Практичну ж діяльність ЮНЕСКО розпочала 4 листопада 1946 р.⁶

Керівними органами ЮНЕСКО є Генеральна конференція, Виконавча рада та Секретаріат. Понад 150 національних комісій, створених у відповідності із статутом Організації сприяють роботі ЮНЕСКО.

Комісія Української РСР у справах ЮНЕСКО розпочала свою роботу в 1956 р. Головне її завдання — координувати участь національних організацій у діяльності ЮНЕСКО, виробляти та представляти урядові республіки пропозиції, спрямовані на виконання рішень Організації на території УРСР. Комісія координує роботу республіканських установ та організацій, що беруть участь у виконанні довгострокових програм ЮНЕСКО в галузі геології, гідрографії, експлуатації світового океану, вивчення та розповсюдження слов'янської культури тощо. З 1952 р. при ЮНЕСКО знаходиться Постійний представник Української РСР⁷.

В статті I Статуту ЮНЕСКО стверджено, що завданням Організації є сприяння зміцненню миру і безпеки, розвитку співробітництва народів шляхом освіти, науки та культури в інтересах забезпечення загальної поваги до справедливості, законності, прав людини та основних її свобод, проголошених Статутом ООН для всіх народів, незалежно від раси, статі, мови чи релігійних переконань.

З цією метою Організація сприяє зближенню і взаєморозумінню народів, розвитку народної освіти й культури, допомагає збереженню, прогресу та розповсюдженню знань⁸.

Окремим пунктом виділяється одне з фундаментальних положень Статуту про забезпечення державам-членам цієї Організації незалежності й недоторканості їх культури та систем освіти, про невтручання у їх внутрішні справи⁹.

За свій сорокарічний шлях ЮНЕСКО перетворилася в одну з найбільших та найавторитетніших спеціалізованих міжнародних міжурядових організацій. За станом на 1 липня 1985 року до її складу входило 160 країн, а також 2 країни на правах асоційованих членів¹⁰. Проте шлях розвитку ЮНЕСКО був і залишається складним. З перших днів свого існування Організація зазнавала постійного тиску з боку капіталістичних країн, в першу чергу Сполучених Штатів Америки. Захопивши керівництво в свої руки, представники США та їх капіталістичні партнери намагалися обмежити діяльність Організації розглядом окремих мало-суттєвих питань, відвернути увагу представницького міжнародного форуму від вирішення актуальних завдань, що стоять перед усім людством.

Переломний етап у діяльності Організації припадає на середину п'ятидесятих років, коли її членами стали Союз Радянських Соціалістичних Республік (21 квітня 1954 р.), Українська та Білоруська Радянські Соціалістичні республіки (12 травня 1954 р.)¹¹. Зусиллями соціалістичних країн ЮНЕСКО все більше заглиблювалась у вирішення кардинальних проблем сучасності, пов'язаних із скороченням гонки озброєнь, запровадженням у життя принципів мирного співіснування, добросусідських відносин між державами й народами, активізацією боротьби проти расової дискримінації та апартеїду, колоніалізму й неоколоніалізму, соціальної й культурної відсталості країн так званого «третього світу», що стала наслідком нещадної їх експлуатації країнами капіталізму,

⁵ Сборник руководящих документов, утвержденных Генеральной конференцией ЮНЕСКО.— Париж: Издательство ЮНЕСКО, 1969.— С. 7. (далі — Сборник руководящих документов...)

⁶ Дипломатический словарь.— Т. 2.— М., 1985.— С. 309.

⁷ Zlenko A. J'Unesco et problemes de l'actualite.— Kiev: Politvidav, 1984.— Р. 105—107.

⁸ Сборник руководящих документов...— С. 8.

⁹ Там же.— С. 9.

¹⁰ Дипломатический словарь.— С. 309.

¹¹ Дипломатический словарь.— С. 308.

тощо. Завдяки активній позиції делегації СРСР позитивно вирішилося питання про прийом до ЮНЕСКО Монгольської Народної Республіки, Німецької Демократичної Республіки, Корейської Народної Демократичної Республіки та Соціалістичної Республіки В'єтнам.

Характерним прикладом конструктивного підходу до діяльності Організації може бути висунута Українською РСР на 16-й сесії Генеральної Асамблеї ООН пропозиція доручити ЮНЕСКО всебічно розглянути питання про масову неписьменність на земній кулі з метою вироблення конкретних заходів щодо її ліквідації як на міжнародному, так і національному рівнях. Для виконання цієї пропозиції ООН прийняла резолюцію, а ЮНЕСКО розробила ряд заходів, спрямованих на розвиток освіти¹².

В травні 1984 р. у спеціальному повідомленні для преси Постійного представництва УРСР при Організації були зроблені підсумки участі України в роботі ЮНЕСКО.

Зокрема підкреслювалося, що УРСР підтримує зусилля ЮНЕСКО, спрямовані на збереження й поширення досягнень культури. Наукові кола та громадськість республіки дали високу оцінку слов'янському проекту ЮНЕСКО, прийнятому в 1970 р. Для його реалізації був створений Український комітет по вивченню й розповсюдженню слов'янських культур, а в 1983 р. у Києві відбувся IX Міжнародний з'їзд славистів. Радянська Україна, наголошувалося в повідомленні, буде й надалі вносити свій вклад у діяльність ЮНЕСКО, яка має першочергове значення для життя й розвитку людства, всієї світової цивілізації¹³.

На 22-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО, що відбулася у жовтні — листопаді 1983 р., делегація Української РСР стала співавтором проекту резолюції «Про заходи ЮНЕСКО в зв'язку з 40-річчям закінчення другої світової війни». Визначивши його «занадто політичним», американська делегація виступила проти цього документа. Однак представники інших країн, в тому числі й капіталістичних, підтримали його.

Все відчутнішим ставав вплив соціалістичних країн на розробку перспективних програм діяльності ЮНЕСКО. Така позиція представників соціалістичних держав отримала повну підтримку з боку молодих незалежних країн, які, звільнившись від колоніального гноблення, повнювали лави Організації.

2 липня 1984 р. Комісія Української РСР у справах ЮНЕСКО вручила через свого представника Секретаріату Організації документ, розроблений на основі пропозицій міністерств, відомств та наукових установ республіки. У ньому підкреслювалося, що у 1986—1987 рр. діяльність цієї всесвітньої організації повинна бути спрямована як на розвиток культури, науки й освіти, так і на вирішення найважливіших глобальних проблем людства — ліквідацію небезпеки світової ядерної війни, припинення гонки озброєнь і роззброєння, з тим, щоб колосальні ресурси, спрямовані на військові потреби, були використані на цілі мирного будівництва. Серед найважливіших завдань ЮНЕСКО названі й такі, як встановлення нового міжнародного економічного порядку, розвиток рівноправного співробітництва між народами в галузі засобів масової інформації, захисту навколишнього середовища, використання багатств Світового океану, вивчення історії культури слов'янських народів, робота важливих тем у галузі використання досягнень електроніки, мікробіології, біотехніки, нових джерел енергії тощо¹⁴.

У Другому середньостроковому плані ЮНЕСКО, розрахованому на 1984—1989 рр., а також у програмі роботи Організації на 1984—1985 рр., знову домінували кардинальні питання боротьби за мир та роззброєння,

¹² Кочубей Ю. За мир и международное сотрудничество.— По Советской Украине.— № 5.— 1984.

¹³ Правда Украины.— 1984.— 3 июля.

¹⁴ Там же.

за права народів, міжнародне взаєморозуміння й рівноправне взаємовигідне співробітництво. Переважна більшість членів Організації, незважаючи на тиск США та їх союзників по НАТО, на явний шантаж цих країн фінансовими санкціями, погодилась із запропонованою програмою.

Реакційні кола Заходу з особливою ненавистю сприйняли активізацію діяльності ЮНЕСКО в галузі інформації, її виступ за новий, більш справедливий міжнародний інформаційний порядок. Висунувши на розгляд це питання, Організація перед лицем всіх країн і народів затаврувала фальшиву тезу імперіалізму про «вільний потік інформації». Прикриваючись нею, Захід намагається нав'язати країнам, що розвиваються, не тільки свою політику, а й систему цінностей буржуазного суспільства, капіталістичний спосіб життя. Цілком зрозуміло, що виступ ЮНЕСКО не сподобався сучасній адміністрації США та їх партнерам по НАТО. Він став формальним приводом для рішення США про вихід з Організації*. З подібними погрозами неодноразово виступали й окремі країни НАТО. 31 грудня 1985 року з ЮНЕСКО вийшли Великобританія та Сінгапур. Таким чином, Організація нараховує 158 членів.

В нинішніх складних умовах на передній план міжнародного співтовариства виходять завдання зберегти прогресивний курс ЮНЕСКО, домогтися того, щоб і в майбутньому ця організація залишалася міжнародним центром обміну науковим досвідом, розвитку співробітництва в ім'я миру й прогресу світової цивілізації.

А. А. СХІДНИЙ (Київ)

* 31 грудня 1984 р. Сполучені Штати Америки вийшли з ЮНЕСКО. Див.: Дипломатический словарь.— С. 308.

ГОЛОВНА ЗАПОВІДЬ РЕВОЛЮЦІЇ

Титаренко Я. А.

*В. И. Ленин и защита Великого Октября:
Выдающаяся роль В. И. Ленина
в организации борьбы трудящихся Украины
против внешней и внутренней
контрреволюции
(1918 — 1920 гг.).*

— Киев: Изд-во при Киев. гос. ун-те
изд. объединения «Выща шк.», 1986.—168 с.

У сучасних умовах, коли різко зростає агресивна політика імперіалізму, особливо американського, що оголосив «хрестовий похід» проти реального соціалізму, всього світового революційного руху, дедалі більше зростає інтерес міжнародного пролетаріату до захисту завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції. Узагальнення цього досвіду є нині одним з важливих завдань радянських істориків.

У рецензованій праці на великому фактичному матеріалі, значна частина якого вперше вводиться до наукового обігу, показано діяльність В. І. Леніна, Комуністичної партії, більшовиків України, спрямовану на встановлення братерських міжнародних зв'язків між радянськими республіками для боротьби проти інтервентів, білогвардійців і буржуазних націоналістів. І червня 1919 р. було укладено воєнний союз між Росією, Україною, Латвією, Литвою й Білорусією.

На значному фактичному матеріалі автор показує, як під ударами молоді робітничо-селянської Червоної Армії зазнали краху контрреволюційна Центральна рада, австро-німецькі окупанти, буржуазно-націоналістична Директорія, білогвардійці та інші вороги Радянської влади.

У книзі підкреслюється, що завдяки цілеспрямованій діяльності партії на чолі з В. І. Леніном вдалося підняти всі нації й народності нашої країни на боротьбу проти ворогів революції, об'єднати для цього економічні, політичні та воєнні ресурси радянських республік.

Позитивно оцінюючи в основному рецензовану працю, висловимо деякі критичні зауваження і побажання.

В розділі «В. І. Ленін про захист соціалістичної революції» варто було б повніше розкрити зміст розглядуваної проблеми, зокрема висвітлити питання про різні форми захисту соціалістичних завоювань. Необхідно було б також ширше показати економічні, соціально-політичні та інші фактори, які сприяли цьому захисту.

У монографії, на наш погляд, автор міг чіткіше висвітлити питання про джерела нашої перемоги: залучення робітничим класом на свій бік переважної більшості трудящегося населення, перевагу радянського державного і суспільного ладу над буржуазним, єдність армії й народу та ін.

Слід було б також показати класову основу буржуазних фальсифікацій історичного досвіду КПРС по захисту соціалістичної Вітчизни. Адже «історизм» буржуазних учених на ділі — лицемірне прикриття класових інтересів капіталістів, намагання приховати агресивну політику імперіалістичних держав, перекутити марксистсько-ленінське положення про джерела і причини війн. Фальсифікатори давно роблять різноманітні спроби «спростувати» доведені В. І. Леніном та неодноразово підтверджені історичною практикою висновки про те, що можливість війни закладена у самій природі антагоністичного суспільства, в агресивній політиці імперіалізму, яка спрямована, зокрема, на те, щоб знайти будь-які «обґрунтування» для пресловутого міфу про «радянську воєнну загрозу».

Щоб у читача склалася повніша уява про нові матеріали, які вводять до наукового обігу автор, доцільно було б ґрунтовно проаналізувати присвячені проблемам захисту Великого Жовтня на Україні праці, що вийшли раніше.

Бажано також було б побачити на сторінках книги більше імен прославлених героїв громадянської війни, відомих партійних та державних діячів.

Загалом книга озброє сучасного читача знаннями теорії й практики захисту соціалістичної Вітчизни, вчить його пильності до відношенню до нових претендентів на світове панування.

В. С. ВАКОЛЮК (Київ)

БОРЦІ ЗА ВЛАДУ РАД.

Булацький Г. В.

Пантелеймон Миколайович Лепешинський. —
К.: Політвидав України, 1983. — 141 с.;

Дубинський-Мухадзе І. М.

Наріман Наріманов. —

К.: Політвидав України, 1983. — 230 с.;

Дубинський-Мухадзе І. М.

Серго Орджонікідзе.

— К.: Політвидав України, 1984. — 254 с.;

Суярко Л. А.

Д. З. Мануїльський: революціонер,
дипломат, учень.

— К.: Наук. думка, 1983. — 167 с.;

Руднев Д. М.

Віктор Кінгісепп. —

К.: Політвидав України, 1983. — 176 с.

Видавництва України, як і в минулі роки, велику увагу приділяють популяризації життя й діяльності полум'яних революціонерів, які боролися під керівництвом В. І. Леніна за владу Рад, торжество ідеалів комунізму. Значний вклад у цю справу вносить Політвидав України. За 1983—1985 рр. цим видавництвом були випущені цікаві документальні біографічні праці про Н. Н. Наріманова, В. Е. Кінгісеппа, П. М. Лепешинського, Г. К. Орджонікідзе. В них широко використано документальний матеріал, спогади соратників бійців ленінської гвардії, їх публіцистичні твори, маловідомі архівні документи. Авторів цих книг багато років присвятили дослідженню й популяризації біографій славетних борців. Так, у порівнянні з першими виданнями російською мовою нові книги І. М. Дубинського-Мухадзе, Г. В. Булацького, Д. М. Руднева збагатились цікавими документами, в них ширше розповідається про діяльність більшовиків після перемоги Великого Жовтня.

Яскравими фарбами у рецензованих книгах зображено основні події й етапи життя і діяльності видатних революціонерів, їх велику організаторську і виховну роботу серед мас. При цьому дослідження напрямів, етапів діяльності, оцінка її результатів ґрунтується на ленінських документах — листах, телеграмах, записках, що дає можливість глибше зрозуміти всю складність конкретно-історичних умов, характер виконуваних ленінських доручень, методологічне значення оцінок вождя партії. У книгах наведено чимало цікавих епізодів, які розкривають мужність і винахідливість їх героїв; досить глибоко розкриваються джерела формування світогляду пролетарських революціонерів, їх нерозривний зв'язок з боротьбою робітничого класу.

Полум'яний революціонер, талановитий публіцист і безстрашний чекіст — таким постає перед читачем Віктор Кінгісепп у книзі Д. М. Руднева. Автор простежує еволюцію світогляду свого героя під впливом праць В. І. Леніна і особистих зустрічей з ним. Цікаві відомості наводяться у книзі про тісне співробітництво Кінгісеппа з багатьма видатними російськими революціонерами, постійне спілкування з робітниками

й селянами, розкривається його революційна й державна діяльність. Переконалива мотивація вчинків, насиченість фактами, конкретно-історичний підхід до їх вивчення роблять книгу цікавою і повчальною.

На нашу думку, менш вдалою є книга Г. В. Булацького. В ній часто порушується пропорційність у поєднанні загальноісторичного і біографічного матеріалу, внаслідок чого виклад подекуди має сухий, інформативний характер. Водночас достоїнством книги є її багата документальна основа, досить глибокий аналіз діяльності П. М. Лепешинського як агента «Іскри» по підготовці II з'їзду РСДРП і створенню більшовицьких центрів.

Чималий досвід біографічних досліджень, письменницький хист допомогли І. М. Дубинському-Мухадзе створити високохудожній й водночас науковий біографію Н. Н. Наріманова і Г. К. Орджонікідзе. Яскраво і повно розкрито особистість С. Орджонікідзе, як видатного революціонера і державного діяча, показано його вклад у загальнопартійну справу. Часто відправними пунктами для висвітлення багатогранної діяльності революціонера є ленінські документи. У книзі про видатного сина азербайджанського народу Нарімана Наріманова простежується складна еволюція його творчості під впливом ленінських праць від «ідеалістичного культурництва» до матеріалізму й марксизму. Повно у книзі відображено початок революційної діяльності Наріманова в Одесі, його участь в революційних подіях 1905 та 1917 років, невтомну діяльність на посаді Голови Раднаркому Азербайджану, а згодом і ЦВК СРСР. Особливістю авторської манери І. М. Дубинського-Мухадзе є сміливе введення у текст численних документів, великих фрагментів спогадів. При цьому вони майстерно змонтовані і органічно вплітаються в тканину оповіді. Його книги відзначаються документальністю, вдалою композицією, високохудожньою формою викладу.

У новому виданні книги про Д. З. Мануїльського, випущеному «Науковою думкою», зроблено важливі доповнення щодо творчої лабораторії цього партійного публіциста, його дипломатичної діяльності. Книга знайомить читача з основними етапами його багатогранної партійної і державної роботи. Велика увага в ній приділяється висвітленню співробітництва Д. З. Мануїльського з В. І. Леніним, його великої роботи по підготовці на Україні дипломатичних кадрів. Незважаючи на науковий характер, книга Л. О. Суярка становить значний інтерес для широкого кола читачів.

Автори нових біографічних видань прагнули об'єктивно висвітлити образи полум'яних революціонерів, їх багатогранну діяльність. Вони зображені без ідеалізації, їх окремі помилки не замовчуються і одержали аргументовані пояснення й оцінки. Так, Л. О. Суярко розкриває «одзвістські» помилки Д. З. Мануїльського в період реакції, наводить їх критику В. І. Леніним.

Високо оцінюючи вищезазначені видання, треба зазначити, що вони, однак, не повною мірою задовольняють методологічні вимоги щодо вивчення біографій. Так, І. М. Дубинський-Мухадзе надто захоплює-

ться пригодницькими епізодами, які іноді не мають прямого відношення до характеристики героя повісті. Водночас побіжність у розповіді про окремі етапи діяльності С. Орджонікідзе залишає неясним її зміст. Так, повідомляється, що у 1909 р. «Серго об'їздив усе каспійське узбережжя, вздовж і поперек перетяв Гілян, нерідко навідувався в Ардебіль, Казвін, добрався до Тегерана» (с. 39). Однак мета цих подорожей та зміст його діяльності у той час залишаються загадкою. Подібного роду інформація зустрічається й на інших сторінках книги. Дещо поверхово показано Л. О. Суярком ленінський вплив на світогляд і творчість Д. З. Мануїльського, стиль його державної діяльності.

Автори документальних повістей припускаються окремих помилок, неточностей. Так, І. М. Дубинський-Мухадзе в книзі про С. Орджонікідзе стверджує, що в 1922 р.

«другого жовтня Ленін повернувся до Москви. Вечір провів з Серго» (с. 204). Біографіка життя і діяльності В. І. Леніна цей факт не підтверджує. Така бесіда відбулася раніше, 28 вересня. Неточно вказано дату визволення Харкова від денікінців у 1919 р. Автор помилково називає першого секретаря Раднаркому у 1918 р. «старим більшовиком» (с. 122), адже М. П. Горбуну тоді було не більше двадцяти п'яти років. Мають місце й інші неточності. Хотілося б, щоб редакції видавництва були вимогливішими до рукописів книг, присвячених соратникам В. І. Леніна. Ця відповідальна тема потребує й надзвичайно відповідального ставлення до їх розробки. Читаць чекає книг про життя славетних борців за щастя трудового народу, написаних глибоко науково і талановито.

Г. Г. ДЕМИДЕНКО (Харків)

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Ю. И. Терещенко.

*Великий Октябрь и становление
социалистической экономики на Украине.
Очерк истории экономической политики
(1917—1920).*

— Киев: Наук. думка, 1986.—255 с.

Аналіз революційних перетворень, які здійснювалися у перші роки після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні, є однією з актуальних проблем історичної науки. У той складний період в умовах гострої боротьби проти імперіалістичної інтервенції та внутрішньої контрреволюції формувалася економічна політика Комуністичної партії й Радянської держави.

У зв'язку з цим значний інтерес викликає монографія Ю. І. Терещенка, в якій характеризується історія формування і розвитку соціалістичної економіки на Україні у 1917—1920 рр. — від перемоги Великого Жовтня до завершення громадянської війни. Вона є першою спробою комплексного дослідження цієї проблеми.

Матеріал у книзі розглядається в хронологічній послідовності. Це дало автору змогу висвітлити особливості соціалістичного будівництва на Україні на різних етапах громадянської війни. Адже перебудова економіки республіки, яку проводили радянські органи, надзвичайно ускладнювалася внаслідок гострої військово-політичної ситуації, що склалася в той час на Україні. Соціалістичні перетворення у республіці неодноразово переривалися спробами внутрішньої та зовнішньої реакції реставрувати буржуазно-поміщицький лад.

Значну увагу дослідник приділив характеристиці основних напрямів економічної політики Комуністичної партії й Радянської держави в 1917—1920 рр. Він розглядає найважливіші партійні та державні доку-

менти, що поклали початок формуванню цієї політики, аналізує закономірності переходу до побудови соціалістичної економіки, етапи її становлення.

Одне з центральних місць у монографії відведено характеристиці «воєнного комунізму» на Україні. Ця проблема досі не була предметом спеціального дослідження. Вона розглядалася лише в загальних рисах. Автор розкриває суть політики «воєнного комунізму», конкретне здійснення її у республіці.

Використовуючи великий архівний матеріал, автор розглядає процес формування і розвитку соціалістичного господарства України, зокрема, хід революційних перетворень у промисловості, сільському господарстві, продовольчій справі, фінансах, висвітлює заходи по мобілізації трудових ресурсів, боротьбі з розрухою тощо.

Цікаві висновки зроблені Ю. І. Терещенком на основі аналізу особливостей усупільнення промисловості республіки й організації системи управління в досліджуваній період. Вивчення ряду нових матеріалів дало йому змогу переглянути точку зору на націоналізацію промисловості на Україні у 1919 р., як на процес, що охоплює не лише велику, а також середню та частково дрібну її галузі¹. На основі аналізу державних актів і архівних документів автор доводить, що «переважна більшість середніх та дрібних підприємств не були націоналізовані й знаходилися під контролем держави» (с. 46). Це вплинуло і на формування системи «главкізму», яка у 1919 р. не одержала у республіці значного поширення. Зроблені висновки дали автору можливість провести паралель між перетвореннями у промисловості України 1919 р. та усупільненням виробництва Центральної Росії в 1918 р. Тим самим підтверджується думка про те, що екон-

¹ Гудзенко П. П. Соціалістична націоналізація промисловості в Укрїнській РСР.— К., 1965.— С. 298.

мічна політика Комуністичної партії й Радянської держави у період громадянської війни не вичерпувалася лише «воєнним комунізмом», а була більш складною і різноманітною.

В монографії наводяться цікаві факти державного регулювання приватного виробництва. Проте, на нашу думку, вони потребують більш докладного аналізу, зокрема, показу його відмінностей від інших форм регулювання економіки з боку соціалістичної держави.

Важливе місце автор відвів висвітленню революційних перетворень у сільському господарстві України, аналізу помилок, допущених в аграрній політиці у 1919 р. Як відзначається в книзі, форсоване створення радгоспів, комун, артілей було результатом помилок деяких керівних працівників УСРР, а не продиктоване економічною політикою партії. Політика «воєнного комунізму» здійснювалася в сільському господарстві меншою мірою, ніж у промисловості та сфері розподілу. Було вжито ряд спрямованих на зміцнення й упорядкування селянського землекористування заходів, які виходили за рамки «воєнного комунізму» (с. 69).

Автор розкриває багатогранну діяльність Радянської держави, спрямовану на розв'язання продовольчої проблеми. Значну увагу він приділяє показу характерних особливостей проведення продовольчої політики на Україні, що найбільш яскраво виявилися в ході здійснення продрозверстки.

Після завершення громадянської війни внаслідок гостроти класової боротьби на селі «воєнно-комуністичні» методи заготівлі продовольства зберігалися на Україні деякий час і після переходу до непу. Автор підкреслює, що, «...застосовуючи продрозверстку як надзвичайний метод заготівлі, Комуністична партія прагнула максимально врахувати особливості політичного та економічного становища у республіці, інтереси трудящого селянства» (с. 177).

Важливе місце в монографії відведено питанням використання товарно-грошових відносин у процесі соціалістичного будівництва. Ю. І. Терещенко зазначає, що проведення радянської фінансової політики на Україні в роки громадянської війни затримувалося багаторазовим відновленням у республіці влади експлуататорів. Позитив-

ної оцінки заслугове аналіз цієї політики. Попередні дослідники не звертали на це належної уваги. Автор підкреслює, що роль фінансової системи не була однаковою на різних етапах громадянської війни. В 1919 р. вона залишалася вирішальним фактором регулювання розвитку народного господарства України. В книзі висвітлюється процес натуралізації господарських відносин у республіці, зокрема відзначається, що він був об'єктивно обумовлений (с. 327).

Крізь всю монографію проходить думка про велике значення для становлення соціалістичної економіки на Україні тісного співробітництва республіки з Радянською Росією.

В цілому монографія істотно доповнює наукові уявлення про складні, іноді суперечливі, процеси, характерні для економіки України у 1917—1920 рр.

В той же час дослідження значно виграло б, якщо б у ньому глибше була розкрито сутність «воєнно-комуністичної» ідеології, боротьба з її негативними проявами в ході соціалістичного будівництва у республіці. Більшу гостроту й контрпропагандистську спрямованість книзі надала б і предметна критика буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікацій цього періоду історії України. Слід також відзначити, що окремі розділи монографії мають надто загальний характер. Більшій уваги заслугове, на наш погляд, і висвітлення такого важливого питання, як героїзм народних мас на трудовому фронті.

В книзі відсутні спеціальні розділи про роль партійного керівництва процесом становлення соціалістичної економіки на Україні. Очевидно, ця складна й багатопланова проблема вимагає окремого дослідження.

Бажано було б також глибше висвітлити історіографію проблеми, зокрема, показати різні точки зору щодо визначення поняття «воєнний комунізм», що мають місце у радянській історичній науці. Монографія значно виграє б, якби в ній були вміщені предметний та іменний покажчики.

Зазначені недоліки не знижують загальної позитивної оцінки книги Ю. І. Терещенка, яка є серйозним дослідженням економічної політики Радянської влади на Україні у 1917—1920 рр.

Б. І. КОРОЛЬОВ (Київ),

В. В. ХАРАБУГА (Сімферополь)

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИЙ ПОДВИГ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ

Кравчук М. И.,
Погребинский М. Б.

Проверенная войной.

М.: Политиздат, 1985. — 173 с.

Довгими і суворими були для народів Радянського Союзу чотири роки війни. «Плануючи агресію проти нашої країни, — підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС

М. С. Горбачов у доповіді на урочистих зборах у Кремлівському Палаці з'їздів, присвячених 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, — фашисти розраховували зіткнутися між собою народи Радянського Союзу, розпалити національну ворожнечу. Дійсність спростувала ці розрахунки. Людство не знає іншого такого прикладу, коли б війна так тісно згуртувала всі нації і народності країни для боротьби з агресором. У братерській єдності народів з усією силою виявилася мудрість і далекоглядність ленінської на-

ціональної політики, великий соціалістичний союз залишився міцним і непохитним»¹.

Ленінська національна політика КПРС, яка витримала суворе випробування у війні з жорстоким і підступним ворогом, стала лейтмотивом книги українських радянських дослідників М. І. Кравчука та М. Б. Погребінського.

Архитектоніка монографії дала її авторам можливість розкрити тему комплексно. В органічній єдності у ній розглядається широкий спектр проблем, зокрема, всенародний, вітчизняний характер війни радянського народу, дружба воїнів на фронтах і партизанів у тилу ворога, визвольна місія Радянських Збройних Сил, переваги соціалістичного ладу, які створюють гігантські можливості не лише для піднесення трудової і політичної активності трудящих, а й для зближення та згуртування їх на основі марксистсько-ленінської ідеології — ідеології гуманізму й справедливості, дружби й братерства народів, на принципах пролетарського інтернаціоналізму.

В книзі показаний у дії непорушний союз 16 союзних і 20 автономних республік, 9 автономних областей та 10 національних округів, що входили до складу СРСР у 1940 р. Абсолютно правильно в ній відзначається, що вже у другій половині 30-х років термін «радянський народ» міцно утвердився не лише в мові політичних документів, а й у суспільній свідомості.

Автори відтворили обличчя співдружності, що воювала. Прапороносцем священної війни став великий російський народ. Авторі звеличують його не тому, що він був і залишається найчисленнішим народом Радянської країни, що його посланці становили майже половину діючої армії. Велич народу вимірюється насамперед тим, що він виніс на своїх плечах протягом багатьох віків і що зробив для прогресу людства в цілому. Любов до Батьківщини, готовність іти на будь-які жертви й нестатки заради її свободи й незалежності завжди були характерними рисами російського народу. Миролюбний народ-творець, він у часи грізних випробувань виявляв неперевершені зразки героїзму й сміливості. «Високе почуття відповідальності за долю нового світу, інтернаціоналізм, мудрість і винахідливість, мужність і стійкість, — відзначається в книзі, — допомогли народові з честю виконати свій обов'язок старшого в сім'ї радянських народів» (с. 10).

М. І. Кравчук та М. Б. Погребінський з почуттям високої відповідальності підійшли до розкриття історичного процесу перетворення Радянської країни в єдиний військовий табір, підкресливши при цьому, що «однією з фундаментальних підвалин цієї згуртованості стала інтернаціональна єдність комуністів» (с. 11). Вони відтворили картину високої мобілізаційної готовності радянських людей до захисту соціалістичної Вітчизни, показали добровільний рух, створення ополченських, національних формувань, винищувальних батальйонів.

¹ Сорокаріччя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні: Документи і матеріали. — К., 1985. — С. 14.

Східна мудрість каже: «Якщо сорок родів порідняться, їм ворогів не бояться». Під час Великої Вітчизняної війни на захист Батьківщини стали не 40 родів однієї національності, а 123 нації і народності СРСР. У розділі «Дружба фронтова» автори розповідають про інтернаціональне виховання радянських воїнів, про їх вірність принципам пролетарського інтернаціоналізму на всіх етапах війни. Не буде перебільшенням твердження їх про те, що «фронтове інтернаціональне братерство є однією з вершин людського духу». Добре сказав про це відомий український радянський письменник Олесь Гончар: «Серед страхіть війни найсвітлішою для нас була дружба, солдатова, людська, дружба людей різних національностей».

М. І. Кравчук та М. Б. Погребінський переконливо показали всенародний характер боротьби народних месників. Для цього вони залучили всичезний матеріал — і з наукових публікацій, і з архівів. Докладно висвітлюється в рецензованій монографії вклад кожної республіки у розвиток руху народних месників. Не можна не погодитися з висновками її авторів про те, що «...ступені зростання партизанського руху — це і ступені дедалі повнішої реалізації тих переваг, які давала йому дружба народів СРСР. Інтернаціоналізм партизанів у дії — це всі види й форми бойової співдружності та взаємовиручки. Не шкодуючи себе, допомагати братам по зброї — перша заповідь «партизанського дружини» (с. 108). Масштабно, з методологічно правильних позицій показано в книзі подвиг народних месників.

Всенародний характер війни знайшов свій яскравий вияв і в радянському тилу. Дослідники розкривають інтернаціональні аспекти подвигу трудящих Поволжя, Уралу, Західного Сибіру, Казахстану, республік Середньої Азії і Закавказзя. У надзвичайно важкій обстановці, у строки, які й тепер здаються фантастичними, в глибокій країні було перевезено більш як півтори тисячі великих заводів, значні матеріальні ресурси й цінності. Уже через рік після нападу ворога у східних районах Радянського Союзу випускалось понад три чверті всієї військової продукції. Розкриваючи ці питання, автори систематизували матеріал, нагромаджений істориками різних регіонів країни. М. І. Кравчук та М. Б. Погребінський висвітлили інтернаціональний подвиг радянського робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції. Інтернаціоналізм радянських людей показано через всенародний рух допомоги фронту, через єднання фронту і тилу. З пафосом розповідається у книзі про початок відбудови народного господарства у ході Великої Вітчизняної війни.

Головний герой книги — багатонаціональний радянський народ. У ній названо імена багатьох патріотів — захисників Вітчизни і світової цивілізації. М. І. Кравчук та М. Б. Погребінський пишуть про них з великою теплотою, повагою й любов'ю.

Наукове, пізнавальне, виховне значення рецензованої праці важко переоцінити. Проте вона не позбавлена і недоліків. Так, її автори недостатньо висвітлили процес

становлення ідейно-політичної єдності радянського народу напередодні Великої Вітчизняної війни. Крім того, у 1941—1945 рр. відбувався бурхливий процес інтернаціоналізації продуктивних сил. Інтернаціональнішим за своїм складом ставало населення східних республік країни. А в кінці, на жаль, не показано демографічну ситуацію в її тилових регіонах. Автори розкрили інтернаціональний характер Червоної Армії, але зовсім обминули питання про її соціальну структуру.

Мимохідь порушуються в книзі й інтернаціональні аспекти військового будівництва. Тим більше, що Комуністична партія враховувала в своїй діяльності цю його особливість. На наш погляд, у подібній праці необхідно було б дати теоретичні

узагальнення щодо інтернаціональної сутності радянського народу.

Трапляються в монографії помилки у прізвищах. Так, Б. Жетбісбаєв став Б. Жетпесбаєвим, Нарсултан Есебулатов — Нурсумбаєм Есебулатовим, Алікбай Косаєв — Алікбаєм Касаєвим, Аліаскар Кожебергенів — Д. А. Кожубергенівим, А. Досмухаметов — А. Дусахамбетовим, Оразбай Бокенбаєв — Арзабаєм Букеубаєвим і т. д.

Відсутні у книзі й посилання на праці дослідників з національних республік, вхідні дані яких використані в рецензованій книзі. Утруднює користування нею відсутність іменного й географічного покажчиків. Однак ці упущення не применшують значення цього корисного й потрібного дослідження.

М. К. КОЗИБАЄВ (Алма-Ата)

ЗМІСТОВНА МОНОГРАФІЯ ПРО РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

В. Н. М и х н ю к.

Становление и развитие исторической науки Советской Белоруссии (1919—1941 гг.).—

Минск: Наука и техника, 1985. — 286 с.

XXVII з'їзд КПРС поставив перед суспільством завдання відповідальне завдання — наближати дослідження до потреб практики. В цьому плані велике значення має ґрунтовне узагальнення досвіду розвитку радянської історичної науки на певних етапах і в різних регіонах нашої країни. У зв'язку з цим безперечний інтерес становить рецензована праця, в якій на великому фактичному матеріалі показано, як під керівництвом Комуністичної партії відбувалися становлення і розвиток історичної науки в Радянській Білорусії у складних умовах перехідного періоду (1919 — 1941 рр.).

Про науковий рівень дослідження свідчить, зокрема те, що в ньому дано ґрунтовний історіографічний аналіз праць попередників автора на широкому загальносоюзному фоні. Згадуються й аналогічні праці, видані у братніх союзних республіках.

В книзі показано як здійснювалася підготовка істориків у Білоруському державному університеті, Мінському педінституті, Інституті історії партії при ЦК КП(б)Б та Інституті історії АН БРСР. Розкривається дедалі зростаюче марксистсько-ленінське ідеологічне заґартування кадрів. Значну допомогу Білорусії в їх підготовці подала РРФСР. Так, у 20-х роках до Білоруського університету було направлено групу провідних вчених, до якої входили М. М. Никольський, В. М. Перцев, В. І. Пічета, О. А. Савич та ін. Вони відіграли важливу роль у становленні радянської історичної науки в Білоруській РСР. У вузах і науково-дослідних установах Російської Федерації також готувалися кваліфіковані кадри для БРСР.

Автор докладно висвітлює діяльність різних установ історичного профілю у досліджуваний період, зокрема істпартів, секцій Інституту білоруської культури, Інституту історії партії при ЦК КП(б)Б та Інституту історії АН БРСР, які стали центрами вивчення і пропаганди марксизму-ленізму, історії більшовизму, минулого білоруського народу, поширення історичних знань у республіці. Важливу роль в ідейно-теоретичному зростанні наукових кадрів відіграло Товариство істориків-марксистів Білорусії, яке провело дискусії з важливих проблем генезису капіталізму, національно-визвольного руху, революційної боротьби робітничого класу, виникнення більшовизму, періодизації історії республіки тощо.

Значне місце в монографії займає висвітлення ідейно-теоретичної боротьби в галузі історичної науки у БРСР за торжество марксистсько-ленінської методології. На основі партійних документів, виступів керівних діячів Білорусії у праці розкрито діяльність Комуністичної партії в ідейній боротьбі за зміцнення методологічних основ історичної науки, дається докладна характеристика видань творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна білоруською мовою. Автор не приховує і недоліків у цій справі. Так, із запланованого 12-томного Зібрання творів В. І. Леніна в досліджуваний період у світ вийшло лише шість томів (с. 124). Це пояснюється неусталеністю білоруського правопису, слабкою розробкою лексики цієї мови, зокрема в галузі суспільно-політичної термінології. В передмові до томів і коментарях допускалися помилки.

Автор рецензованої монографії викрив бундівські інсинуації про «двокорінність» КП(б)Б, одним з «коренів» якої, мовляв, був Бунд (с. 133), про якийсь окремий від загальноросійського революційного процесу «єврейський робітничий рух» (с. 137). Розкриваються безпосередні зв'язки Бунду із сіонізмом.

Значна увага в книзі приділяється викриттю фальсифікацій історії республіки білоруськими буржуазними націоналістами,

які діяли у дореволюційний час і в перші роки Радянської влади. Серед цих істориків найбільше було вихідців з націоналістичної Білоруської соціалістичної громади (на с. 164 вона іменується не соціалістичною, а народною). Автор викриває облудні твердження буржуазних націоналістів про нерозвинутість соціальних суперечностей у білоруській буржуазній нації, про те, що вона єдина, не розділена на експлуататорів й експлуатованих. Націоналісти проповідували «теорію» провідної ролі національної інтелігенції в суспільно-політичному житті білоруського народу, всіляко принижували історичну місію робітничого класу. В книзі критикується неспроможна буржуазно-націоналістична концепція боротьби білоруської і російської культур, ігнорування соціального змісту культури.

В. М. Михнюк цілком доречно підкреслює аналогічність фальсифікаторських концепцій білоруських і українських буржуазних націоналістів, посиляючись зокрема на праці українських радянських істориків (с. 162). Тут же викриваються фальсифікації, тенденційність, підтасовка фактів з боку сучасних зарубіжних білоруських буржуазних націоналістів.

Утвердження марксистсько-ленінських поглядів у радянській історичній науці, зокрема в Білорусії, супроводжувалося активною ідейно-теоретичною боротьбою з троцькістськими викривленнями історії більшовицької партії і Великої Жовтневої соціалістичної революції. В рецензованій книзі викривається троцькістська теорія «перманентної» революції, стасю висвітлюється боротьба Комуністичної партії проти троцькізму в Країні Рад. Більш докладно показано підступні дії троцькістів-істориків у БРСР та їх розгром. Вони перебільшували роль іноземного капіталу в російській економіці в період імперіалізму, принижували революційну роль більшовиків у період Великого Жовтня, ідеалізували роль куркуля в перетвореннях сільсько-го господарства та ін. У книзі показано, як троцькісти блокувалися з бундівцями у підступній боротьбі проти Радянської влади, ленінського вчення.

Таким чином, у рецензованій монографії розкрито переможну боротьбу Комуністичної партії, істориків-марксистів республіки проти білоруських буржуазних націоналістів, бундівців і троцькістів. Щоправда, на наш погляд, автор проводить не зовсім обґрунтовану диференціацію цих політичних сил: «Троцькізм... являє собою загальнопартійну небезпеку, в той час як фальсифікації білоруських і єврейських націоналістів, бундівців у більшій мірі мали локальний характер» (с. 178). Навряд, щоб у нашій багатонаціональній країні будь-які націоналістичні ухили мали «локальний характер». Вони, безперечно, становили небезпеку для всієї співдружності народів Країни Рад. Та й сам автор це добре показав на прикладі аналогічності концепцій українських і білоруських націоналістів.

Обравши суто проблемно-тематичну структуру дослідження, автор мало уваги приділяє основним якісним зрушенням у радянській історичній науці протягом досліджуваного періоду, його етапам. Щоправда,

у вступі (с. 3—4) він наводить загальноприйняті в нашій історіографії три етапи розвитку радянської історичної науки: жовтень 1917 р. — середина 30-х років; друга половина 30-х років — кінець 50-х років; 60—80-ті роки. Однак, як нам здається, 3-й етап слід було б починати з другої половини 50-х років, після XX з'їзду КПРС, який відіграв значну роль у розвитку радянської історичної науки. Проте дана періодизація не знайшла чіткого відображення у дальшому викладі, в плані конкретно обґрунтування.

Не завжди розрізняються особливості обстановки розвитку радянської історичної науки в 30-х роках у порівнянні з 20-ми. Це, зокрема пов'язано з тим, що в книзі дається однозначна, позитивна оцінка публікації в журналі «Пролетарская революция» статті Й. В. Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму» (с. 59, 76, 112), яка дійсно відіграла важливу роль у боротьбі проти троцькізму. Але, з другого боку, цей лист Сталіна, як писав Л. В. Черепнін, породив атмосферу підозрливості й необґрунтованої критики, наукові дискусії підмінялися розгромом цілих груп істориків та історичних установ, пред'явленням політичних звинувачень¹. У рецензованій книзі наводяться чимало фактів, що підтверджують ці положення (с. 212 — 213, 267).

Слід було б чітко показати суперечливість етапу з початку 30-х років у розвитку радянської історичної науки, коли поряд з певними досягненнями (про які й автор пише) були значні складності.

Значне місце в книзі відводиться історіографічному аналізу історичних праць з різних періодів історії Білорусії. У досліджуваний період значна увага приділялася політичній історії доби феодалізму. За радянського часу вперше почали глибоко висвітлюватися питання соціально-економічної історії, класової боротьби. Досягнення були в дослідженні аграрних відносин і становища селянства, історії міст, боротьби трудящих проти соціального і національного гноблення за феодалізму та капіталізму. Увагу істориків привертала подія повстання 1863 р. в Польщі, Білорусії та Литві, питання формування і розвитку капіталізму, революційного робітничого і селянського руху проти самодержавства та експлуататорів. Побачили світ праці, в яких розглядалися окремі аспекти історії більшовицьких організацій, їх боротьба з дрібнобуржуазними партіями, висвітлювався переможний хід Великого Жовтня в Білорусії. Покладено початок вивченню історії громадянської війни на матеріалі республіки.

В другій половині 30-х років було написано колективну узагальнюючу працю з історії Білорусії (до кінця XVIII ст.), створену на марксистсько-ленінських методологічних позиціях і видану в 1941 р. Ця книга згадується двічі — на с. 82 без розкриття її змісту і на с. 217, де дається надто коротка характеристика. Враховуючи зна-

¹ Очерки истории исторической науки в СССР. — М., Наука, 1966. — Т. 4. — С. 162.

чення цієї праці, хотілося б дізнатися про неї більше.

Автор залучив до свого огляду не тільки опубліковані праці, а й дисертації, невидані рукописи, що зберігаються в архівах. Це свідчить про широку базу дослідження. Особливо хотілося б відзначити залучення великої кількості архівних матеріалів, які дали можливість автору з'ясувати чимало спірних питань. Так, на с. 40, спираючись на архівний документ, В. М. Михнюк пише, що білоруський Істпарт було створено 10 червня 1921 р., тоді як в історичній літературі поширеною є інша дата — листопад 1922 р. — час утворення колегії Істпарту (с. 43).

Автор на конкретних прикладах показав, що в аналізованих працях марксистських істориків Білорусії, крім незаперечних досягнень, було й чимало помилкових теоретичних положень, фактичних неточностей. У них переважала локальна тематика. Це зумовлювалося насамперед станом і рівнем розвитку самої науки, браком кваліфікованих істориків, нерозробленістю джерельної бази, слабкістю марксистських дослідницьких традицій.

Цілком обгрунтованим є те, що автор не аналізує праць з археології та етнографії, які відокремилися від історичної науки в окремі галузі знань (див. с. 15). Але, на наш погляд, необгрунтованою є відмова розглядати в даній книзі праці із загальної

історії, тим більше, що в підрозділі про кадри відповідні вчені згадуються, а їх доробок не аналізується.

У фундаментальній монографії зустрічаються й окремі дрібні огріхи. Автор наводить позиції видавничого плану, але не повідомляє, чи були підготовлені згадувані праці, чи вийшли вони з друку (с. 62). Такий виклад не дає уявлення про конкретний вклад в історіографію, хоч автор і називає планові намітки історіографічними фактами (с. 79). Згадуючи постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків», автор чомусь посилається на «Історію Комуністичної партії Радянського Союзу» (т. 5, кн. 2), а не на окреме видання постанови чи на документальний збірник «КПРС в резолюціях...» (с. 127). У книзі зазначається, що В. М. Ігнатовський розглядав історичні події «з національної точки зору» (с. 215). А з контексту видно, що — з націоналістичної. Очевидно, під впливом тогочасної наукової літератури автор захоплюється терміном «схема» («більшовицькі схеми» — с. 238, «схема-питальник» — с. 264—265).

В цілому ж монографія В. М. Михнюка є позитивним явищем у радянській історіографії. Вона стисло розкриває здобутки істориків братньої республіки на сучасному етапі.

А. В. САНЦЕВИЧ (Київ)

НОВА ПРАЦЯ З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА УКРАЇНІ

В. Я. Білоцерківський.

*Комуністична партія — організатор
культурної революції на Україні
(1926—1937 рр.).*

— Харків, вид-во при Харк. держ. ун-ті
вид. об'єдн. «Вища школа», 1985.—175 с.

Останнім часом радянські вчені значно активізували свою роботу по вивченню й узагальненню історичного досвіду КПРС у справі організації культурної революції в СРСР. Що ж до Української РСР, то ця тематика до останнього часу не була предметом комплексної історико-партійної праці. Рецензоване видання значною мірою покликане ліквідувати цю прогалину.

В ньому використані праці В. І. Леніна, численні документи Комуністичної партії Радянського Союзу та Компартії України, а також матеріали партійних і державних архівів (як центральних, так і місцевих). Це допомогло В. Я. Білоцерківському написати наукову працю, яка відзначається аргументацією викладу висунутих автором проблем і продуманістю зроблених ним висновків.

Як відомо, ступінь глибини й повноти висвітлення теми багато в чому залежать від структури книги. На наш погляд, в рецензованому виданні вона вдала. Завдя-

ки їй дослідник зміг застосувати комплексний підхід до проблемно-хронологічного висвітлення процесу культурної революції в республіці, показати організуючу роль Компартії України в духовному перетворенні суспільства. Загалом він відтворив широку історичну картину культурного життя Української РСР на одному з найважливіших її етапів (1926—1937 рр.). При цьому В. Я. Білоцерківський детально проаналізував специфічні особливості цих революційних перетворень в республіці. Разом з тим відзначимо, що автор, не деталізуючи раніше вивчені аспекти проблеми, основну увагу приділив сутності партійного керівництва культурною революцією.

В монографії аргументовано доводиться, що партійно-державне керівництво культурним будівництвом було закономірним явищем, що випливало із самої природи нового ладу. Використавши різноманітний, досить цікавий матеріал, автор розглянув складний процес формування соціального інституту організації управління справами культури.

Не залишено без уваги й проблему виникнення нової художньої культури. Вона складалася з таких основних взаємопов'язаних ланцюгів, як професіональне мистецтво, художня самодіяльність, народна художня творчість. Діяльність партійних організацій республіки була спрямована на здійснення глибоких революційних перетворень в плані ідейно-естетичного змісту культури, переборення відчуженості народ-

них мас від професіональної художньої культури й зменшення розриву між рівнями духовного розвитку трудящих міста та села. В книзі проаналізовано найбільш суперечливі й недостатньо висвітлені аспекти вказаних вище проблем.

Слід сказати й про те, що в монографії знайшла висвітлення діяльність парторганізацій по підвищенню культури народних мас, їх мобілізації на розв'язання завдань культурної революції. Це допомогло автору значно доповнити загальну картину того, як цей процес відбувався в республіці. В праці уточнено хронологічні рамки питання про ліквідацію неписьменності в УРСР, розкрито деякі аспекти цього питання.

Водночас зазначимо, що ряд сюжетів теми (порівнюючи з іншими) проаналізовано недостатньою мірою й потребують доповнення. На наш погляд, необхідно було б більш широко показати гостру боротьбу партійних органів Української РСР з буржуазно-націоналістичними перекошуваннями в сфері культурного будівництва. Не повною мірою розглянуто їх організаційно-політичну роботу, спрямовану на утвердження марксистсько-ленінської методології у свідомості радянських людей, підвищення рівня їх політичної культури.

В одному з чотирьох розділів рецензованого видання йдеться про діяльність партійних організацій України по формуванню соціалістичної інтелігенції. З деякими авторськими формулюваннями важко погодитися. Автор, наприклад, твердить, що Радянська влада змушена була залучити до викладання у вузах дореволюційний професорсько-викладацький склад тому, що до середини 20-х років ще не були підготовлені власні кадри спеціалістів (с. 105). Однак, як відомо, це був закономірний і неминучий процес. На початку 1928/1929 навчального року, підкреслюється в книжці, серед викладачів вузів республіки налічувалося 40% вихідців з дворян (с. 105). З іншого боку, йдеться про те, що на початок 30-х років майже не було педагогів вищої школи, які не працювали б у союзі з Радянською владою (с. 107). Для будівництва соціалістичної культури української необхідною, як пише автор, була «значна частина старої інтелігенції». Однак нагадаємо, що В. І. Ленін указував на необхідність «залучити всіх до останнього (бо їх у нас неймовірно мало) буржуазних, тобто таких, що виховалися в буржуазній обстановці і засвоїли плоди буржуазної культури, спеціалістів...»¹.

Не відповідають дійсності й деякі факти з історії Харківського державного інституту культури наприкінці 20-х — у 30-і роки (с. 77, 78), зокрема, про строк його створення, реорганізації, випуски й ін.²

Непереконливим є твердження про те, що комсомольські мобілізації наприкінці 20-х — початку 30-х років привели до радикальної зміни у структурі кадрів учителів і, в кінцевому підсумку, — на початку другої п'ятирічки — до завершення процесу форму-

вання цього загону радянської інтелігенції (с. 49). По-перше, як пише В. Я. Білоцерківський, комсомольці в 1933 р. становили лише 50% учительських кадрів. По-друге, більшість з них мала тільки курсову освіту (с. 49). По-третє, не лише соціальний та освітній аспекти впливали на проблему їх формування. Необхідно було добитися панування марксистсько-ленінської ідеології не лише у свідомості всієї маси вчителів, а й підтвердження її правоти в їх практичній діяльності. Думка автора хоча й цікава та своєрідна, але їй бракує ґрунтовної аргументації.

Слід сказати, що в рецензованій монографії одним з найбільш вразливих місць є питання історіографії проблеми. Практично вони лише поставлені, хоча існує чимало літератури з даної теми і навіть захищено кілька дисертацій. Її аналіз дав би можливість уникнути повторення вже відомого матеріалу і зрозуміти, чому автор зосередив увагу в основному на найменш дослідженому вченими періоді 1926—1932 рр.

В. Я. Білоцерківський в цілому досить переконливо показав керівну роль Комуністичної партії в організації культурної революції на Україні в 1926—1937 рр. Але, на наш погляд, слід було б більш фундаментально розглянути процес створення й розвитку в республіці системи партійно-державного керівництва культурним будівництвом, пам'ятаючи при цьому, що суб'єктами керівництва в умовах соціалізму виступали партія, держава та громадські організації, а саме воно являло багатогранний і всеохоплюючий процес, який впливав на хід будівництва нової, соціалістичної культури.

З деякими авторськими положеннями неможна погодитися беззаперечно. Так, у книзі йдеться про те, що радянська система наукових установ сформувалася у 1926—1937 рр. (с. 125, 134, 135). Але, за нашим глибоким переконанням, її становлення відбулося в перші 10—12 років існування Радянської влади. Саме в той час було вироблено організаційні принципи, створено мережу закладів і закладено економічний фундамент для розвитку науки. Про це, наприклад, свідчать історіографічні праці з проблеми³. До того ж конкретно-історичний матеріал, використаний автором, не переконує читача в іншому.

В. Я. Білоцерківський допустив неточності, характеризуючи державну систему керівництва розвитком культури в УРСР у цілому. Так, не відповідає дійсності твердження про збіг структур Наркомосів УСРР та РСФРР у розглядуваний період (с. 11),

² Див. про це: Харьковский государственный институт культуры. 1929—1979. — Харьков, 1979. — С. 10.

³ Див. наприклад: Есаков В. Д. Советская наука в годы первой пятилетки: Основные направления государственного руководства наукой. М., 1971. — 270 с.; Комаренко Н. В. Установы историчной науки в Украинской УССР (1917—1937 гг.). — К., 1973. — 171 с.; Иванова Л. В. Формирование советской научной интеллигенции (1917—1927 гг.). — М., 1980. — 392 с. та ін.

¹ Ленін В. І. Лист до організацій РКП про підготовку до партійного з'їзду. — Повне зібр. творів. — Т. 40. — С. 138.

особливо їх органів, що очолили політико-освітню роботу в 20-ті роки (с. 55, 77, 147). В 30-ті роки, як пише автор, наркомоси були органами, які керували всіма галузями культури (с. 11). Але в ті роки вони дещо більше сконцентрували свою діяльність навколо питань шкільного будівництва й т. ін.

Не зовсім точно трактуються сутність і хронологія культпоходу (с. 20). Він почався 1 серпня, а не 2 вересня 1928 р. (і не за рішенням ЦК ВЛКСМ, а VIII з'їзду комсомолу). Цей похід не завершився, як планувалося, до ХІ роковин Жовтня, а тривав до кінця першої п'ятирічки і мав на меті не тільки боротьбу з неписьменністю, а передусім — з культурною відсталістю країни в цілому. Це ж стосується хронології і суті діяльності деяких наукових установ та починань на ниві науки (с. 123, 126, 127) — про академпайки, Будинки вечерніх й т. ін., які з'явилися не у висвітлений автором період, а раніше.

Разом з тим ця спроба узагальнення історичного досвіду Комуністичної партії по організації культурної революції на Україні дає можливість ясніше побачити напрямки дальшого дослідження проблеми. Якщо говорити про найбільш загальні з них, то насамперед слід сказати про назрілу потребу у розробці праці, в якій би на конкретно-історичному матеріалі було розкрито партійно-державне керівництво процесом становлення та розвитку культури в республіці, висвітлено керівну роль партії в культурному будівництві, культурно-організаторську та виховну функції Радянської держави.

Особливе значення при цьому має аналіз процесу вироблення й збагачення принципів керівництва сферою культури, а також механізму перетворення в життя політики КПРС і держави в галузі духовного виробництва тощо.

В той же час потрібні і праці, в яких було б розглянуто багатогранну діяльність Комуністичної партії та Радянської держави по демократизації культури, залученню трудящих до її цінностей. При цьому надзвичайно важливо простежити процедуру вироблення й здійснення матеріально-побу-

тових, організаційно-політичних, кадрових та інших заходів, спрямованих на прилучення мас до знань та культурних надбань. Конкретно-історичний підхід допоможе показати всю складність роботи партійних, державних і громадських органів та установ в цьому напрямі на різних етапах становлення й розвитку соціалістичної культури Української РСР.

Ще не остаточно розв'язане завдання всебічного узагальнення досвіду КПРС та Радянської влади в справі організації культурного будівництва (за окремими галузями й хронологічними періодами). Необхідно ґрунтовно висвітлити самовіддану працю видатних партійних та державних діячів, інтелігенції в цілому з метою здійснення перевороту в духовному житті республіки. Нині не може задовольнити переважно поверховий аналіз питання про формування під керівництвом Комуністичної партії принципово нового, соціалістичного типу культури в цілому і культури побуту та праці зокрема. Саме остання, визріваючи в процесі культурної революції, активно сприяла виникненню нового способу життя.

Такій проблемі, як матеріальна база культури, зовсім не «поталанило». Вона ще чекає свого дослідника. І, нарешті, стає очевидною необхідність системного підходу до вивчення кардинальних питань культурного будівництва. Основним завданням при цьому є аналіз радянської культури як цілісної структури. Вчені нашої країни вже чимало зробили в цьому напрямку⁴.

На жаль, вказані вище проблеми залишилися поза увагою автора рецензованого видання.

В цілому ж праця В. Я. Білоцерківського, незважаючи на деякі спірні думки й неточності, має інтерес для тих, хто займається розробкою проблем історії Комуністичної партії та радянської культури.

Ю. О. КУРНОСОВ (Київ),
В. М. ШЕЙКО (Харків).

⁴ Див., наприклад: Системный подход к изучению социалистической культуры // Сб. науч. тр. — Новосибирск, 1985. — 150 с.

ЄДИНИМ ФРОНТОМ ДО СОЦІАЛІЗМУ

А. С. Зав'ялова.

*Демократические партии ГДР
в период строительства развитого
социализма.*

К.: Вища шк., 1986.—183 с.

Досвід СРСР, інших соціалістичних країн переконливо демонструє незаперечні соціально-економічні, політичні, ідейні та моральні переваги реального соціалізму. Він являє собою не лише духовну, а й матеріальну силу, становить основу розвитку і збагачення марксистсько-ленінської науки та революційної практики. У цьому

зв'язку наукову цінність і практичне значення має досвід соціалістичного творення в Німецькій Демократичній Республіці. Практика поступального розвитку НДР підтверджує загальну значимість закономірностей побудови та вдосконалення соціалізму, розкриває інтернаціональний характер ленізму й всесвітньо-історичного досвіду КПРС і СРСР, неспростовно показує переваги нового ладу.

Монографія А. С. Зав'ялова присвячена участі демократичних партій НДР у будівництві розвинутого соціалістичного суспільства, їх ідейно-політичному та організаційному розвитку, показу керівної, спрямовуючої ролі Соціалістичної єдиної пар-

тії Німеччини (СЕПН) в демократичному блоці партій і масових організацій. Ця книга є свого роду продовженням попередньої праці А. С. Зав'ялова, виданої в 1980 р.¹ Вона являє собою перше фундаментальне, комплексне дослідження в радянській історіографії суттєвих аспектів функціонування партійно-політичної системи НДР.

Рецензована праця написана на значній джерельній базі. В її основу покладені твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, видатних державних і партійних діячів СРСР та НДР, протоколи і рішення з'їздів СЕПН, демократичних партій (Демократичної селянської партії Німеччини, Християнсько-демократичного союзу, Ліберально-демократичної партії Німеччини, Національно-демократичної партії Німеччини), пленумів їх ЦК, Національного фронту НДР. У монографії використані також матеріали державних і партійних архівів НДР, періодичної преси, різноманітні статистичні видання. Переважну більшість документів і літературних джерел введено до наукового обігу в радянській історіографії вперше. Це дало авторів змозгу досить повно і всебічно виявити загальне та особливе в політиці співробітництва СЕПН з дружніми партіями на якісному новому етапі розвитку НДР, показати внесок партій у розв'язання соціально-економічних проблем, розвиток соціалістичної демократії, боротьбу за мир і дружбу між народами.

Автор проаналізував і узагальнив численні історичні факти, що дало йому можливість об'єктивно оцінити союзницьку політику СЕПН та творчий внесок демократичних партій у здійснення завдань побудови розвинутого соціалізму в НДР. Тим самим дано відсіч буржуазним фальсифікаціям реального соціалізму.

Широко використовуючи документи і матеріали VI—X з'їздів СЕПН, А. С. Зав'ялов науково обгрунтовує концептуальні основи політики союзів, спрямованої на подальше зміцнення співробітництва з демократичними партіями та масовими громадськими організаціями Національного фронту НДР (НФ НДР). Автор висвітлює діяльність СЕПН по подальшому зміцненню союзів у рамках Демократичного блоку й Національного фронту та підвищенню їх відповідальності за загальну справу побудови соціалізму. Значну увагу приділено розкриттю функцій демократичного блоку партій і масових організацій, місця та ролі Національного фронту НДР у політиці союзів СЕПН. Автор показує форми співробітництва СЕПН з дружніми партіями: багатосторонні зустрічі й наради в ЦК СЕПН з актуальних політичних і соціально-економічних проблем, участь керівних діячів СЕПН у роботі з'їздів демократичних партій і Національних конгресів НФ НДР та ін.

А. С. Зав'ялов аналізує специфіку ідейно-політичного та організаційного розвитку

союзницьких партій на етапі дальшого соціалістичного будівництва в НДР. Особливий інтерес становлять узагальнення й висновки автора про теоретико-пізнавальні процеси в дружніх партіях, усвідомлення ними свого специфічного історичного досвіду і характеру. У цьому зв'язку на основі фактичного матеріалу розкрито роль центральних органів і партійних кадрів, партійного навчання, теоретичних журналів, наукових конференцій, колоквиумів тощо. Особливістю генезису теоретичного пошуку демократичних партій, зазначає автор (с. 33), було те, що коли в перехідний період від капіталізму до соціалізму їх основне завдання теоретико-пізнавального процесу полягало у засвоєнні головних закономірностей суспільного процесу і з'ясуванні на цій основі ролі та місця середніх верств у минулому і сьогоденні, то в новий період дружні партії змогли осмислити й творчо узагальнити нагромаджені специфічні досвід своєї участі в соціалістичному будівництві і, спираючись на основні положення марксистсько-ленінської теорії, висунути самостійні ідеї та концепції в галузі економіки, соціальних відносин, культури, формування соціалістичної німецької нації. Цей процес став помітним у матеріалах з'їздів союзницьких партій в 60-х роках, після перемоги соціалістичних суспільних відносин. Глибокий вплив на ідейно-політичну орієнтацію партій Національного фронту справили матеріали VIII—X з'їздів СЕПН, особливо її Програма, схвалена IX з'їздом партії (1976 р.). Як відзначає автор, союзницькі партії зрозуміли і засвоїли не тільки політичні аспекти цього документу, а й виникли в його філософсько-методологічні основи, що стало новим якісним ступенем у їх теоретичному зростанні і на цій основі дало змогу визначити конкретні завдання у дальшому будівництві соціалізму.

Автор приділив увагу і питанням організаційно-партійної роботи демократичних партій на етапі формування розвинутого соціалістичного суспільства. Чільне місце відведено дослідженню форм і методів партійної діяльності, її безперервного удосконалення за прикладом СЕПН. На конкретному матеріалі висвітлено питання наукової організації дій демократичних партій, удосконалення їх стилю роботи в нових умовах, підвищення ролі окружних, районних і первинних партійних організацій.

А. С. Зав'ялов розглядає також діяльність союзницьких партій в економічній сфері, їх участь у державному будівництві й піднесенні трудової активності мас. При цьому наводиться чималий фактичний матеріал, який дає змогу висвітлити значний вклад партій в економічний розвиток країни, удосконалення соціалістичних виробничих відносин, поглиблення спеціалізації та кооперації виробництва, прискорення науково-технічного прогресу. Автор показує, що вклад демократичних партій в управління державою шляхом участі в діяльності державних органів, тісного співробітництва з партією робітничого класу на всіх ступенях державної структури є пере-

¹ Зав'ялов А. С. Единим фронтом. Демократические партии ГДР в борьбе за социализм (1949—1961).— К., 1980.—230 с.

конливим прикладом ефективності політики союзів СЕПН, підтвердженням ленінського вчення про загальне й особливе, про поєднання загальних закономірностей і конкретно-історичних умов НДР.

У монографії розкривається багатогранна діяльність демократичних партій Національного фронту НДР по вихованню трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму, дружби з народами СРСР та інших соціалістичних країн, мирного співіснування і співробітництва з усіма миролюбними державами світу. Автор аналізує основні напрями боротьби союзницьких партій за мир і дружбу між народами, зміцнення європейської безпеки та обороноздатності НДР. Він зосереджує увагу на процесі поглиблення дружби народів НДР і СРСР, висвітлює різноманітні форми ідейно-політичного впливу на розум і почуття трудящих у дусі дружби з Радянським Союзом.

У рецензованій книзі правильно наголошується, що висока політична ефективність демократичних партій забезпечується двома комплексами факторів. Перший з них зв'язаний з умілою, багатогранною й послідовною тактикою СЕПН, її дружньою допомогою і сприянням іншим партіям, передачею їм необхідної інформації, свого досвіду, розробкою спільних рішень у рамках демократичного блоку та Національного фронту. В свою чергу, союзницькі партії у досліджуваній період відповідно до нових умов і завдань зуміли забезпечити підвищення й дальший розвиток свого ідейно-політичного та організаційного рівня, глибше усвідомили свою специфічну роль у справі побудови розвинутого соціалізму, знайшли і вдосконалили відповідні форми й методи практичної діяльності. Досвід здійснення політики союзів та участі демократичних партій у будівницт-

ві соціалізму в НДР має велике інтернаціональне значення як для соціалістичних країн, так і для прогресивних демократичних сил, які на чолі з робітничим класом виступають за антимонополістичну альтернативу під лозунгами соціального прогресу й миру, за відвернення ядерної небезпеки.

Оцінюючи в основному позитивно книгу А. С. Зав'ялова, водночас хотілося б висловити і ряд зауважень критичного характеру. В монографії порушено чимало проблем, однак не всі вони знайшли належне висвітлення. Більшої уваги потребує дослідження питань, зв'язаних з діяльністю масових організацій, які входять до складу Національного фронту НДР: Об'єднання вільних німецьких профспілок, Спілка вільної німецької молоді, Демократична жіноча спілка Німеччини, Культурбунд НДР та ін.

Досліднику варто було б ширше показати участь демократичних партій НДР у вирішенні важливих питань культурного будівництва, охорони здоров'я, соціального забезпечення. Про це згадується лише у зв'язку з характеристикою економічного і політичного життя країни, але цього замало. На наш погляд, в рецензованій праці потрібно було б показати суттєву відмінність між багатопартійними політичними системами в соціалістичній НДР і капіталістичній ФРН. У книзі, на жаль, відсутній докладний аналіз новітньої літератури з досліджуваної проблеми.

В цілому ж праця А. С. Зав'ялова підготовлена на високому науковому та ідейно-теоретичному рівні і буде корисною для всіх, хто цікавиться історією братньої соціалістичної НДР.

В. І. ЦАПАНОВ (Москва),
М. М. АЛЕКСІВЕЦЬ (Тернопіль)

Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. [1898—1986].— 9-е изд., доп., испр. Т. 10. 1961—1965.— М.: Политиздат, 1986. — 494 с.

XXVII съезд Коммунистической партии Советского Союза, 25 февраля—6 марта 1986 года: Стеногр. отчет. В 3-х т. Т. 1.— М.: Политиздат, 1986.— 654 с.

СССР — ПНР: сотрудничество растет и крепнет: Документы и материалы об участии делегации КПСС во главе с М. С. Горбачевым в работе X съезда ПОРП, Варшава, 28 июня—4 июля 1986 года.— М.: Политиздат, 1986.— 46 с.

Атеизм в СССР: становление и развитие.— М.: Мысль, 1986.— 238 с.

БРУТЯН Л. А., ИВАНОВСКИЙ Б. Г. Трудовое содружество советских народов: Участие народов СССР в создании единого народнохозяйственного комплекса. — М.: Экономика, 1986.— 224 с.

БУЦКО О. В. Мемуары участников Великой Отечественной войны: Вопр. интернационализма.— Киев: Наук. думка, 1986.— 119 с.

Гражданская война в СССР: В 2-х т. Т. 2. Решающие победы Красной армии. Крах империалистической интервенции [март 1919 г.— октябрь 1922 г.].— М.: Воениздат, 1986.— 447 с.

ГРЕКОВ И. Б., ШАХМАГОНОВ Ф. Ф. Мир истории: Рус. земли в XII—XV вв.— М.: Мол. гвардия, 1986.— 334 с.

ДАНИЛЕНКО В. М. Рабочий класс и культурная революция на Украине.— Киев: Наук. думка, 1986.— 215 с.

Деятельность КПСС по осуществлению Продовольственной программы. — К.: Вища шк. Изд-во при КГУ, 1986.— 237 с.

Документы великого созидания: Источники по истории УССР.— Киев: Вища шк. Изд-во при КГУ, 1986.— 215 с.

ЕГОРОВА В. С. О природе исторического познания.— М.: Знание. — 1986. — 64 с.

История народов Восточной и Центральной Азии с древнейших времен до наших дней.— М.: Наука, 1986.— 580 с.

КЛОКОВ В. И. Партизаны Словацких гор.— Киев: Политиздат Украины, 1986.— 271 с.

КУЛЕШОВ С. В. XII съезд РКП(б).— М.: Политиздат, 1986.— 78 с.

ЛЕМЕСЬУК Н. М. Не склонив головы: [О деятельности антифашистского подполья в

гитлеров. застенках].— 2-е изд., перераб. и доп.— К.: Политиздат Украины, 1986.— 155 с.

Летопись единения: Сб. документов и материалов о вкладе трудящихся Донбасса в экон. и культ. сотрудничество народов СССР, 1917—1932.— Донецк: Донбас, 1986.— 183 с.

МАЛИНОВСКИЙ Р. Я. Солдаты России. — Киев: Политиздат Украины, 1986.— 590 с.

Материальное и духовное в социальном развитии.— Киев: Вища шк. Изд-во при КГУ, 1986.— 208 с.

Научные центры Академии наук Украинской ССР: Опыт и перспективы. — Киев: Наук. думка, 1986.— 208 с.

НЕЧАЙ В. І. Вдосконалення радянської демократії.— К.: Політвидав України, 1986. — 56 с.

Общественная мысль в России XIX в. — Л.: Наука, 1986.— 245 с.

ПАВЛЕНКО П. Д. Становление социальной однородности общества в условиях строительства социализма.— М.: Изд-во МГУ, 1986.— 160 с.

ПАЗЕНОК В. С. Соціальна політика КПРС.— К.: Політвидав України, 1986. — 79 с.

ПЕТЛЯК Ф. А. Партийное руководство Советами на Украине в годы Великой Отечественной войны [1941—1945].— Киев: Вища шк. Головное изд-во, 1986.— 182 с.

ПИРИГ О. А. Перспективи соціального розвитку.— К.: Політвидав України, 1986.— 54 с.

50 стахановских лет: Ст., воспоминания, очерки, интервью, хроника.— 2-е изд., перераб. и доп.— Донецк: Донбас, 1986.— 238 с.

СВИТА А. М. Активная жизненная позиция советского рабочего. — Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1986.— 165 с.

СКЛЯРЕНКО Е. М. История фабрик и заводов Украинской ССР: Историография проблемы.— Киев: Наук. думка, 1986.— 140 с.

СОЛДАТЕНКО В. Ф. Важлива віха у житті партії і народу.— К.: Політвидав України, 1986.— 95 с.

СССР в борьбе против колониализма и неоколониализма, 1960 — март 1986 гг.: Документы и материалы: В 2-х т. Т. 1. 1960—1981 гг.— М.: Политиздат, 1986. — 543 с.

ТЮШКЕВИЧ С. А. Война и современность.— М.: Наука, 1986.— 213 с.